

ARTHUR KOESTLER
A FÖLD SÖPREDÉKE

Osiris kiadó, Budapest, 1998

Fordította: Makovecz Benjamin

Eredeti cím: Arthur Koestler: *The Scum of the Earth*. First published by Jonathan Cape, 1941.

A borítón Henry Moore: A spanyol fogoly c. műve látható

AGÓNIA

Mint a herculaneumi kámeametsző, aki
míg rengett a föld, fortyogott a láva
és az égből hamueső hullt,
nyugodtan munkálkodott tovább
a kezében lévő kövön.

ROBERT NEUMANN

By the Waters of Babylon

I.

Valamikor, Viktória királynő uralkodásának utolsó éveiben a monacói hercegnek akadt egy angломán szeretője, aki saját fürdőszobára áhítozott. A herceg építtetett neki egy villát, ahol volt külön fürdőszoba is; a szobákban parketta, a falakat pedig hölgyeket és páncélos lovagokat ábrázoló színes nyomatok díszítették. A villa a herceg monacói rezidenciájától szemérmes távolságra, mintegy ötven mérföldnyire a Vésubie völgyében állt, csupán tíz mérföldnyire az olasz határtól, Roquebillière egyházközségben – *département des Alpes-Maritimes*.¹ A kifinomult kurtizánból az idő múlásával, és a huszadik század beköszöntével lassan tekintélyes, idős *rentière*² lett, a fürdőszobát átengedte az enyészetnek, a kertbe káposztát ültetett, később pedig meghalt. A ház után mintegy húsz éven át üresen állt, s a kert teljesen elvadult.

Aztán – a húszas évek vége felé – a Vésubie völgyében földcsuszamlás volt; Roquebillière házainak fele összedőlt, s az ötszáz lakos közül hatvanan pusztultak el. A dolog következményeképpen Roquebillière-ben lezuhantak a telekárak, és 1929-ben Maria Corniglion – a *hídi* Corniglion felesége – rábeszélte férjét, hogy vásárolja meg a fürdőszobás villát a megboldogult hölgy örököseitől. Ettori Corniglion paraszt volt, és maga művelte öt acre-nyi földjét, de a vállalkozó kedvű Maria Corniglion figyelemreméltó hozománnyal jött a házasságba. A *hídi* Corniglionok tehetős emberek voltak – jóval tehetősebbek, mint a *fűszeres*, vagy a *hentes* Corniglionok. Ettori felesége maga is Corniglion-lány volt – ezt a nevet viselte a Vésubie-től St. Martin-ig húzódó, mintegy húszmérföldnyi terület lakosságának egyharmada. Gyakori volt köztük a rokonházasság, szép számmal születtek torz, vagy idióta gyermekeik, és impozáns síremlékeket és családi kriptákat építettek az Ó-Roquebillière-i, az Új-Roquebillière-i és a St. Martin-i temetőben. Ettori és Maria egyetlen fia sánta volt, és Lyon-ban tanított az általános iskolában. Ha az ünnepnapokon hazalátogatott, alig szólt egy-egy szót, csak olvasott; Dosztojevszkijt és Julian Greent. A házaspár lánya is tanárnő volt; harminc körüli nő, aki rohamosan haladt afelé, hogy vén szipirtyó váljék belőle – erős bajuszát gyakran borotválta. Corniglionné asszony ambiciózus jellemről tanúskodik, hogy mindkét gyermeke a *corps d'enseignement*³ tagja lett, s ugyanennek másik bizonyossága, hogy a földcsuszamlás előtti évben táblát erősített tanyájuk kapujára a következő szöveggel: HOTEL ST. SÉBASTIEN. Harmadik figyelemreméltó cselekedete a villa megvásárlása volt, ekkor azonban az öreg Ettori megálljt parancsolt az extravaganciának. Hallani sem akart arról, hogy a villát felújítsák és újra bebútorozzák. A kert nagy részébe zöldségféléket ültetett, és a nyárlakba beköltöztetett egy disznót. Maga a villa további tíz éven át üres és érintetlen maradt. Vagy harminc éve volt már, hogy az eredeti tulajdonos, a hercegi szerető elhalálozott, s az egykori

¹ megye

² magánzó

³ tantestület

egerek és patkányok már háromszázhatvan nemzedéken át éltek és szaporodtak zavartalanul, amikor megjelentünk.

Hárman voltunk: Theodore, G., és én. Az elmúlt három hétben bejártuk a Riviérát Marseille-től Mentonig, és a Basses-Alpes meg az Alpes Maritimes völgyeit, hogy megfelelő házat találjunk, de – bár igényeink igen szerények voltak – nem találtuk meg, amit kerestünk. Ketten egy hónapra tíz fontnyi költőpénzzel rendelkezünk, és fürdőszobát is szerettünk volna. G. szobrász; ő műteremnek alkalmas szobára vágyott, megfelelő világítást nyújtó ablakokkal, ezenfelül nyugalmat és azt, hogy ötszáz méteres körzetben ne legyen rádió, mert saját kalapácsának és vésőinek kopogásán kívül semmiféle hangot nem akart hallani. Én egy regényt akartam befejezni, így a háznak, amit kerestünk, öregnek is kellett lennie, vastag falakkal, hogy nekem viszont ne kelljen G. kalapálását hallanom. Igen egyszerűen és józanul berendezett szobára vágytam, olyanra, mint egy szerzetesé, amelyben azonban mégis érződik bizonyos otthonosság és kényelem. És akartunk valamilyen hajlékot Theodore-nak is. Theodore egy 1929-ben született Ford volt, nyolc korábbi tulajdonos impozáns pedigréjével. A harmadik új karosszériát vett neki, az ötödik pedig új motort. Ha igaz az, hogy az emberi test a szervek sejteinek folyamatos osztódása és pusztulása révén hétévenként teljesen megújul – Theodore új kocsit volt. Egyedül az volt szokatlan, hogy – szomját csillapítandó – állandóan kétgallonnyi vizet kellett magával hordania, amit hűtőjében képtelen volt megtartani; a víz – gőz és pára formájában – részben felfelé, részben pedig – a lyukakon keresztül – a föld felé távozott. A garázsnak tehát könnyen megközelíthetőnek kellett lennie, megkímélendő Theodore-t az előre-hátra való zötyögésektől és szökkenésektől, amelyeket kiváltképp rosszul viselt; a harmadik sebességváltás után nagyzási mánia vett erőt rajta, és fehér gőzfelhőket kezdett eregetni, mint valami lokomotív. A garázsbejárónak mindemellett még lejtősnek is kellett lennie, hogy a motor beinduljon, mert az önindító benyomására Theodore, mintha csiklandoznák, csak néhány csuklással és krákolással válaszolt. Amúgy igen csinos autó volt, különösen profilból, és mi nagyon szerettük őt.

Egy hajnalon, két óra körül érkeztünk a Hotel St. Sebastien-hez. Minden nagyon békés volt, és nagyon sötét. Nyomtuk egy darabig a dudát, Theodore oroszánként böngött bele az éjszakába, aztán végre megjelent Mme. Cornignon. Ismeretségünk kölcsönös félreértéssel kezdődött; mi azt hittük, hogy a St. Sébastien *tényleg* hotel, Mme. Cornignon pedig gazdag, nyári turistáknak nézett minket. Amikor azonban másnap reggel megpillantotta Theodore-t, ravasz szikra csillant meg öreg parasztszemeiben. Leült mellénk, amikor reggeliztünk, és némi köntörfalazás meg gyanakvó körbepillongás után, hogy vajon nem hall-e bennünket valaki, felajánlotta, hogy kiadja nekünk a villát és a kertet; a fürdőszobát, garázsunk egy jókora csúrt, műteremnek a fogadósobát, a fiatalúrunk egy csendes manzárdot, ahol írhatja a verseit, meg minden. Természetesen szüksége van pár napra, hogy rendbehozza a helyiségeket, mert a ház – egy Périgeux-i nagynéni betegsége miatt – már

néhány hete üresen áll. Megnéztük a házat, és azonnal beleszerettünk. Pontosan ez volt az, amit kerestünk.

Megegyeztünk, hogy három nap múlva beköltözhettünk. Az ebédet és a vacsorát a St. Sébastien-ben fogjuk elkölteni, a reggelit pedig a szobalány hozza majd, aki minden reggel ki is takarít. Személyenként napi harminc frankot kellett fizetnünk – vagyis havi öt fontot a villáért, a kertért, kosztért, kiszolgálásért, s ebben benne volt a *vin à discrétion* is – vagyis annyi bor, amennyit kívántunk, vagy amennyi belénk fért.

Három vagy négy hónapig szándékoztunk maradni; dolgozni és bort inni – *à discrétion*. Boldogok voltunk. 1939 augusztus elején költöztünk be a házba, körülbelül akkor, amikor a danzigi báb-szenátus elhatározta a Birodalomhoz való csatlakozást.

II.

A vadszölővel befutott, napsütötte fal tetején egy csapat elhanyagolt külsejű francia katona üldögélt és lógázta a lábát. Időnként cigarettát sodortak, és kavicsokkal dobáltak egy fekete, korcs kutyát; helyes kis kutya volt, úgy hívták, hogy Daladier. *Vas-y, Daladier* – mondogatták neki – *dépêche-toi. Cours, mon vieux, faut gagner ton bifteck*.¹ Amikor megjelentünk az autóval, cseppet sem látszottak meglepettnek. Tettek néhány tréfás megjegyzést a kapaszkodón szokás szerint köpködő és gőzfelhőket eregető Theodore-ra, de aztán tovább biztatták Daladier-t, hogy szaladjon, és érdemelje ki a napi *bifteck*-et. Hozzánk és a kutyához franciául beszéltek, de egymás közt egy sajátos nyelvet használtak; a helyi olasz *patois*-t.

A Riviérától északra fekvő álmos kis falvak mindegyike tömve volt most vörösbort ivó, zsörtölődő, *belote*-ot² játszó és unatkozó katonákkal. Ismét úton voltunk, várva, hogy a házat a fogadásunkra alkalmassá tegyék. Szegény Theodore-t gyötrelmes kapaszkodókon kínoztuk fel, amelyeket a Michelin-autóstérvkép zölddel szegélyezett pontozott vonallal jelölt; a pontozott vonal *veszély*-t jelentett, a zöld szegély pedig festői kilátást. Ott volt Gorbio és St. Dalmas, St. Agnès, Valdeblore és Castellar – mind egyformának tűnt; sziklákba vésett, málló kövek törmelékeiből, sziklából és agyagból épített sásfészkek a kopár szirteken. A középkori erődökre emlékeztető, kőfalú házak egymás fölötti szinteken álltak; egyik sor földszintje a szemközti épületek első emeletével nézett farkasszemet; némelyik utca valóságos alagút volt hatalmas, a tikkasztó napsütésben kellemesen hűvös boltívekkel, mint az arab országokban a *shuk*-ok. De az utcákon csak egy-egy magányos macska settenkedett, néhány kecske, vagy egy vénséges, fekete ruhás asszony; száraz és görnyedt, mint az olajfák elhalt ágai. Ha az ember felmászott a falu

¹ Menj, siess, fuss, keresd meg a napi bifsztekedet!

² kártyajáték

legmagasabb pontjáig, láthatta a nyaktörő szerpentinutat, amelyen érkezett, és a völgyet kétezer láb mélységben maga alatt; messzi távol pedig az ellankásodó hegyeket, a párába burkolózó tengert, Cap d'Antibes-t, Nizzát és Monte Carlót. Ott, arrafelé húzódott a Hívságok Partja, itt pedig Csipkerózsika birodalma nyújtózott, az olasz hegyek Csipkerózsikájáé, aki a sziklák mögött rejtőzködött, meztelen lábának ujjai közt sár; cigányfekete haja eltakarja fiatal, mégis ráncos arcát, s keze ügyében a forró sziklákon kecskebőr kulacs savanykás vörösbor. Ilyennek láttuk egy évvel ezelőtt St. Agnès-t, Gorbio-t és Castellar-t, de most katonák lepték el a hegyeket, szögesdrót kerítést húztak a legelőkön, géppuskaállásokat meg tábori konyhákat telepítettek az olajfateraszokon, felébresztették Csipkerózsikát, és elmondták neki, hogy a franciáknak háborúzniuk kell az olaszokkal, mert egy lengyel városkára szemet vetettek a németek. Csipkerózsika nem hitt nekik, és akkor a katonák vörösborral kezdték kínálgatni, és csupasz sarkát fricskázgatták, hogy jobban teljen az idő.

Sok katonával beszédbe elegyedtünk. Torkig voltak a háborúval, amely még el sem kezdődött. Parasztok voltak, és közeledett az aratás ideje; haza akartak menni, és fikarcnyit sem érdekelte őket Danzig meg a korridor. Többségük a határvidék olasz nyelvű részeiből érkezett. Szokásaikban és életmódjukban már sokkal franciábbak voltak, mint gondolták; úgy tartották, hogy Mussolini az ő nagy *gueule*-jével¹ meglehetősen nevetséges figura, és a hegyeken túl megindult feketeingesdi csak valamiféle vígopera. Kedvelték, de szeretni nem szerették Franciaországot, és nem szerették Hitlert, meg a felfordulást, amit okozott, de igazán nem is gyűlölték őt. Az egyetlen dolog, amit valóban gyűöltek, a háború – és bármiféle, háborúhoz vezető politikai elképzelés – gondolata volt. Ez volt az a pont, ahol az olasz emigránsok leszármazottai már igazán, és dermesztően *franciák* voltak; igen gyorsan átvették az átlagfrancia meggyőződését, hogy a politika csak egyfajta panama; hogy miniszternek vagy kormánybiztosnak lenni csak a *bifteck*, a meglehetősen zsíros *bifteck* megszerzésének egyik módja; hogy minden politikai ideál és -izmus csupán kifinomult kereskedelem, és az egyetlen dolog, amit értelmes és józan ember tehet, hogy Candide tanácsát követve a kertecskéjét művelgeti.

Ugyan miért kellene nekik meghalniuk Danzig miatt? Az újságok, amelyeket olvastak – az *Eclairer du Sud-Est*, a *Paris-Soir* és a *Petit Parisien* – az elmúlt években elmagyarázták nekik, hogy semmi értelme francia életeket áldozni a Négusért, valami Schusniggért, egy Negrinért, vagy Dr. Benešért.² A lapok kifejtették, hogy csak a baloldali háborús uszítók akarhatják Franciaországot ilyen szakadékokba taszítani. Elmondták, hogy a Demokrácia, a kölcsönös meg nem támadás és a Népszövetség csodálatosan szép eszmék, de Franciaország ellensége az, aki ezekért a szépséges eszmékért kiáll. És most ugyanezek a lapok egyszeriben elkezdtek gyözködni őket arról, hogy

¹ nagy pofájú, nagyszájú

² Etiópia császára; osztrák kancellár; spanyol miniszterelnök; csehszlovák köztársasági elnök

kötelességük meghalni olyan dolgokért, amelyeket erre még tegnap is értelmetlennek tartottak, és pontosan azokat az érveket hozták fel amelyeket tegnap becsméreltek és kikacagtak. Szerencsére a katonák nem olvasták el, csak a bűnügyi- és a sportrovatokat. Régen megtanulták már, hogy a minden szerkesztőségi cikk csak ócskaság és szemfényvesztés.

Kíváncsi vagyok, vajon a francia hadvezetés mennyire volt tisztában a csapatok morális állapotával. Talán jobbnak látták, ha nem vizsgálják meg a dolgot túl alaposan, és azt gondolták, hogy ha valóban elkezdődik a háború, akkor minden ügyis magától rendbejön. Franciaországi naplómát – és mindenemet – elvesztettem ugyan, de jól emlékszem, hogy Lengyelország lerohanásának napján ezt írtam bele: *Ez a háború 1917 erkölcsi állapotában veszi kezdetét.*

Csupán egyetlenegy megfontolás volt, amelynek alapján a francia átlagkatona megmenekülhetett attól, hogy totális örültségnek kelljen ítélnie a háborút, és amely legalább valami halvány ideát nyújthatott arról, hogy miről is szól ez az egész – s ez a megfontolás egy szlogennel foglalható össze: *Il faut en finir*. Ideáljai a Bonnet-Laval-Flandin-időkben¹ mind elpárologtak, a München-időszak² cinizmusa lerombolta minden hitét, amiért harcolnia lett volna érdemes, az utóbbi években pedig háromszor is mozgósították, és torkig volt már azzal, hogy félévenként el kell hagynia családját és munkáját – úgy érezte, nevetségessé tették és becsapták. Ideje volt *pour en finir* – befejezni végre egyszer, és mindenkorra. *Il faut en finir*³ – ez volt az egyetlen népszerű szlogen, de valódi meggyőződés nem csengett benne; inkább a végsőig elkeseredett ember zsörtölődése volt, semmint program, amiért meghalni is érdemes. Harcolni csupán azért, hogy elháruljon a háború veszélye – ez olyan abszurditás, mintha valaki, akit arra ítélték, hogy egy lőporos hordón üldögéljen, afeletti mérgében, hogy nem engedik pipázni, szándékosan a levegőbe repítené magát.

Mindennek a tetejébe pedig – természetesen – egyikük sem hitt abban, hogy valóban háború lesz. Hiszen nyilvánvaló, hogy ez is csak egy blöff, a megfelelő pillanatban lesz majd egy új München, és minden megoldódik megint. Az újságok megint hátraarcot csinálnak majd, és gusztusosan elmagyarázzák, hogy semmi értelme meghalni Danzigért. Ami azt illeti, Marcel Déart a *L'Œuvre*-ben már már meg is tette. A szörnyeteg ismét kap egy falásnyit Európa véres húsából, és vagy fél évre ismét nyugton marad – aztán a következő tavasszal egy újabb darab, és ősszel majd megint. Az emésztési zavarokba – hisz mindenki tudja – egyszer ügyis bele fog dögleni.

Így aztán Franciaország nem nagyon bánta, ha elveszti a szövetségeseit. *Tout est perdu sauf l'honneur*⁴ – mondta egyszer egy francia nemes. Most azt mondhatta volna: *Nous n'avons rien perdu sauf l'honneur*.⁵

¹ francia miniszterelnökök

² 1938. november 2-án kötötték a müncheni egyezményt.

³ be kell fejezni

⁴ Minden elveszett, kivéve a becsületet.

⁵ Semmit nem veszítettünk, csak a becsületet.

III.

Beköltöztünk. A ház tökéletes volt.

Reggel hétkor Teresa, a Hotel St. Sébastien szolgálólánya hozta a reggelit. Ez a sötét hajú, egykedvű teremtes napi tizenhat órát dolgozott havi ötven frank fizetésért, ami angol pénzben öt shillinget és hat pennyt tett ki. Teresa néha túlságosan elfoglalt volt, és ilyenkor Corniglionék lánya, a minden nap frissen borotvált bajszú tanárnő szolgálta fel reggelinket. Étkezés után elmentünk, és megnéztük, hogyan eteti meg Teresa a disznót a nyárilakban. A házikó olyan keskeny volt, hogy a disznó alig tudott benne megfordulni, inkább csak evett, emésztett és aludt. Soha nem láttunk még ilyen fantasztikusan visszataszító disznót. Utána térdig gázolva a nedves fűben elmentünk megvizsgálni a fügefát. Tizenhét gyümölcs volt rajta – az érés különböző fázisaiban – legtöbbször a felső ágakon; szemmel tartottuk, és kövekkel dobáltuk le a már majdnem megéretteket – még Mme. Corniglion előtt, aki szintén figyelte és szerette volna leszedni őket. Ezután délig dolgoztunk, majd lesétáltunk a hotelbe, hogy elköltsük az ebédet, és bort igyunk – *à discrétion*. Ekkor a szieszta következett, aztán dolgoztunk megint, míg el nem jött az *aperitif* ideje. Theodore hosszú pihenőjét töltötte, és békésen aludt a csűrben; kerekai leeresztettek, és emiatt egészen kicsinek tűnt, mint a nagyon öreg emberek – időről időre megnyomtuk a dudát, hogy lássuk; életben van-e még egyáltalán.

Boldogok voltunk. Csipkerózsika országában minden békés volt és nyugodt. Igaz, hogy a lármás garnizonok felébresztették, de most még csak álmosan dörgölte a szemeit, ásítózott, nyújtózkodott, és nyelvét öltötte az acsarkodó szörnyetegre. Nem. Nem lesz háború. Feláldozunk még egy darabot az *honneur*-ből – kit érdekel az *honneur*? – és tovább *belotte*-ozunk. Meg persze regényeket írunk, követ faragunk és műveljük kertjeinket, amint kifinomult emberek ebben a rövid földi vendégségben teszik. Hitler különben sem harcolhat egyszerre a Szovjet és a Nyugat ellen, és ha a Nyugat most szilárd marad, rövidesen a Szovjet is megerősödik. Nem lesz háború. És csak elég gyakran kell mondogatni, míg csak magad is rosszul leszel tőle, hogy mondogatod.

És közben mindvégig tudtuk, hogy hosszú időre – vagy talán örökre is – ez lesz az utolsó nyarunk.

Augusztus közepe táján a Roquebillière-i városháza falain zöld-sárga plakátok jelentek meg, amelyek arra szólították fel a 3-as és 4-es kategóriába sorolt férfiakat, hogy negyvennyolc órán belül csatlakozzanak a kijelölt alakulatokhoz. A plakátok előtt kis csoportok verődtek össze, a falusi boltban kisírt szemmel jelentek meg a fiatalabb asszonyok, az idősebbek, 1914 fekete ruhás özvegyei pedig borús diadallal sétáltak az utcán.

A helyi védőszent ünnepén szokásos *kermesse*¹ elmaradt. A táncpódiumot szétszerelték, és elvitték a zászlórudakat.

Egy vasárnap reggel sűrű porfelhő töltötte be a levegőt, és bégetés, mekegés és ugatás hallatszott a hegyoldalról. Az olasz frontok mentén lévő legelőkről visszatértek a kecske- és birkanyájak és a tehenek. Az egész falu a hídhöz vonult, hogy lássa a processziót. Hosszan tartott. A holtfáradt pásztorok átkozódtak és káromkodtak, a birkák szünet nélkül bégettek és lökdösték egymást az általános pánik eltompultságában. A hídnál báméskodó emberek olyanok voltak, mintha gyászmenetet szemlélnének.

És még mindig: *úgyse lesz háború*. Megnyugtattuk magunkat, és nemcsak magunkat, hanem a Cornigionokat is, meg a falusiakat, akik a véleményünket kérdezték, hiszen külföldiek és tanult emberek lévén mi csak tudjuk... Jelenlétünk már önmagában is biztatás volt számukra; ha tényleg háború fenyegetne, mi már biztos hazamentünk volna. Teresa, miután behozta a reggelinket és megetette a disznót, minden reggel elment a henteshez, és jelentette, hogy még mindig ott vagyunk a villában. Egyfajta talizmánt jelentettünk a Roquebillière-ieknek.

Teltek a napok. Igyekeztünk dolgozni. A barátaink sorra telefonáltak a Riviéráról, hogy elutaznak – mindenki elutazik. *Paniquard*-ok – mondtuk, és tréfálkoztunk gyávaságukon. Tavalý, München idején G. megrövidítette firenzei tartózkodását, én pedig az utolsó pillanatban mondtam le egy mexikói utazást, most azonban nem hagyjuk, hogy bolondot csináljanak belőlünk.

Rajtunk kívül még öt vagy hat vendég lakott a Hotel St. Sébastien-ben, és a rádió mindenkori hírei alapján csomagolták ki és be bőröndjeiket: egy asztmatikus savoyai tiszteletes; zavart és vértolulások kinézetű, mint egy középkori, hegyi *curé* Georges Bernanos hátborzongató regényeiből. Volt még egy olasz borkereskedő Marseille-ből, meg egy tengerésztiszt özvegye Toulonból három jellegtelen, de kacér leányával, akik közül a legidősebb hajlamos volt hisztériás kitörésekre. Ők mindannyian együtt étkeztek az ebédlő hosszú asztalánál, mi pedig, hogy a társaságukat elkerüljük, jobban szerettünk a teraszon ebédelni és vacsorázni, még akkor is, ha esett az eső.

A ház alatt húzódó úton álló menedékház lakóit azonban nem kerülhettük el. Itt gyülekeztek a környék idős szegényei, a nyomorékok, a falubolondjai, és a környező városokból az ártalmatlan holdkórosok. Az épület a házunktól a hotel felé vezető úton állt, és a lakók egyike-másika mindig kint üldögélt az utcai fapadon egy festett feszület alatt. Ott volt Marie néni, aki láthatatlan kötőtűkkel, láthatatlan fonalból kötött valamit; egy másik öregasszony, aki szüntelenül ingatta és csóválta grapefruitnál nem nagyobb, töpörödött fejét, egy harmadik fintorgott, és furcsa történeteket mesélt, amelyekre soha senki nem figyelt oda, meg egy hallgatag, ápolt öltözetű férfi, akinek szép és finom keze volt, és orr nélküli halál-ábrázata. Napjában négyszer kellett elhaladnunk

¹ búcsú (flamand)

előttük a St. Sébastien felé, meg visszajövet, s ők mindig leplezetlen ellenszenvvel figyeltek minket. Nappal igyekeztünk nem észrevenni őket, de éjszakánként cseppet sem szerettünk elsétálni a menedékoszon előtt.

Különös hely volt Roquebillière. Az 1926-os földcsuszamláskor összeomlott házakat soha nem újítták fel, és nem hordták el a romokat sem. A katasztrófa tizenhárom évvel ezelőtt történt, és a városka máig elhagyott házak üres héjaiból és szemét- meg törmelékkepekéből állt. Az emberek azt mondogatták, hogy nincs pénz építkezésre és takarításra, de a városka bejáratánál felállítottak egy háborús emlékműre emlékeztető hatalmas kőlapot, melyen a földcsuszamlás áldozatainak nevei voltak olvashatók – főleg Corniglionok.

Úgy tűnt, valahogyan kedves számukra a katasztrófa emlékezete. Amikor még csak rövid ideje éltünk Roquebillière-ben, és hallottuk bizonyos büszkeséggel kiejtett mondatot: *Il a péri pendant le catastrophe*,¹ csakis az 1914-es háborúra gondoltunk. A márvány emlékmű szövegéből némi hazafias szemrehányás csendült ki. Úgy gondolhatták, hogy Isten szabott ki ilyen sorsot Roquebillière-re, és egyedül tőle várható, hogy végre történjék valami.

A földcsuszamlást követő esztendőben azonban egynémely Roquebillière-i fiatalok rendkívüli vállalkozásba fogtak. Hallottak a Riviérára hulló aranyesőről, és arra gondoltak, vajon nem ismétlődhetne-e meg a dolog itt, a Vésúbie völgyében is. Állami és kormányzati támogatásból komoly összegre tettek szert, és elhatározták, hogy a régi Roquebillière újjáépítése helyett a Vésúbie túlsó partján megalapítják Új-Roquebillière-t, és divatos üdülőterületté fejlesztik, olyanná, mint Juan-les-Pins vagy Grasse. Valamiféle ingatlanügynököket is találtak, akik hajlandók voltak a konspirációra, és munkához láttak. Két év múlva új táblák jelentek meg a St. Martin du Var felől a völgybe vezető út mentén:

TURISTÁK!
LÁTOGASSÁK MEG ÚJ-ROQUEBILLIÈRE-T,
A VÉSÚBIE GYÖNGYSZEMÉT!
INNEN 4 KILOMÉTER

A Vésúbie mintegy százötven lakosú gyöngyszeme alkalmas volt akár ötszáz turista fogadására is. Három szállodája volt, egy amerikai bár, két ajándékbolt, továbbá emléktárgyüzletek, és egy városháza olyan elektromos órával, amilyeneket a vasútállomásokon szoktak felszerelni. Minden felkészülten várta a turistákat, de a turisták nem jöttek. Eleinte reménykedve, később mind növekvő reménytelenséggel várták őket, végül belenyugodtak a dologba. Az úttörők egyike-másika visszaköltözött Ó-Roquebillière-be, a többiek maradtak, és mint a kiürült alaszakai

¹ Elpusztult a katasztrófa alatt.

aranyásó-városok kísértetei, ödöngtek az aszfaltozott utakon a bezárt amerikai bár és a bezárt ajándékboltok között. Annyi hasznát vették nagyratörő városuknak, mint bányászfeleség a nagy-estélyinek, de a vállalkozás felemésztette minden pénzüket, és már nem maradt arra, hogy eltakarítsák régi otthonuk romjait. Összeszedték hát legutolsó filléreiket, és felállították a sorsnak keserűen és duplán szemrehányást tevő márványlapot.

Eltelt egy kis idő, míg rájöttünk, hogy Roquebillière szerencsétlenségének igazi oka az időjárás. A reggelek ragyogóak voltak, de délután négy körül már súlyos szürke felhők borították az eget a völgy fölött. A légköri feszültség ingerlékennyé és fáradttá tette az embert. Nagyjából hetente egyszer hatalmas zivatar készülődött, de az ígéretes villámlás és mennydörgés többnyire annyiban is maradt, és az elvetélt tombolás után minden éppoly nyomott és nyomasztó maradt, mint azelőtt.

Lehet, hogy mindez az óriás hibája volt – a hatalmas, sötét hegységé, amely uralta és elárnyékolta a völgyet, és úgy tornyosult fölé, mintha rosszindulatúan figyelné a felhők fölül, hogy mi folyik odalent. Az óriásnak furcsa sziluettje volt; tátongó, emberevő száját hatalmas hasadék metszette a sziklába, egyetlen foga az alsó állkapocsban meredezett. Elbújhattunk az újságok elől, kikapcsolhattuk a rádiót és elfordíthattuk a tekintetünket a menedékoszon előtt, de az óriás mindig ott volt, – különösen éjszaka – bámulta a völgyet, és figyelt minket.

Baljóslatú, nyomasztó hely volt Roquebillière. Lehet, hogy sosem volt másként, de most már mi is más szemmel néztük a dolgokat. Tudtuk, hogy ez az utolsó nyarunk, és mindennek sötét és sokrétegű jelentése lett. De még mindig csak augusztus volt, szikrázott a nap és a kertben értek a fűgék. Soha nem szerettük annyira Franciaországot, mint ezekben az augusztus végi napokban, és soha nem éreztük ilyen kínzó világossággal édességét és romlottságát.

IV.

Jellegzetesen európai, kontinenslakó vagyok, és él bennem a késztetés, hogy a drámai helyzeteket drámai gesztusokkal kísérem, támasszam alá. G. jellegzetesen angol, és él benne a késztetés, hogy elnyomja ezt az eredendő késztetést – e második többnyire erősebbnek bizonyul.

Amikor augusztus 23-án az *Éclairneur de Sud-Est* harmadik oldalán megpillantottam az alig észrevehető *Havas*-cikket, amely a Németország és Szovjetunió közti meg nem támadási szerződésről értesítette az olvasót, ököllemmel kezdtem verni a homlokomat. A lapot éppen akkor vettem a kezembe, és akkor nyitottam ki, amikor ebédelni sétáltunk a St. Sébastien felé. Ez a vég – mondtam – Sztálin megegyezett Hitlerrel. Csakugyan? – válaszolta G.

Megpróbáltam megmagyarázni neki, hogy mindez – általában a világra, különösen pedig rám, és barátaimra nézve – mit jelent. Hogy mit jelent az emberiség bizakodó, jobbik felére nézve,

amely jobbik felet baloldalnak szoktak nevezni, mert hitt a társadalmi fejlődésben, és amely – bár elítélte Sztálin és tanítványainak módszereit, tudata mélyén mégis hitte, hogy nyomorúságos századunk egyetlen reményteljes társadalmi kísérlete azért csak Oroszország. Én magam hét éven át voltam kommunista, és drága árat fizettem érte; csak másfél éve hagytam el a Pártot – undorral és csalódottan. Néhány barátom ugyanígy tett, mások haboztak; sokukat bebörtönözték vagy kivégezték Oroszországban. Felismertük, hogy a sztálinizmus éppúgy beszennyezte és lejáratta a szocialista utópiát, ahogy a középkori Egyház szennyezte be és járatta le a kereszténységet; hogy bármily vonzó is Trockij, mint személyiség, módszerei semmivel nem jobbak, mint ellenfeleiéi; hogy a bolsevizmus eredendő gonoszsága *a cél szentesíti az eszközt* feltétel nélkül elfogadott dogmájában áll; hogy a Torquemada-Robespierre-Sztálin féle jóhiszemű diktatúrák túlbuzjángása következményeiben még sokkal katasztrofálisabb, mint a nérói típusú, leplezetlen zsarnokságok; hogy minden baloldali párt túlélte önmagát, és hogy egy napon a kavargásból kiemelkedik majd valami új mozgalom, melynek hirdetői valószínűleg szerzetesköpenyben és mezítláb róják majd a romba dőlt Európa útjait. Mindannyian felismertük ezt, és hátat fordítottunk Oroszországnak, de bárhová fordultunk vigasztalásért, sehol nem találtunk semmit, és lelkünk mélyén megmaradt valami csekélyke, halvány remény, hogy talán mégis mi tévedtünk, és hosszú távon az oroszoknak lesz igazuk. Olyasféleképpen éreztünk Oroszország iránt, mint a férfi, aki elvált sokáig imádott feleségétől; gyűlöli őt, és mégis valamiféle megnyugvást nyújt számára, hogy az asszony ott van, ugyanazon a bolygón, élve és egészségesen.

De *ez* az Asszony már nem élt. Semmiféle halál nem lehet szomorúbb és véglegesebb, mint egy illúzióé. A csapás pillanatában az ember nem szenved, de tudja, hogy a kínok már nem késlekednek soká. Amikor az *Havas*-féle cikket olvastam, nem lettem lehangolt, csak izgatott, de tudtam, hogy holnapra már rámborul az árnyék, hogy fölöttem lesz honapután is, és a keserűség érzése hónapokig, vagy talán évekig sem hagy el; és hogy emberek milliói, az emberiség jobbik fele talán soha nem szabadul meg ettől a borútól, még ha nem is lesz pontosan tisztában az okaival. Minden korszaknak megvan a maga uralkodó vallása és reménysége, és az emberiség csak igen ritkán, csak a legsötétebb pillanatokban marad magára olyan hit nélkül, amelyért élni és meghalni is érdemes. A háborút meg kell vívni, és ezek az emberek harcolni fognak, de keserűen és reménytelenül, mert nagyon nehéz úgy harcolni, hogy az ember csak azt tudja, mi ellen harcol, de azt nem, hogy miért.

Ezt próbáltam elmagyarázni G.-nek, aki a Versailles-i szerződés évében született, és nem értette, hogy egy harmincöt éves ember miért csap ekkora hűhót illúzióinak temetésén – az ő generációjának már egyáltalán nem voltak illúziói.

A következő reggel, augusztus 24-én az újságokban a hírek a harmadik oldalról az elsőre kerültek. Nem sajnálták tőlünk a részleteket. Olvashattunk Ribbentrop¹ moszkvai villámlátogatásáról és szívélyes fogadtatásáról, és én visszaemlékeztem, hogy mekkora felhajtást csináltak pártunk lapjai, amikor az ex-pezsgőügynök a Chateau Berchtesgaden-ben palackozott eredeti *Vörös Veszedelem* fő diplomáciai ügynökévé lépett elő. Megismerhettünk minden piktureszk részletet arról, hogyan lengett a horogkeresztes lobogó a moszkvai repülőtér felett, és hogyan játszotta a Horst Wessel-nótát a forradalmi zenekar, és én visszaemlékeztem a párttisztviselők fojtott szavú magyarázataira Tuhacsevszkij és a Vörös Hadsereg más vezetőinek kivégzéséről. A hivatalos magyarázat (A változat a kegyes együgyűeknek) szerint közönséges árulók voltak; az értelmiségnek és belső használatra szánt (B) változat pedig úgy szólt, hogy ha nem is voltak éppen árulók, de amellet érveltek, hogy egyetértésre kell jutni a náccikkal a nyugati demokráciákkal szemben, s ezért jogos volt, hogy Sztálin főbe lövette őket. Elolvashattuk a rettenetes szerződés harmadik paragrafusát,¹ amely gyakorlatilag felbátorította Németországot, hogy rohanja le a lengyeleket, és bámultam, hogyan állítja be a dolgot a Párt a gyanútlan tömegeknek a szocialista diplomácia legújabb győzelmeként. A következő reggelen megtudhattuk, – az *Humanité*, a Francia Kommunista Párt hivatalos orgánuma elmagyarázta – hogy a szerződés Sztálinnak a fenyegető imperialista háború veszélyének elhárítására tett végső erőfeszítése volt. Ó, ezeknek mindenre megvoltak a magyarázataik; a tizenkét éves gyermekekre kiszabható halálbüntetésre éppúgy, mint a szovjet munkások sztrájkjogának megvonására vagy éppen az egypártrendszerre – *forradalmi dialektikának* nevezték – és a színpadi bűvészre emlékeztették az embert, aki frakkja bármely zsebéből, vagy éppen a gyanútlan néző orrából is elő tud varázsolni egy tojást. Bizottsági gyűléseiken oly remekül meg tudtak magyarázni bármit, hogy Heinrich Mann, aki egy időben komolyan szimpatizált velük, egy alkalommal így fakadt ki Dahlem-nek, a német kommunisták vezérének: *ha továbbra is arról akar meggyőzni, hogy ez az asztal itt egy halastó, tartok tőle, hogy kimerülnek dialektikai tartalékaim!*

Szegény öreg Heinrich Mann – és André Gide, Romain Rolland, Dos Passos és Bernard Shaw – kíváncsi vagyok, hogyan fogadnák ezeket a híreket. Mennyire ügyesek voltak a bűvészek, amikor a világ értelmiségi elitjének orrából kellett elővarázsolni a tojásokat! És a Citroënnél dolgozó öreg, meg a Gestapo börtöneiben raboskodó fiatal munkások; a Bournemouth-i *Left Book Club* tagjai, és a spanyol tömegsírokban fekvő ezek – mind-mind rendjénvalónak találták és elfogadták a világ legképtelenebb, soha még nem látott bohózatát.

¹ német külügyminiszter

¹ Ez idáig a meg nem támadási szerződések akkor ígértek semlegességet, ha a szerződő felek egyikét egy harmadik hatalom megtámadná. A Molotov-Ribbentrop paktumban a felek a történelemben először arra az esetre fogadtak semlegességet, ha a másik fél háborúba lép. (*A számozott jegyzetek a szerzőtől származnak.*)

Ragyogó, nyári nap volt 1939 augusztus 24-e. Szokásom szerint az újságot olvastam, ahogy ebédelni sétáltunk a St. Sébastien felé; igen hangosan beszéltem és hadonásztam. Marie néni – mint mindig – ott ült a napon, és szorgalmasan kötögette a láthatatlan pulóvert; megbotráncozott pillantást vetett rám, amint elhaladtunk a menedékház előtt.

V.

A Genfi Nemzeti Múzeumban spanyol festészeti kiállítást rendeztek. A Prado képeit állították ki, amelyeket a spanyol kormány küldött Svájcba a polgárháború idején. A kiállítást augusztus 31-ig lehetett megtekinteni, és G. mindenképpen látni akarta. Megpróbáltam meggyőzni őt, hogy örültség külföldre menni, amikor bármelyik pillanatban kitörhet a háború, de azt mondta, hogy épp azért; talán ez az utolsó lehetősége, hogy megnézze a Prado kincseit, és ettől semmi el nem tántoríthatja. Így aztán elutazott; augusztus 25-én pénteken, pontosan egy héttel azelőtt, hogy a németek lerohanták Lengyelországot. Valószínűleg ő volt az egyetlen ember Európában, aki egy másik országból Genfbe utazott a kiállításra.

Elkísértem Nizzába a nemzetközi busz megállójához. A busz tele volt a frontzónából evakuált, pánikba esett emberekkel; feltuszkoltam G. apró útitáskáját a tetőre a matracok, serpenyők és madárkalitkák közé, és a busz elindult.

Délután öt óra volt, ráérősen sétáltam a villa felé. G. jelenléte ezidáig megóvott attól, hogy igazán tisztába jöjjenek azzal, ami történik. Ő a Versailles utáni generációra jellemző módon természetesnek tartotta, hogy a világ egy reménytelen összevisszaság, de a veleszületett illúzióhiány ahelyett, hogy cinikussá tette volna, egyfajta bájos fatalizmust eredményezett, amitől krónikus politikai borúlátással mindig valamiféle szentimentális középkorú Don Quijotének éreztem magam. G. kinevetett, amiért szinte mint kábítószer vásároltam meg minden hozzáférhető lapot és meghallgattam minden elérhető rádióállomást, és a nevetségessé válástól való félelem valamiképpen megnyugtató. Most azonban egyedül maradtam, és visszazuhantam a megszokott drog karjaiba.

Augusztus 26-án, csütörtökön új plakátok tűntek fel a városházán: behívták a 2-es, 6-os és 7-es kategóriába sorolt férfiakat. Ez gyakorlatilag általános mozgósítást jelentett; csupán a tartalékosok egyetlen kategóriája maradt ki. Majdnem az egész napot Corniglion-ék konyhájában töltöttem, ahol a hatalmas, ódivatú konyhában ott állt a rádió. Az özvegy a három lányával, a borkereskedő és az asztmatikus lelkész már az előző napon kiköltöztek, s a Hotel St. Sébastien visszavedlett tanyává. Teresa levette a cipőjét és a harisnyáját, az öreg Ettore a szokásos pint borát iszogatta, én pedig fordítottam nekik a berlini és a londoni rádió híreit. A béke és háború esélyei óráról órára változni látszottak, és Ettore azt mondta, hogy a dolog arra emlékezteti, ahogyan öreganyja a

fagyást szokta volt gyógyítani: hol hideg, hol forró vízbe merítette a lábát. Délután autókkal, teherautókkal és öszvérfogatokkal újabb evakuáltak érkeztek a határvidékről; poggyászuk főleg matracokból és serpenyőkből állt, mintegy demonstrálva, hogy az egész emberiség a két alapvető létszükséglet kielégítésére redukálta tevékenységét. Késő este távirat érkezett G.-tól, melyben értesített, hogy másnap, vasárnap éjjel érkezik vissza. Megkönnyebbültem, és egyben valamiféle *látod-én-megmondtam*-fensőbbiséget is éreztem; a távirat nem volt sem derűs, sem fatalista.

Feladtam minden erőfeszítést, hogy munkára kényszerítsem magam. A regény, amin dolgoztam, különös módon éppen Oroszországban játszódott, pontosabban egy szovjet börtönben, és néhány nappal korábban fejeztem be egy hosszú dialógust, melyben a vizsgálóbiztos a következőket mondja:

Nem riadtunk vissza attól, hogy eláruljuk barátainkat és kompromisszumot kössünk ellenségeinkkel, ha a Fellegvár védelmének érdeke így kívánta. Ezt a feladatot rótták ki a történelem ránk, a világtörténelem első győztes forradalmának képviselőire.¹

Nem a véletlen játéka volt – csak az események rejtett logikája. Kíváncsi volnék, vajon érzette-e Kasszandra valamiféle örömet, amikor az események logikája valóban Trója ellen indította a görögöket.

A következő napot, a vasárnapot is jórészt Corniglionék konyhájában töltöttem. Az öreg Corniglion emberemlékezet óta először nem ment ki a földekre; ott üldögélt a tűzhely mellett; oda nem illően és szerencsétlenül. Eddigre már családtagnak számítottam; panaszos csendben ültünk – az idegek háborújának egybegyűlt áldozatai.

Ebéd után nekiálltam, hogy megmozdulásra bírjam szegény Theodore-t, és elmenjek vele a nizzai vasútállomásra G. elé. Rengeteg időm volt, hiszen a vonat csak éjfél körül érkezett, úgyhogy egy másodrendű, a hegyek közt vezető utat választottam, amelyet mindig is szerettem volna felderíteni. Holdfényes éjszaka volt, az út szinte teljesen kihalt, és mélyen aludtak már a falvak, amelyeken keresztülhajtottam, csak néhány ablakban világított egy-egy olajmécs. A hágó tetején megállítottam Theodore-t, és hagytam, hogy mint megnyugtató, hús fürdő, magába öleljen a holdfény, a hegyi levegő és a csend. Eszembe jutottak az éjszakák, amikor visszafelé, Malaga felé autóztam az andalúziai frontról, és eszembe jutott, hogy fogjuk rövidesen átkozni a teliholdas, csillagos éjszakákat, és imádkozni ködért és esőért, ami elrejtí a földön élő embert az égen portyázó ember szemei elől.

Éjféltájt értünk Nizzába. Közel egy órát kellett még várnunk a vonatra, amely – természetesen – késett. Azt hiszem, a vonatokat repeső örömmel tölti el a háború, mert ilyenkor megszabadulnak a menetrendek gyötrelmes béklyóitól, és futkoshatnak végre a kedvük szerint. A peronon álldogált egy öregedő riviérai angol, aki a feleségét és a gyermekeit várta, és miután egyik félórát a másik

¹ *Sötétség délben*. Budapest, 1988, Európa. Ford. Bart István

után töltöttük fel-alá sétálgatva, ittunk valamit együtt a restiben. Éppoly nyomott hangulatban volt, mint én, és bevallotta, hogy bár éveken át dühös volt, amiért nem szegültünk szembe a tengelyhatalmakkal, most, amikor végre megtettük, nem képes elnyomni magában a régi, végzetes zűrzavar iránti szégyenteljes vágyakozást. *Tudom, hogy örült és bűnös dolog, de majdhogynem azt mondanám: az isten szerelmére, adjuk oda ennek a fattyúnak, amit akar – Danzigot, Eupent és a gyarmatokat vagy bármit – és aztán többet ne is halljunk róla.* Egyetértettem vele, hogy a legtöbb ember osztozik ugyanebben a fajta öngyilkos sóvárgásban.

Ez pontosan az a régi történet, mint amikor valaki elmegy a fogorvoshoz, hogy kihúzassa a fájós fogát; abban a pillanatban, amikor megnyomja a csengőt, elmúlik a fájdalom, és az ember már nem is olyan biztos benne, hogy érdemes-e a beavatkozás gyötrelmeit elviselnie. Ha azonban nem megy be, a gyulladás áttérjed az állkapocsra, azután pedig az egész szervezetre. Úgy gondoltam, ez egy nagyon jó hasonlat, de valahogy nem hangzott meggyőzően.

Végül G. megérkezett, és a hazafelé vezető úton elhatároztuk: többé nem teszünk úgy, mintha nem történe semmi, és másnap elindulunk Párizsba. G. Genfben és vissza összesen másfél napot utazott, és a kiállításon csak két vagy három órát tudott eltölteni, de nem bánta a dolgot, és nagyon boldog volt, hogy vethetett egy pillantást a Prado kincseire. Hasonló helyzetben az én örömet megmérgezte volna a gondolat, hogy mennyi minden van, amit nem láthattam.

VI.

Úgyhogy végre mi is hozzáláttunk a csomagoláshoz.

Bánatos tevékenység volt, és ráment az egész nap. G. korábban mintázott rólam egy portrét. Az életnagyságú agyagfejet nagy gonddal és körülményeskedéssel helyeztük el Theodore mélyén és biztosítottuk, hogy a rakomány többi darabja ne tehessen benne kárt. Végül épségben el is jutott Párizsba, csak az egyik füle ment tönkre, és a szája kenődött szét valamiféle mefisztói vigyorrá – még akkor is ugyanígy vigyorgott, amikor tíz hónappal később a kézirataimmal, könyveimmel, bútorokkal, szőnyegekkel, lámpákkal együtt elvitte párizsi lakásomból a Gestapo.

Sokáig pizsmogtunk a csomagolással, mintha valami csodára várnánk, ami az utolsó pillanatban lehetővé tenné, hogy újra kipakoljunk. Hány európai kapcsolta be azon az augusztus 29-i keddi reggelen a rádiót azzal a titkos reménységgel, hogy hátha az éjjel valami jószándékú szívinfarktus elvitte azt az embert, akinek eltűnésével talán folytatni lehetne az oly igen középszerű, és visszatekintve oly gyönyörűséges életet. Ám a rádió a világ minden nyelvén arra szólította fel őket, hogy most aztán össze kell magukat szedniük, és az emberek hitetlenkedve

sóhajtoztak, mert már oly hosszú ideje éltek az Ernyő jelében, hogy alig akarták elhinni: most a Kard évei következnek.

Kedd reggel, minden lehetséges halogatás, időhúzás és késlekedés után végre útra keltünk.

Már csak három gyümölcs maradt a fügefán. Kifelé manőverezve a kertkapun át oldalra pillantottunk; a villa úgy nézett ki, mintha soha senki nem lakott volna a falai közt. Elhajtottunk a menedékhely mellett; a fészület alatti pad üres volt – a halálfejú Marie néni talán bement valahová. Átmentünk a hídon, és integettünk a Corniglionoknak, de nem láttak minket; biztos a konyhában készülődtek az ebédhez a tűzhely körül. Roquebillière utcái üresek voltak; senki nem volt, aki búcsút inthetett volna nekünk.

Rátapostam a gázra, és úgy hagytuk el a várost, mint a szökevények. Amikor ezeket a sorokat írom, a herceg hajdani szeretőjének kertjében feketeingesek üldögélnek; a disznót valószínűleg megölték, a fáról leszedték a fügéket, és bizonyára megosztottak Teresán.

Az éjszakát az elhagyatott Nizza egyik elhagyatott szállodájában töltöttük, és egész éjjel hallottuk az elrekvirált, és a Casino Municipal árkádsorai alatt összezsúfolt lovak panaszos nyerítését. Úgy terveztük, hogy másnap el kellene jutnunk egészen Avignonig, de reggel lementem, hogy megvegyem az *Éclairneur du Sud-Est*-et, és amikor elolvastam a vezércikket, eszeveszetten rohantam vissza G.-hez, hogy elmondjam neki a nagy újságot: *mégsem lesz háború*.

Az *Éclairneur* Franciaország egyik legfontosabb vidéki lapja volt; nyíltan rokonszenvezett de La Rocque és Doriot mozgalmaival¹, és támogatta Bonnet (az akkori külügyminiszter) politikáját. Az előző hetekben, Európa krízisének drámai crescendóiban – a Quai d'Orsay irányvonalának megfelelően – szilárdan állást foglalt Hitler lengyelországi követeléseivel szemben. Veszedelmes időszakokban a Quai d'Orsay hallgatólagos engedéllyel egyfajta felügyelet alá vonta a sajtót, amely ilyenkor mindig figyelemreméltó nemzeti fegyelmezettséget tanúsított.

Ezen az augusztus 30-i, szerdai reggelen, amikor már útban volt a Lengyelországnak küldött német hadüzenet, az *Éclairneur de Sud-Est* hirtelen minden- és bármi áron békét követelt. Azt állította, hogy a német követelések között semmi olyasmi nincs, amit békés tárgyalásokkal ne lehetne megoldani. Különösen jól emlékszem egy mondatára, mely szerint legfőbb ideje lenne, hogy elfelejtsünk néhány idejétmúlt eszmét és szövetséget, és mélyen a zsebünkbe nyúljunk, ha valóban tartós békét szeretnénk. – És így tovább két hasábon át, jókora betűkkel, tágas sorközökkel az első oldalon.

Lehetetlennek tűnt, hogy a szerkesztő a válság csúcspontján merészelt volna a saját szakállára lehozni egy ilyen vezércikket. Valaminek történnie kellett az éjszaka; a cikket nyilvánvalóan magasabb helyről sugalmazták. A párizsi lapok csak késő délután érkeznek meg, a rádió pedig minden kommentár nélkül csak sorolta a híreket. Ha nem lettem volna újságíró, nem sok figyelmet

¹ félfasiszta mozgalmak

szenteltem volna a cikknek, de mivel pontosan tudtam, micsoda érzékeny figyelemmel kotyvasztják össze a szerkesztőségi irodákban az effajta szövegeket, meg voltam győződve róla, hogy Bonnet megint egyszer feláldozta a francia *honneur*-t, és a háború elmarad.

Huszonnégy órával később az *Éclairneur* kínos mentegetőzéssel állt elő, és ismét szilárd lett és hazafias. Arra gondoltam, hogy ilyen morális felkészítés után egy Mr. Dupont vajon milyen érzésekkel indul meghalni, ha a szabadság védelmében halnia kell. Az elképedt világ csak Franciaország összeomlása után tudta meg, hogy alig hat órával azelőtt, hogy bejelentette volna a háborút, hogyan akarta a külügyminiszter átjéteni a szövetségeket és a saját miniszterelnökét; ekkor értettem meg, hogy mi volt a tipikus kis epizód háttérében.

Akárhogyan is, az *Éclairneur* cikke ürügyet szolgáltatott nekünk, hogy még egy pár napot töltsünk a Földközi-tengernél, így Párizs helyett az ellenkező irányba, Menton felé folytattuk az utazást, hogy meglátogassuk egy barátunkat – egy török hercegnőt, aki hozzámment a Monte Carló-i kaszinó volt krupiéjához, és egy másodosztályú szállodát vezetett a Cap Martin-on. Teaidőben érkeztünk; éppen láttuk, ahogy az utolsó vendég is távozik, s hogy a hercegnő és M. Robert, az ex-krupié hiszterikusan veszekszenek. A vitából lassan kiderült, hogy valójában soha nem házasodtak össze; hogy a török hercegnőnek olasz útlevele van, és az internálástól való félelmében követelte, hogy miután tizenöt évig éltek békésen a bűnben, Robert azonnal és haladéktalanul vegye feleségül. A vitát később felfüggesztették, és mindannyian odaültünk a rádióhoz. Ebédre előkerült Monsieur Akárki – M. Robert egyik barátja –, akit néhány nappal korábban hívtak be, és egy közeli, határmenti erődbe vezényeltek. Gyűrött, hadnagyi uniformisban volt, borotvátlan és rosszkedvű. Panaszkodott, hogy az erődben micsoda *pagaille* – fejetlenség – uralkodik, hogy a beton nyirkos, az embereket reumatikus fájdalmak kínozzák; hihetetlen történeteket mesélt arról, hogy a lőszerkészletnek több, mint fele nem megfelelő kaliberű, és az ott lévő fegyverekben használhatatlan. Akkor még nem hittem neki, később azonban több hasonló történetet hallottam, különösen az úgynevezett *Kibővített Maginot-vonal* erődítményeiről.

A hadnagy néhány pohár bor után kissé jobb kedvre derült, és kifejtette nekünk: ha Olaszország semleges marad, olyan értelmű ultimátumot kap, hogy egy Németország ellen irányuló átkaroló hadművelet érdekében engedje át területén a francia csapatokat. Azt mondta, hogy mindezt a legbiztosabb forrásból tudja, és még hallott is egy szarkasztikus *bon mot*-t, amit maga Gamelin mondott volna:

Tíz hadosztály kell ahhoz, hogy egy ellenséges Olaszországon átvágyjam magam; tizenöt, hogy egy semleges Olaszország határait biztosítsam és húsz, hogy egy baráti Olaszországot kihúzzak a szarból. Úgyhogy üzenjünk csak hadat nekik.

Másnap reggel a Cap Martin-i csendőrség minden falat teleragasztgatott az elsötétítésre és a légítámadásokra vonatkozó utasításokat hirdető plakátokkal. Elvittem az autót egy szervizbe, és

befesttettem kékre a fényszórókat. Szegény Theodore úgy nézett ki, mint egy kék szemüveges vak öregember a Koldusoperából.

A Cap Martin, az Olaszország felé nyúló földnyelv feketéllett a katonáktól, teherautóktól és páncélos járművektől. A *Hotel Splendide* előtt, mint farkasok az akol közepén, hat harckocsi vesztegelt. A gépi fauna elegáns bárányai nagyrészt eltűntek; elrekvirálta őket a hadsereg.

Ebédnél részletesen áttanulmányoztuk a német hadüzenetet, aztán sikerült az *Éclaireur*-t is megkaparintanom. Ízekre szedte az előző napi cikket és szikrázott belőle a harciasság meg a *gloire*¹. Most már tényleg ideje volt elindulni. Elbúcsúztunk a hercegnőtől meg M. Roberttől és elindultunk Párizs felé.

A csütörtökről péntekre virradó éjszakát St. Tropezben töltöttük, mert útközben többször is defektet kaptunk. Reggel továbbindultunk, és csak Le Lavandou-ban álltunk meg ebédelni. Találtunk egy *Le Restaurant des Pêcheurs* nevű helyet – egyikét azoknak az elbűvölő kis fogadóknak, amelyek a franciaországi étkezéseket a múlt színes tájképeivé tudják varázsolni. *Bouillabaisse*-t ettünk kagylóval és sáfrányos langusztát meg *omelette aux fine herbs*-t, ami úgy illatozott, mint alpesi rétek nedves füve a napsütésben – aztán a pincérnő megjelent az *entrecote*-tal,² és miközben a tányérokat rendezgette az asztalon, színtelen hangon megszólalt: *most mondia be a rádió, hogy a németek ma éjjel megtámadták Lengyelországot. A kormány elrendelte az általános mozgósítást.*

Rajtunk kívül csak egy idős házaspár volt a vendéglőben, a szomszédos asztalnál ültek; mindketten fekete ruhában, az asszonymak düllelt, vérekes szeme volt – valami sötét szemrehányással biccentettek felénk. Az asszony elképesztő mennyiségű ételt és italt fogyasztott anélkül, hogy gyászos arckifejezése egy hajszálnyit is megváltozott volna – az a fajta francia nő volt, akin már menyasszonykorában látszanak a majdani özvegy vonásai. Továbbra is lassan bólogatott felénk, és olyan érzésem volt, mintha fürkésző tekintetével azt vizsgálná, hogyan is fog G. fekete fátyollal festeni. Úgy tűnt, számára most valami különös, *másféle* vénasszonyok nyara vette kezdetét; melynek virágai vadul növekednek és terjednek az általános reményvesztettség fekete nedveiben.

Itt, és ebben a pillanatban – 1939 szeptember elsején délután 1 órakor a Le Lavandou-i *Le Restaurant des Pêcheurs*-ben – kezdődött meg számunkra a háború. Emlékeimben olyan ez az óra, mint vastag, fekete vonal; mint a térképeken az Egyenlítő, mely elválasztja a múlt szépséges és egyszerű félgömbjét az Apokalipszis még ma is tartó korszakától.

VII.

¹ glória, dicsőség

² halászlé, zöldséges omllett, rostélyos

Délután érkeztünk Toulonba; a kanyargós, keskeny utcákon nyüzsögtek az emberek. A *Havas*-épület halljában rengetegen verődtek össze, hogy elolvassák a legújabb híreket, de csak alig néhányan beszélgettek vagy vitatkoztak, és a légkör semmiben sem hasonlított 1914 augusztusának kapatos izgalmához. Egy szervizhez mentünk, hogy új gumikat vásároljunk, és a tulajdonos nő diadalittas hangon közölte velünk, hogy Franciaország hadat üzent Olaszországnak; hogy francia csapatok húsz mérföld mélységben behatoltak Olaszország területére, és hogy Viktor Emánuel király lemondott a trónról Umberto herceg javára, nyilvánvalóan azért, hogy elmozdítsa a helyéről Mussolinit. Az értesülések úgy mond *hiteles forrásból* származtak; férje barátja, egy zsandár-*adjutant* maga mondta el őket neki. Először hitetlenkedtünk, de az asszony olyan meggyőzően adta elő, hogy végül elhittük a történetet. Hétévi szégyen és megaláztatás után elérkezett hát a Demokrácia órája; odavágtak, és milyen gyorsan! milyen hatékonyan! Egészen megittasultam a boldogságtól, és kifejtettem G.-nek, hogy mindez nem csupán hadmozdulat, de a történelem fordulópontja; a Liberalizmus reneszánsza! Csalódott voltam, amiért G. most is szkeptikus maradt.

Illúzióim egészen Aix-en-Provence-ig kitartottak; éppen jókor értünk oda, hogy meghallgathassuk a dísztelen és sablonos nyolcórás híreket. Nyomasztó volt. Ebben a háborúban most először ültem fel a *bobard*-nak, a hamis híreszteléseknek, és bár megvolt bennem a húszéves kora óta gyakorló újságíró hivatásos gyanakvása, a dolog még jónéhányszor megisméltődött; utoljára röviddel Párizs eleste előtt, amikor néhány órán át egész Franciaország abban reménykedett, hogy bekövetkezik végre a régóta várt csoda, és Oroszország hadat üzen a németeknek. A *bobard* minden alkalommal oly ügyesen zavaros volt, oly jól megválasztott pszichológiai mozzanatok tették hitelessé és a csalódásnak oly elsöprő erkölcsi hatása volt, hogy a kémhistóriákban járatlan embernek is nehéz volt nem gyanítani mögötte az Ötödik Hadoszlop¹ tudatos tevékenységét.

Aix kávéházai zsúfolásig megteltek; az utcákon rengeteg katona lézengett – sokuk részegen; rosszul szabott, gyatra egyenruháikban és hagyományosan borotvátlan arcukkal – innen a *pilou* szó – azt a látszatot keltették, mintha már megjárták volna a frontokat. Leültünk egy teraszon, de hogy hallhassam a híreket, bementem a tulajdonos irodájába – meglepett, hogy ez senki másnak nem jutott az eszébe. A szomszédos kávéház teraszán felszereltek egy hangszórót, de senki nem figyelt oda; a hírek elvesztek az általános duruzsolásban – akkor, amikor bármelyik órában várható volt Franciaország hadbalépése. Az emberek szemmel láthatóan feladtak minden reményt, hogy M. Giraudoux szánalmas hírszolgálatától is bármit megtudhatnak, és torkig voltak a kacskaringós és használhatatlan beszámolókkal és sántító beszédekkel, melyekben iskolamesteri stílusban

¹ Az ellenséget támogató belső erők elnevezése.

szakadatlanul arra intették őket, hogy higgyenek vezetőikben (M. Bonnet-et is beleértve), és ne tegyenek fel csacsi kérdéseket.

Aix-ban találtunk néhány új, és egymásnak részben ellentmondó, friss falragaszt a gépkocsik beszolgáltatásáról, és körbe kellett autóznunk a várost, míg a lovassági laktanyánál megtaláltuk a megjelölt irodát, de amikor megpillantották Theodore-t, elborzadva mondták, hogy csak nyugodtan folytassuk az utazást Párizs felé, és majd jelentkezünk az egyik ottani irodánál.

Sötétedéskor tökéletesen vak fényszóróinkkal elhagytuk hát Avignont. Ezekben a történelem előtti időkben még nem voltak jobb módszerek a fény álcázására, mi azonban hiszterikusan siettünk Párizsba – onnan meg Londonba, ahol jelentkezni akartam a hadseregbe. Egyfajta büntudatot éreztem az elmúlt napok késedelmeskedései miatt, és óránként harminc mérföldes, nyaktörő sebeséggel száguldottunk az éjszakában.

Reggel azonban Avignon felől vonuló hadiszállítmányok gyakorlatilag szakadatlan konvojával találkoztunk, s csak gyakorta meg-megtorpanva tudtunk továbbhaladni. Mérföldeken át Lyon felől az olasz határ felé tartó tankok, páncélcsovcik, teherautók, szállítójárművek, tábori lövegek és gépesített lovassági egységek mellett haladtunk el, előttünk és mögöttünk pedig továbbra is az üres, és nyilvánvalóan újabb és újabb csapatokért északra igyekvő teherjárművek végtelenbe nyúló vonulata húzódtott. Mindez valahogy bátorítóan hatott, annál is inkább, mert a hadigépezet ily látványos mutogatása világosan utalt az Olaszország ellen készülő offenzívára, és azt a reményt keltette az emberben, hogy a Toulonban hallott sok *bobard* mégiscsak az eljövendő események megsejtése volt.

Lyon után megszabadultunk a forgalomtól, és az éjszakát a Loire völgyének egy kicsiny városkájában töltöttük. Másnap vasárnap volt, szeptember harmadika; egy a folyóra néző, szőlőlugasokkal övezett napos kerthelyiségben ebédeltünk Pouilly-ben. Ez volt az utolsó megállásunk Párizs előtt; néhány óra múlva véget ér majd az utazás. Füstölt sonkát ettünk és egy palack *Pouilly fumé*-t ittunk hozzá, azt a bort, amelyik olyan vidámmá és okossá tesz, mint a világ egyetlen más bora sem. Néztük a folyót, és az utolsó cseppig megittuk a bort, aztán nem sokkal Melun előtt találkoztunk két autóval, a bennük ülők izgatottan integettek, és amikor egy mérfölddel később megálltunk tankolni, a benzinkutas asszony elújságolta, hogy Anglia hadat üzent Németországnak.

Az utolsó ötven mérföldön az utat gyakorlatilag eltorlaszolták a fővárosból taxikkal és autókkal menekülő emberek. Mindenki azt hitte, hogy a németek a hadüzenet után azonnal, vagy még azelőtt bombázni fogják Párizst, és attól féltek, hogy valami borzalmas, új találmányt is használnak majd; megszállottként emlegették a gáztámadás lehetőségét. Alig volt néhány autó, amelyik hozzánk hasonlóan szembeszállt volna az áradattal; a Párizsból való első exodus fejve-

szettsége tragikus előképe volt a másodíknak, amely tíz hónappal később következett be, és amely Franciaország sorsát megpecsételte.

Délután négykor értünk párizsi lakásomra. Amikor az öreg *conciierge*-zsel¹ kezét ráztam, nyomatékosan a szemembe nézett. Először azt hittem, hogy csak izgatott az öregasszony, de amikor átadtam neki az ajándékba hozott palack *Pouilly*-t, a sarokba húzott, hogy G. ne hallhassa, amit mond.

Azt mondták, hogy nem szabad elárulnom, – mondta – de jobban tenné, ha azonnal elmenne innen. Ma hajnali kettőkor itt volt a rendőrség, megbilincseltek és elvitték Dr. Freemant, és magát is le akarták tartóztatni.

VIII.

Dr. Freeman a mellettem balra lévő lakásban lakott. Orvos volt, és előrehaladott tuberkulózisban szenvedett. Az elmúlt három hónapot egy svájci szanatóriumban töltötte, és azért tért vissza Párizsba, hogy önkéntesnek jelentkezzen a francia hadseregbe. Megérkezése éjszakáján tartóztatták le. Politikai menekült volt, és Franciaországhoz való lojalitása vitán felül állt, de származására nézve német volt, és ez adhat letartóztatására némi magyarázatot.

Ami engem illet, még ennyi magyarázat sem volt. Származásom magyar, és Magyarország semleges állam; a kommunizmussal való, másfél évvel ezelőtti szakításom keltett ugyan némi érdeklődést a baloldal köreiben, de ha a francia titkosrendőrség tudott róla, hogy 1938 előtt kommunista voltam, akkor arról is tudnia kellett, hogy többé már nem vagyok az, és a kommunista lapok nemegyszer támadtak is, mint az imperializmus támogatóját.

Meg voltam győződve róla, hogy az egész dolog csak félreértés, és a legokosabb, amit tehetek, hogy egyenesen elmegyek a rendőrségre, és megkérdezem, mit akartak tőlem. Visszaültünk hát az autóba, és elmentünk a kerületi rendőrkapitányságra. Mielőtt bementem volna, elmondtam G.-nek, hogy ha mégis elfogatóparancsuk lenne ellenem, megeshet, hogy egy darabig bent tartanak, sőt talán néhány napra be is zárnak, amíg tisztázódnak a dolgok. G. kissé megrémült, és a kellesténél valamivel érzelmesebben búcsúztunk el egymástól, aztán besétáltam az oroszlan barlangjába.

Odabent egy *commissaire* fogadott, aki – hála Theodore gyakori engedetlenkedésének a közutakon, ami eddigre már belekerült néhány száz frankomba – már ismert engem. Olyan mindennapi *bonjour*-ral köszöntöttem, amennyire csak képes voltam. *Bonjour* – mondta. – *Épp most kaptuk a hírt a francia hadüzenetről. Rengeteg dolgom van. Miben segíthetek?*

¹ házmester

Nem akartam bemártani az öreg *concierge*-t – a rendőrség Fouhé¹ óta együttműködést és diszkréciót várt el a házmesterektől. Ha elárulom, hogy figyelmeztetett, komoly bajba is keverhetem. Ezért aztán azt mondtam a *commissaire*-nek, hogy épp most érkeztem vissza a Cote d’Azur-ról, és – külföldi lévén – úgy gondoltam, hogy nem árt jelentkeznem a rendőrségen. Ezzel átnyújtottam neki a személyi igazolványomat arra az esetre, ha a nevemet elfelejtette volna. Szakavatott szemmel megvizsgálta az igazolványt, aztán elég idegesen így szólt: *Tényleg nem tudom, mit akar. Mit gondol, mi lenne, ha minden külföldi idetódulna?*

Amikor G. meglátott a kapuban alig öt perccel ezután, hogy elbúcsúztunk, meglehetősen csalódottnak látszott; elmondta, hogy lelki szemeivel már látta, amint fegyveres kísérettel vezetnek el valahová. (Később, amikor ez bekövetkezett, már cseppet sem élvezte a dolgot.)

Otthon töltöttem az éjszakát, és nem történt semmi. Másnap elmentem a *Préfecture de Police*-ra – a párizsi Scotland Yardra; ha a kerületi hivatalban nem is, itt, a központban mindenképpen tudniuk kellett a titokzatos esetről. Még kellő ürügyem is volt, mert igazolványok néhány nap múlva lejárt volna, s amúgy is meg kellett hosszabbítanom. Feltételeztem, hogy a dologgal kapcsolatban bepillantottak a dossziémbe is. Ismét érzelmes búcsút vettünk, és húsz perccel a belépésem után, némi bizonytalan büntudattal G.-vel szemben, ismét kiléptem a kapun, meghosszabbított igazolvánnyal, pecséttel és mindennel.

A *drôle de guerre*² megkezdődött; a napok teltek, és velem nem történt semmi. Eszembe jutott, hátha álmódott a derék *concierge*, de hát ő igazán nem az a fajta asszony volt, aki csak úgy álmodik. Meg aztán Dr. Freeman *tényleg* nyom nélkül eltűnt. Csak két hét múlva tudtuk meg, hogy a Santé Fegyintézetbe vitték, magánzárkában van, nem fogadhat ügyvédet és nem érintkezhet senkivel. Ez elég rosszul hangzott. És voltak egyéb dolgok is; nyilvánvalóan ártatlan embereket tartóztattak le, éjjel ugrasztották ki őket az ágyukból, megbilincseltek, összeverték és lecsukták őket anélkül, hogy bármit is kérdeztek volna tőlük, vagy lehetőségük lett volna törvényes védelem igénybevételére. És ezek nem németek voltak; minden németet – menekültet és nem menekültet – már a háború első napjaiban internáltak.

Azt terveztük, hogy azonnal elindulunk Londonba. Párizsba érkezésünk másnapján elmentem az angol útlevélosztályra, hogy segítsék egy barátomnak vízumot szerezni, és ott találkoztam az ismerős C. kapitánnyal, a politikai tiszthelyetessel, aki azt mondta, hogy a dolog igen sokáig is eltarthat. Milyen kár – mondtam; – én holnapután indulok, és reméltem, hogy egy hajón utazhatunk. Attól tartok – felelte a kapitány – hogy Ön se fog holnap elutazni. Miért? – kérdeztem kínos meglepetéssel, hiszen az elmúlt néhány évben hol Franciaországban, hol Angiában éltem, és az egy évre érvényes állandó vízumomat épp a minap hosszabbítottam meg.

¹ Többek között titkos rendőrségéről hírhedt XIX. századi rendőrminiszter.

² furcsa háború

Azért, – válaszolt a kapitány – mert tegnap éjszaka minden angol vízumot letiltottak. Csupán annyit tehetünk Önért, hogy új vízumért folyamodunk a belügyminiszternél. Sajnálom, de tegnap határozott utasítást kaptunk arra vonatkozóan, hogy London különleges engedélye nélkül egyetlen külföldinek sem adhatunk vízumot. – És mennyi ideig tart, amíg a különleges engedély megérkezik? – A kapitány vállat vont; nem szeretne konkrét ígértet tenni, de meg kell értenem, hogy a dolog három, vagy esetleg hat hetet is igénybe vehet. Aztán elővette Belügyminisztériumnak küldendő úrlapot. Az utazás céljaként az *Őfelsége hadseregéhez való csatlakozást* jelöltem meg.

Most már csak várni kellett türelmesen. Természetesen csatlakozhattam volna a francia hadsereghez, de külföldieket egyedül az Idegenlégióba soroztak be, én pedig idegenkedtem már a légió gondolatától is. Hosszú megszakításokkal ugyan, de közel tíz éve éltem már Franciaországban, és bármikor vásárra vittem volna érte a bőrömet, de csak akkor, ha osztozhatom egy rendes francia katona jogaiban és kötelességeiben. Az idegengyűlölet dagálya nyugtalanító gyorsasággal borította el Franciaországot, és irtóztam a lehetőségtől, hogy ha egyenruhában is, de megmaradjak *sale métèque*-nek, ami szabatos fordításban mocskos idegent jelent. Úgy gondoltam tehát, hogy jobb, ha megvárom, míg a Belügyminisztérium megküldi az engedélyemet, és addig minden éjszaka azt lesem, mikor csengetnek az ajtón a rendőrök, hogy elvigyenek.

Furcsa érzés volt. Írtam Londonba a barátaimnak, hogy próbálják sürgetni a kérvényem elintézését. Aztán felhívtam Jubert-t, a híres ügyvédet, és megbeszéltem vele egy találkozót. Azon a napon találkoztunk, amikor a Vörös Hadsereg bevonult Lengyelországba, hogy felszabadítsa a lengyel proletariátust, és menyegzőnek kiáltotta ki az erőszakot. Jubert egyenruhát viselt; valaha ő is szimpatizált a szovjetekkel – ki nem szimpatizált velük e generáció elitjének tagjai közül? – és igen sötét hangulatban volt. Amikor meghallgatta a történetemet, arca elborult, és azt mondta, hogy a dolog meglehetősen komolynak tűnik. Találkozott már néhány hasonló esettel; olyan emberek önkényes letartóztatásával, akiknek a lojalitásához semmi kétség sem férhetett, de egyes magas körökben valamilyen okból népszerűtlenekek voltak. Ezek némelyike neki magának személyes jóbarátja volt, de egyetlenegy esetben sem sikerült segítenie rajtuk. Tudomására hozták, hogy ha nem akar nagy bajba keveredni, jobban teszi, ha távol tartja magát ezektől az ügyektől. Az ország a *loi des suspects*² árnyékában élt, s a rendőrségnek gyakorlatilag teljhatalma volt az egyén felett. „Fouché napjai virradtak ismét Franciaországra; Isten óvjon attól, hogy a guillotine kora is visszatérjen!”

Fél órával azelőtt, hogy elmeséltem Jubert-nek a történetemet, még attól tartottam, hogy üldöztetési mániával fog meggyanúsítani, és most én gondoltam róla ugyanezt. Ez a korábban

² A *loi des suspects* az angol 18B paragrafus előfutára volt, de nem tartalmazta az utóbbiban meglévő, a visszaélések lehetőségét kizáró konkrét garanciákat.

lármásan sziporkázó, gondtalan sikerember – a menő francia ügyvédek úgy viselkednek, mintha szüntelenül reflektorfényben állnának – most végig halkán, aggodalmas hangon beszélt, és közben folytonosan a szomszédos asztalokat figyelte, hogy nem hallgat-e ki bennünket valaki – ez a szokás régóta meggyökeresedett az emberekben a Rajna és az Alpok túloldalán, s most nyugtalanító gyorsasággal terjedt Párizsban is.

De ha van valamiféle vádjuk ellenem, – kérdeztem – miért nem tartóztattak le a visszaérkezésem után?

Kire gondolsz? – kérdezett vissza Jubert – A *Sureté Nationale*-ra, a *Deuxi me Bureau*-ra, vagy a párizsi *Préfecture*-re?¹ Mindegyiknek megvannak a maguk kartot kjai, és megvan a saját feketelistájuk, amely nem kerül el a helyi rend r rs kre vagy a személyi igazolványok nyilv ntart oihoz. Rendszeres k rvad szatokat tartanak, és nem mehetsz csak  gy egyszerűen oda, hogy most  gyis r  rsz, legyenek kedvesek és tartóztassanak már le. Verd ki a fejedből az ilyen anarchista gondolatokat! V rnod kell, amíg  k jönnek el  rted.

K t héttel korábban m g a humoros oldalukról szemléltem a dolgokat, és  gy gondoltam, hogy a rendőrséggel szembeni leghatásosabb védekezés, ha az ember tudatában van saját ártatlanságának. Most már kezdtem  gy érezni, ahogy Courteline egyik hőse fogalmazott: ha azzal vádolják, hogy ellopta az Eiffel tornyot, nem kezd érvelni és bizonykodni, hanem menekül.

Másnap Jubert felhívta L.-t, egy képviselőt, L. pedig felhívta D.-t, a Külügyminisztérium magas rangú tisztviselőjét, aki megígérte, hogy utánanéz a dolognak. Néhány nap múlva D. felhívta L.-t, L. felhívta Jubert-t, Jubert pedig engem. Franciaországban mindig is  gy lehetett elintézni a dolgokat, hogy az ember megtalálta a láncot, amely megfelelően összekapcsolja a szándékot és a célt. A módszer hátránya csupán az volt, hogy a folyamat megbizhatósága a lánc hosszával arányosan csökkent.

Ez alkalommal például egyáltalán nem működött. D., a magas rangú tisztviselő belenézett az iratokba, aztán – bár igen jó viszonyban voltak – kereken megtagadta, hogy beszéljen L.-l a dologról. L. sajnálkozását fejezte ki Jubert-nek, Jubert pedig még aggodalmasabbnak látszott, amikor ezúttal az irodájában találkoztunk.

Csendes pogrom folyik a baloldaliak ellen, – mondta –  s legfőképpen a kommunisták ellen, de ez csak a dolgok egyik oldala, és az egész  gy sokkal bonyolultabb. A *Sureté Nationale*-ban van egy kifejezetten Bonnet-párti csoport, és ezek megpróbálják r kenni a dolgot a München-ellenesekre. Aztán ott van Spanyolország. Természetesen érdekünk, hogy távol tartsuk őket a háborútól, és ez a *Sureté*  s a *Deuxi me Bureau* fasiszta szimpatiz nsainak a malmára hajtja a vizet, ürügyet szolgáltatva arra, hogy  ld zz k a loyalist k korábbi támogatóit. Az a szóbeszéd is járja, hogy Pétain ígéretet tett Lequeric nak, Franco külügyminiszterének, hogy mindenkit, aki a

¹  llambiztons gi rendőrség; katonai kémelhárítás; rendőrkapitányság

Nemzetközi Brigádban harcolt, vagy nyilvánosan állást foglalt Franco ellen, a háború idejére internálni fognak. Nem hiszem, hogy még mindig kommunistának tartanak, de nyilván tudnak róla, hogy Franco halálra ítélte,³ ha pedig *Deuxième Bureau* megkapta a spanyolok feketelistáját – és nyilvánvalóan megkapta, – azon a te neved bizonyára az elsők között szerepel. Szóval, *cher ami*, a dolgok elég rosszul állnak.

Megkérdeztem Jubert-t, hogy a helyemben ő mit csinálna.

Próbálj Angliába jutni, amilyen hamar csak lehetséges. Persze – tette hozzá – kíváncsi vagyok, kapsz-e kiutazási engedélyt.

Elbúcsúztam Jubert-től – itt már nem lehetett többet mondani. Amikor az ajtóhoz értem, visszahívott, és azt kérte, hogy ha megint fel akarnám hívni, inkább utcai fülkéből hívjam, mert a telefonomat biztosan lehallgatják. Aztán még – némiképp habozva – hozzátette:

– Van persze még valami, amit megpróbálhatsz; a pénz. Azokban a német filmekben egy pár biboldó úgy menekül meg az internálástól, hogy a *Sureté*-nél megveszteget valakit. Úgy húszezer franknál kezdődik a tarifa.

Azt mondtam neki, hogy ezzel nem próbálkozom. Egyrészt, mert nincs húszezer frankom, másrészt pedig, mert szerintem a dolog túl kockázatos.

Jó. – felelte – Mindig tudtam, hogy becsületes ember vagy. És hirtelen hozzátette, a legmeggyőzőbb, egy szenzációs per esküdtjeihez szóló hangján:

Isten vezéreljen és óvjon utadon – és óvjon mindannyiunkat ebben a szegény, szerencsétlen országban.

Hazafelé menet eltűnődtem a kifejezésen: *azokban a német filmekben egy pár biboldó*. Természetesen én is gyűlöltem a kávéházi csöcseléket, akik nagy részben voltak felelősek a németországi menekültekkel szembeni gyűlöletért, de nem láttam be, hogy miért vonzóbbak ugyanannak a csöcselékeknek az árja tagjai. Az eset szomorú példája volt annak, hogy a baloldal egy fiatal szószólóját, számos, a faji megkülönböztetés elleni *comité* tagját hogyan fertőzi meg a terjedő ragály.

Jubert egy hónappal később bevonult; a Maginot-vonalra ment. Kíváncsi lennék, mi lett vele – de ez a megjegyzés ennek a könyvnek a legtöbb szereplőjére érvényes.

Ha nem lett volna háború, a megfelelő időben *député*¹ lett volna belőle, sportos kis autóját annak rendje és módja szerint egy fekete limuzinra, radikális barátait a társadalom megállapodottabb tagjaira, helyét a Palais Bourbon baloldali padjaiban először a középén, később

³ Amikor szerző a spanyol polgárháború idején egy liberális angol lap tudósítójaként a helyszínen tevékenykedett, Franco tábornok csapatai elfogták, és halálra ítélték, mert az angol sajtóban rossz fényben tüntette fel a nacionalista erők oldalán való német és olasz részvételt (lásd: *Párbeszéd a halállal*). (Magyarul megjelent: *Párbeszéd a halállal: spanyol testamentum*. Budapest, 1993, Fabula.)

¹ képviselő

pedig a jobboldal szélén lévő székre cserélte volna. Így, a háború jóvoltából – ha él még egyáltalán – feltehetőleg sokkal rövidebb úton jut majd el ugyanide.

Az volt a francia baloldali politika egyik legsúlyosabb hibája, hogy olyannak látszott, mint a múló fiatalság egy stádiuma; mint az, hogy az emberek gáláns kalandokba keverednek és adósságokat csinálnak. A francia politikus jellegzetes karrierje Clemanceau-tól Lavalig olyan, mint egy könyv; balról jobbra olvasandó – vagy hallott már valaki akár egyetlenegy példát is az ellenkezőjére?⁴

IX.

Harminc éjszakán át úgy aludtam, hogy egy kicsi bőrönd állt az ágyam mellett, és készen álltam arra, hogy bármelyik pillanatban értem jöhetnek és lecsukhatnak. Néha azt álmodtam, hogy csengetnek az ajtón, de mikor felriadtam, kiderült, hogy csak a légiriadó szirénája volt, és megnyugodva aludtam el újra. A letartóztatások általában éjszaka történnek, ezért reggel hétre állítottam be az ébresztőórát, és a csengés minden reggel azt jelentette: *elmúlt a veszély*. Régi igazság: minél jobban felkészül valamire az ember, annál jobban meglepi, ha végre bekövetkezik; éppen ez történt velem október másodikán, a *minden rendben* csöngetés után, reggel fél nyolckor.

A háború első hónapjaiban, amikor még szabad voltam, láthattam, hogyan szürkül el Párizs. Nem az emberek – a város. Olyan volt, mintha valami szörnyű kór támadta volna meg a gyökereit a Szajna völgyének alluviális mélységeiben. A járdák kövezete elvesztette varázsát. Mekkában – mondta egyszer Abu Szulejmán – az igazhitű embernek csak a fején volna szabad járnia, nem a lábain. Párizsban mindig és mindenki a lábán járt, és a cipők sarka, még az asszonyoké is kopott volt és félretaposott, de az ember belül a fejében éltető, zsongó áramot érzett. Most nem volt áram. Ezt a várost mindenki, aki szerette, valahogyan élő személynek képzelte el – nem metaforikus értelemben, hanem pszichológiai valóságként. És most úgy érezték, hogy a szeretett lény kihűlt és kővé vált a karjaik között, a féltett élet, mint valami fordított Pygmalionból, elillant, és úgy járkáltak a hirtelen ellenségessé vált utcákon, reménytelenül, mintha sírkövek között.

A ködös Csatorna túlsópartján London, mint széles vállú, idősebb fivér azt mondta: *kibírom*. De Párizs nem bírta ki. Párizs népe képes volt küzdeni a matracokból, utcakövekből és madárkalitkákból rakott barikádokon, mint 1848 hősi napjaiban, mint a Kommün, vagy Sacco és Vanzetti napjaiban. Vajon nem egyfajta improvizált barikádharc volt-e az is, hogy taxival szállították a katonák a Marne-i ütközetbe? Nem, Párizs népe nem bírta ki. Ha erőt vett rajtuk a

⁴ *Jegyzet a megkeseredett, baloldali angol olvasónak:* Ne mondja, hogy *ugyanaz a helyzet itt is*. Igaz, hogy a korral a munkapárti vezetők is megszelídülnek, és a felelősség megtöri lendületüket; de az angol munkapárti vezetők csak unalmasak lesznek, fasiszták nem.

hősi örület, képesek voltak sült patkányokon élni, pusztá körömmel rontani az ellenségre és leharapni az orrát. *Ha. De hol van most a hősi örület?*

Szeptember hatodikán, a háború harmadik napján Gallus, a neves vezércikkíró ezt írta a *L'Intransigeant* címoldalán:

Aki azt mondja, hogy ezt a háborút a Demokrácia, a Szabadság vagy bármilyen más „ideológia” védelmében vívjuk, veszedelmes hazudozó. Torkig vagyok az efféle idióta locsogással. Franciaország azért harcol, hogy mentse a bőrét, és csak azért, hogy mentse a bőrét. A többi duma.

A *Paris Soir* után a *L'Intransigeant* volt a legolvasottabb esti lap. A kishivatalnokok, a gépirónók és irodai dolgozók újságja volt; százezrek olvasták este a földalattin, az irodákból hazafelé menet. A cenzúra, amely szigorúan kivágott minden politikai színezetű hírt, beleértve a brit államférfiak beszédeit vagy *Manchester Guardian* és a *Daily Herald* tudósításait, megjegyzés nélkül engedte át az ilyen és efféle mérgező mondatokat.

Ezek után vajon mit gondolhatott a földalattin utazó ember a háború okairól? Igaz, nem is utazott többé a földalattin, hanem kopott uniformisba öltözve napi 50 centime-ért krumplit hámozott a Maginot-vonalnál vagy egy *depot*-ban, míg az üzlete vagy irodája ebek harmincadjára került, a felesége pedig sorban állt a *mairie*-nél,¹ és egyik igazolást a másik után szerezte be, hogy a heti 80 frankos segélyhez hozzájusson. Ha lett volna Gallup közvéleménykutató intézet vagy egy szervezet, amely figyeli a tömegek magatartását, és készült volna egy alapos felmérés, hogy mit gondolnak a franciák, arra a következtetésre kellett volna jutniuk, hogy a háború morálisan már jóval a katonai összeomlás előtt elveszett.

Hadd írjak le három példát, amelyek igen jól jellemzik az egyes társadalmi rétegek gondolkodását.

Az első Henri de Vaustrange, harminckét éves autókereskedő. Dr. Freeman páciense volt, és egyszer megpróbált eladni nekem egy Citroënt. Apja harmincöt évi szolgálat után nyugállományba vonult pénzügyminisztériumi tisztviselő volt, gomblyukában színes szalaggal és az éhenhalásra elegendő nyugdíjjal. Henri huszonhét éves kora óta árult autókat, de arra soha nem futotta, hogy magának is vegyen egyet. Ennek pedig szerinte az volt az oka, hogy a magas munkabérek feléméztik a nemzeti jövedelmet. Franciaország a *Front Populaire*-nek,² a korrump politikusok machinációinak, a zsidóknak és a szabadkőműveseknek köszönhetően rohad. A nemzetközi plutokrácia, a nemzetközi szocializmus és kommunizmus összefogtak a jószándékú, derék

¹ városháza

² Népfront

emberek ellen. Az ország egyetlen esélye egy teljhatalmú kormány, amely könyörtelenül rendet csinálna, ahogy Hitler tette Németországban. Lehet, hogy Hitler egy kissé dagályos, és különben is *boche*, de hogy csodákra volt képes a népével, az tagadhatatlan. Franciaországnak kellene egy Hitler. És éppen ez az, amiért a *Front Populaire* háborúba rángatta az országot ellene.

A baloldal azonban nem csak háborús uszítókból állt; ugyanők voltak, akik Franciaországot lefegyverezték. Ők szavaztak a háborús hitelek ellen, s az ő sztrájkjaik sodorták az anarchia szélére az országot, és zilálták szét a haditermelést. Pierre Cot¹ francia harci repülőgépek százait adta el a spanyolországi vörösöknek. Ők szították fel a francia munkások veleszületett lustaságát és mohóságát. Negyvenórás munkahét, fizetett szabadság és szabadidő-minisztérium! Természetesen csakis a munkásoknak. Ami a többieket illeti; ő, Henri ha negyven órát dolgozna egy héten, hamarosan éhen veszne. Másfelől azonban nézzük csak meg, mit ért el Hitler odahaza. Nincsenek képviselők, nincsenek pártok, nincs korrupció. Mindenkinek dolgoznia kell, és mindenki ott van, ahová való; akinek van esze, parancsol, a többi meg engedelmeskedik. És ha egy-egy vörös úriembernek nem tetszik a dolog; parancsoljon, ott van a legközelebbi koncentrációs tábor.

Ez volt de Vautrange véleménye három hónappal a háború kitörése előtt. Őszinte ember volt, és nincsenek kétségeim, hogy katonatisztként – legalábbis eleinte – becsülettel teljesítette kötelességét, de nyilvánvaló, hogy nem meggyőződésből és lelkesedésből. Erkölcsi tartásának az első vereségnél össze kellett omlania. A de Vautranger-k általában tartalékos tiszték voltak, és háború idején ők alkották a legalacsonyabb rangú tiszték rétegének zömét. Embereikkel nem találták meg a kapcsolatot, és egyetlen közös eszméjük nem volt velük.

Franciaországban több millió de Vautrage élt – támogatták Laval-t, Bonnet-t, a PPF-et, a PSF-et, vagy az *Action Française*-t,⁵ és a *Gringoire*-t, a *Candide*-t, a *Petit Journal*-t, a *Martin*-t, a *Jour*-t és a *Liberté*-t olvasták. Legtöbbjük tisztességesen ragaszkodott meggyőződéséhez, a vezetőik azonban nem. Az *Ötödik Hadoszlop* öntudatlan tartalékosai voltak; vezetőik pedig a minisztériumokban és a hadvezetésben tudatos árulók. A szocialista forradalom réméről megrettenve úgy tekintettek Hitlerre, mint megváltóra, éppúgy, ahogyan a condéista arisztokrácia kérte Poroszország királyának segítségét 1790-ben a Nemzetgyűlés leveréséhez.

A második példa Marcel; az Olivier de Serre utcai garázs egyik szerelője. A vezetéknevét soha nem hallottam; ő csak Marcel volt – magas, vékony huszonnyolc éves fiatalember; intelligens és szokatlanul komoly; az SFIO, a Szocialista Párt tagja. Remekül értette a mesterségét és igen magas, 18 frankos órabére volt. Főnöke, a kövér kis M. Darrouis nagy bánatára némi leereszkedéssel kezelte az ügyfeleket, de a *Populaire*-ben olvasott spanyolországi kalandjaimról, és

¹ radikális szocialista politikus

⁵ *Parti Populaire Français* és *Parti Social Français* – Doriot és de La Rocque félfasiszta mozgalmi. Az *Action Française* royalista volt.

bár előírásosan úrnak szólított, s nem elvtársnak, érezhető volt, hogy az utóbbiak közé sorol. Megesett, hogy együtt bütyköltünk valamit Theodore-on, és ő soha nem engedett meg magának egy élcet vagy célzást, pedig Theodore puszta léte is provokációt jelenthetett egy autószerelő humorérzékének. Egyetlenegy alkalommal tett egy megjegyzést, amikor az önindító, amelyet fel akart nyitni, a szó szoros értelmében darabokra hullott a kezében: *Ha azoknak a szemét bulvárlapoknak írna, monsieur, hamarosan vehetne egy Chevroletet* – ami egyébként hatalmas tévedés volt; a toll prostituáltjait éppoly rosszul fizették, mint az utcasarkokon álldogáló kolléganőiket.

Röviddel a letartóztatásom előtt Marcelt, mint *affecté specialt*¹ egy lőszergyárba küldték. Katonai szolgálatra – valamivel rövidebb bal lába miatt – alkalmatlan volt. (Enyhe bicegése valamiképpen erősítette a komolyság és méltóság benyomását.) Két hónappal később, már a Le Vernet-i büntetőtáborban levelet kaptam tőle. A levél a cenzúra nemes semmibe vételével íródott – meg is voltam lepve, hogy átjuthatott –; élénken emlékszem a tartalmára.

Azzal kezdődött, hogy hallott letartóztatásomról, és szeretné kifejezni együttérzését és felháborodását. A *Populaire* éveken át az európai civilizáció szégyenének nevezte Hitler koncentrációs táborait, és az első, amit Franciaország ebben a háborúban Hitler ellen tett, az volt, hogy követte a példáját. És kik vannak a táborokban? Talán a fasiszták? Nem; spanyol milicisták, meg olasz és német menekültek, akik a fasizmus elleni harcban elsőként kockáztatták életüket. És így tovább. A *Daily Herald* vagy a *New Statesman* olvasóinak mindennapos dolgok, de Franciaországban egyetlen újság sem engedhetett meg magának efféle kritikus gondolatokat. Ez volt az első, ami feltűnt Marcel levelében.

Azután röviden beszámolt a dolgairól. Most napi tizenkét órát dolgozott, reggel héttől este kilencig, két egyórás étkezési szünettel – vasárnap is – és nem tudta, hogy meddig fogja bírni ezt az iramot. Mindezzel együtt pedig feleannyit keresett, mint korábban az autójavító műhelyben.

És nem panaszkodna ezek miatt a nehézségek miatt, ha tudná, hogy valóban a munkásosztály érdekében van szükség erre a háborúra. Csakhogy éppen ezt a kérdést nem volt képes megválaszolni magának, pedig nem hagyta nyugodni a dolog – és épp ez volt az oka annak, hogy írt nekem.

A kommunisták azt mondták, hogy ez egy tisztán imperialista háború; hogy Daladier és Chamberlain éppúgy népük ellenségei, mint Hitler, és hogy a proletariátus kötelessége harcolni az otthoni ellenség ellen, ahelyett, hogy ágyútöltekként szolgálna azok céljai megvalósításának érdekében. Ez azonban a gyakorlatban kiszolgáltatná Franciaországot Hitlernek, a francia munkásokat pedig a Gestapónak. A kommunisták viszont a burzsoázia lakójának, és árulónak nevezik az embert az ilyen gondolatok miatt, pedig fél évvel ezelőtt éppen az ellenkezőjét

¹ kijelölt szakértő

állították; ádáz felhívásokat tettek közzé, hogy minden franciának, munkásoknak és vezetőknek össze kell fogniuk és harcolniuk a nácik ellen, ha pedig valaki másként gondolja, az a Gestapo ügynöke és áruló. A kommunistákkal nem lehetett vitatkozni. A párt félévenként más és más irányvonalat követett, a tagság oly mértékben fanatizált volt, hogy tiszta szívvel felejtették el az előzőt minden alkalommal, ha pedig az ember emlékeztette rá őket, akkor trockista provokátor lett, és áruló.

És népszerűségük a gyárakban mindennek ellenére egyre növekedett. Ő, Marcel mindig dühbe gurult, ha beszélt velük, de nem tagadta, hogy csodálta is őket, amiért az állandó rendőrségi zaklatásoknak fittyet hányva, nyugodtan terjesztették propagandájukat. Lehet, hogy nem volt igazuk, de amit el kellett szenvedniük, az a munkásosztály hőseivé avatta őket.

A kommunisták bizonyosan tévedtek, amikor kijelentették, hogy a Hitler elleni háború tisztán imperialista vállalkozás, de éppúgy hazugságnak hangzott, amikor mások meg azt mondták, hogy ez a háború a demokráciáért és a szabadságért folyik. A Szocialista Párt éveken át sürgette a totalitáriánusokkal szembeni szilárd ellenállást. A háborút el lehetett volna kerülni, ha időben megfogadják a tanácsukat, de kigúnyolták, és háborús uszítónak nevezték őket. Az uralkodó osztály úgy tartotta, hogy a nácik Németország belügye, amihez Franciaországnak semmi köze nincs, és nem akarták felismerni, hogy a náciizmus – és a fasizmus bármely formája – szükségszerűen háborúhoz vezet. Szívük mélyén ugyanis maguk is félfasiszták voltak, ujjongtak, amikor Hitler összezúzta a németországi szocialista mozgalmakat, és nem látták, hogy az európai munkásosztály szolidaritása jobb védelem lenne Franciaországnak, mint a Maginot-vonal.

Lehet, hogy ostobaság a múlton rágódni most, hogy a háború már megkezdődött, de hát éppen a polgári sajtó kezdte el! Marcel érdeklődött: vajon megengedik-e, hogy újságot olvassunk. Mert ha igen, hamarosan megtudhatom, hogy minden rossznak oka éppen a *Front Populaire* által kiharcolt negyvenórás munkahét, meg az évi kéthetes szabadság. Az uralkodó osztály hitelekkel és nyersanyagokkal tömte Hitlert, hogy felfegyverkezzen Franciaország ellen; abban a hitben, hogy ő majd megvédi őket a világforradalomtól, megengedték, hogy Európa zsarnokává váljon, és most, amikor kiderült, hogy a légierije nagyobb a miénknél, minden baj oka az a néhány reform, amit a francia munkásosztály évtizedes küzdelemmel kiharcolt egy emberibb élet lehetősége érdekében. Nos, a negyvenórás munkahét oda volt, az 1936-os árak és bérek oda voltak, és ha a szabadságért vívott harcban áldozatokat kellett hozni, a francia munkásosztály jóval nagyobb részt vállalt az áldozathozatalban, mint amennyi rá jutott volna, anélkül, hogy az uralkodó osztály tisztázta volna vele, mekkora része lesz majd a győzelemben. Hitler a megszokott demagógiájával azt ígérte a német munkásoknak, hogy minden szociális törekvésük megvalósul; Franciaországban senki nem vette a fáradságot, hogy akár utaljon is arra, milyen társadalmi rend lesz a háború után. És aki odafigyelt azokra, akik arról álmodoztak, hogy Németországot a napóleoni hódítás utáni területére

zsugorítanak és nyolcmillió német munkás százévi kényszermunkával fizetne jóvátételt, nem tudott nem gondolni arra, hogy a szabadság e bajnokai milyen sorsot szánnának saját munkásosztályuknak a háború megnyerése után.

A háború minden mozzanata boldogtalanná tette Marcelt. Ő nem felejtette el, hogy Daladier a Nemzeti Front képviselőjeként került hatalomra, de az első nehézségek jelentkezésekor szembefordult vele, és alkotmányellenes eszközökkel verte le az 1938-as őszi általános sztrájkot. A háború kitörése óta olyan főúri megvetéssel kezelte a parlamentet, ahogy a Brumaire 18-ák előestéjén szokás. A kormány többi tagja – kevés kivétellel – nem volt túl népszerű a munkások között. Aztán ott volt a rendőri kényuralom, a cenzúra és a koncentrációs táborok, de a legrosszabb mégis az volt, hogy valahányszor a bulvársajtó vagy egyik-másik politikai vezető megpróbálta bebizonyítani, hogy Franciaország a demokráciáért harcol, a dolog olyan volt, mintha Brutus szerepét játszaná valami kiöregedett, sörhasú komédiás.

Bármí, amit mondtak, széthúzást és vizályt hozott, s az embernek kedve lett volna tőle ordítani. Nem azt mondták, hogy *bármí is gondoljunk Beck ezredesről, harcolnunk kell Lengyelországért a közös biztonság érdekében*, hanem ehelyett Franciaországnak a hős lengyel néphez való kulturális vonzalmáról motyogtak, és úgy beszéltek arról az országról, ahol elsőként vezették be az iskolákban az elkülönített sárgacsillagos padok intézményét, és ahol a lodzi és breszt-litovszki kínzókamrákban módszeres lassúsággal verték agyon a szocialistákat, mint a tökéletes demokrácia hazájáról. Ami Olaszországot és Spanyolországot illeti, érthető volt, hogy Franciaország olyan sokáig távol akarta tartani őket a háborútól, amilyen sokáig csak lehetett, de groteszk és megalázó volt látni, hogyan hajlonganak és vinnyognak Brutusaink másodosztályú Caesarok előtt. Az ellentmondások oly nyilvánvalóak voltak, hogy az ország vezetői még csak nem is tettek úgy, mintha hinnének saját beszédeiknek. Hogyan hittek volna hát nekik a tömegek?

Hat sűrűn teleírt oldal volt a levél. Megpróbáltam saját szavaimmal összefoglalni a tartalmát; a lényeg körülbelül ennyi volt. Marcel ezt írta befejezésül:

Én, és sok elvtársam jól tudjuk, hogy mi ellen harcolunk. Harcolunk a fasizmus ellen, amely megsemmisíti a munkások szakszervezeteit és a Szocialista Pártban megtestesülő politikai erejüket; amely megfosztja a munkásokat attól a jogtól, hogy a munka megtagadásával nyilvánítsák ki akaratukat, ha nem tetszik nekik valami, és amely az állam rabszolgáivá teszi őket. Igen, tudjuk, hogy mi ellen harcolunk. De mi az, amiért harcolunk? Hogy megőrizzünk egy világrendet, amely képes annyit termelni, hogy mindenkinek jusson elegendő, és mégis tele van szegénységgel; ahol elégetik a kávéét és a gabonát, miközben milliók éheznek? Harcolunk a fasizmus ellen, de Stavisky, Bonnet és a Kétszáz Család demokráciájáért nem harcolunk. Ha a demokrácia a cél, új társadalmi renddel kellene kitölteni – és ezt nemigen tapasztaljuk. Az egyetlen látható ok, amiért harcolunk, hogy elkerüljük a vereséget. De lehet harcolni zászló nélkül, amiért küzdenénk?

Megpróbáltam válaszolni Marcelnek. Megpróbáltam elmondani neki, hogy igen, a történelem során az emberek újra és újra harcolni kényszerültek pusztán azért, hogy védekezzenek; hogy megvédjék a fennálló rosszat egy fenyegető még rosszabbtól. De nem tudom, hogy megkapta-e a leveletem, és ha igen, kétlem, hogy meggyőztem Marcelt és elvtársait.

Marcel szellemileg jóval az átlagos francia munkás felett állt, de amit levelében megírt, az a túlnyomó többség véleménye volt. Jórészt érzelmi töltésű és ösztönös elégedetlenségük racionális okait aligha lettek volna képesek megfogalmazni, vagy pontosan definíciók közé szorítani; így jellegében mind agresszívebbé, eredményeiben pedig mind kárhuzatosabbá vált.

Harmadik példaként vegyük Mme. Suchet-t, a Vaugirard utcai tejbolt *patronne*-jét, akihez gyakran tértem be sajtért és *crème fraîche*-ért. Mme. Suchet se baloldali nem volt, sem pedig jobboldali; szenvedélyesen *nem* politizált. Véleményét a háború kezdete óta számos találkozásunk alkalmával lejátszódott beszélgetéseket összegző párbeszéd formájában ismertetem:

– Jó reggelt, Mme. Suchet. Kérek egy darab camembert-t, érettet és jó bűdöset, de azért még ne másszon!

– Jó reggelt, Monsieur. Van egy félfontos darab, de tíz sou-val többbe fog kerülni, mint a hivatalos ár, amit a kormány megszabott. Ha feljelent, börtönbe kerülök, de ha betartom a hivatalos árat, becsukhatom a boltot. A Isten verje meg ezt a háborút!

– Köszönöm, madame. Remélem, Monsieur Suchet jó híreket ír a Maginot-vonalról.

– Kelések nőttek az oldalán a fertőzött étel miatt, amit ott kapnak, és arra kért, hogy küldjek neki valamilyen különleges gyógyszert. Ezeknek ott a hadseregben még megfelelő orvosságaik sincsenek.

– Ez igazán szomorú. Legyen kedves, adjon még egy negyed vajat. Tudta, hogy a németeknél már egyáltalán nincs vaj?

– Ezt mondják az újságok, de én tudom, amit tudok. A múlt héten Mme Denise sógora itthon volt betegszabadságon. Ő a luxemburgi határon szolgál, és elmesélte, hogy elfoglaltak egy német előretolt állást. Sokmindent találtak ott, amit a németek hátrahagytak. Alumíniumdobozokban sózott vajat, fél fontnyit minden katonának, friss disznókolbászt, és első osztályú marhagulyás-konzerveket meg *choucrouste*-t,¹ és nem azt a rothadt sózott marhahúst, amit a mieink kapnak. *Ezek* a tények, monsieur. És ezek el akarják hitetni velünk, hogy a németek éheznek.

– Talán a katonáikat megfelelően élelmezik, de ami a lakosságot illeti...

– Oh, lá-lá, monsieur, ne higgye el, amit mondanak. Maga még túl fiatal ahhoz, hogy emlékezzen rá, de én láttam az előző háborút, és el is vesztettem két fivéremet; az egyiket Ypres-nél, a másikat Verdunnál. És most a férjem jön. Ha én beszélhetnék azzal, aki elkezdte ezt a háborút, hát tudnék neki mit mondani...

¹ káposztás étel

– Hát akkor Hitlerrel kellene beszélnie, Madame Suchet.

– Hitler egy disznó, az biztos. De ha a *boche*-ok Hitlert akarják, nekünk miért kell beleütnünk az orrunkat?

– De hát megtámadta Lengyelországot, Madame Suchet! És Lengyelország a szövetségünk.

– Én nem értek a politikához, monsieur, de egyet tudok: mindenki törődjön a maga dolgával. Biztos vagyok benne, hogy ha Franciaországot támadnák meg, a kutya sem segítene nekünk, és a lengyelek a legkevésbé. Akkor mi miért törődünk velük? A csehekkel mindenesetre nem törődünk.

– De nem látja, Madame Suchet, hogy mi lettünk volna a következők?

– Talán, Monsieur, talán – legalábbis ezt mondják. De akkor – kérdem én – minek az a Maginot-vonal? Ennek a Hitlernek nagy szája van, de legbelül gyáva, és okos is. Idáig csak a kis halakra utazott, és minket békén hagyott. Nagyon jól tudja, hogy nem juthat át a Maginot-vonalon; azon senki se juthat át. Akkor minek kihívni magunk ellen az ördögöt, amikor még nincs is itt?

– Nem akarok vitatkozni magával, Madame Suchet, de meg kellene értenie: *muszáj* volt megakadályozni Hitlert abban, hogy végrehajtsa a terveit.

– Miféle terveket?

– Nos, először nyilvánvalóan szét akarta verni Lengyelországot, hogy aztán minden erejével ellenünk fordulhasson.

– És hogyan tudjuk ezt megakadályozni?

– Hát úgy, hogy megsegítjük a lengyeleket.

– Megsegítjük a lengyeleket? De hát ki segít a lengyeleken?

– Hát mi. És ön éppen azt ellenzi, hogy megtegyük.

– De *ki* segít a lengyeleken?! A németek Varsóban vannak, az én férjem pedig ott ül a Maginot-vonalnál, és kelések nőnek az oldalán.

– Jobban örülne neki, Madame Suchet, ha rohamra vezényelnék a Siegfried-vonal ellen, ami valószínűleg félmillió emberünk életébe kerülne? Látja; az a különbség az előző háború meg a mostani között, hogy a vezérkar nagyon is takarékoskodik a francia katonák életével.

– Akkor meg a vezérkarnak már előre tudnia kellett volna, hogy mi nem tudunk segíteni a lengyeleken. Minek üzentek hadat a németeknek?

– Talán túlbecsülték a lengyel hadsereg ellenállóképességét.

– És azt vajon kinek kellett volna jól ismernie, ha nem a vezérkarnak? Ha ekkorát hibáztak, agyon kell löni őket, és lefűjni a háborút. Most, hogy a lengyeleknek már úgyis annyi, mi értelme az egésznek?

Madame Suchet-vel nem lehetett vitatkozni. És azért nem lehetett vele vitatkozni, mert minden érve tökéletesen logikus volt. Csak a kiindulópontok voltak helytelenek, amelyekre az egész logika támaszkodott.

Ezek a kiindulópontok az elmúlt évek tapasztalatain, és az újságokban olvasottakon alapultak. Madame Suchet úgy hitte, kívül áll minden párton, és független, objektív szemléletű lapokat olvas: a *Petit Parisienne*-t, az *Excelsior*-t, a *Paris Soir*-t és a *L'Intransigeant*-t. Véleménye öntudatlanul is tükrözte az újságok szemléletét, és évről évre jobban eltorzult. A független lapok által irányított erők lassan, de biztosan elpusztítottak benne az emberiség végső céljairól alkotott minden magasabb elképzelést; beszűkítették, cinikussá és önzővé tették szemléletét a világ dolgai felől, és felkészítették őt a közelgő háborúra, melyet nem úgy tekintett, mint küzdelmet a szabadságért és Európa boldogságáért, hanem mint vérontást Danzigért.

Ám Madame Suchet – és mintegy húszmillió Monsieur és Madame Suchet – logikusan gondolkodott, és éppen ezért volt olyan lehetetlen meggyőzni őket. Pontosan érzékelték, hogy ez a Danzigért vívott háború teljes abszurditás.

Szellemük megőrizte világosságát, de legbelül – hogy úgy mondjam – eltört a rugó. Fokozatosan hajlították és torzították a Versailles követő évek alatt, és végül észrevétlenül pattant el München napjaiban.

És most már késő volt. A bajon már senki nem tudott segíteni, mert mélyebben gyökerezett, mint ahová az érvek még elérhetnek; a tudat alatti rétegekben, amelyek meghatározták Madame Suchet értékrendjét, és az olyan szavakhoz való érzelmi kapcsolódását, mint *boldogság*, *becsület*, *áldozat* vagy *halál*.

PURGATÓRIUM

Gewähr mir, Brüder, eine Bitt,
Wenn ich Jetzt sterben werde,
So nimm meine Leiche nach Frankreich mit,
Begrab mich in Frankreichs Erde.

*(Testvér, ha most bevégzem,
nem kérlek semmi többre:
vidd francia honba holttetemem,
s temesd el francia földbe.)*

(Eörsi István fordítása)

HEINRICH HEINE

száműzött német költő: Párizs, 1856

I.

1938 október másodikán a fürdőkádban ültem, amikor csengettek. A bejárónő még nem érkezett meg; azt hittem, hogy a postás, és kikiabáltam, hogy várjon egy kicsit. Visszakiabáltak: *Siessen. Rendőrség.* A hit, hogy csakis éjszaka jöhetnek értem, olyan erős volt, hogy biztos voltam benne: csakis valami veszélytelen elsötétítési vagy közlekedési kihágásról lehet szó. A derekamra tekertem egy törülközőt, mezítláb az ajtóhoz mentem, és arra gondoltam, hogy fog zsörtölődni a bejárónő a parkettán hagyott vizes nyomok miatt. Amikor elfordítottam a kulcsot, két jól megtermett ember úgy lökte be az ajtót, hogy hátratántorodtam. *Van magánál fegyver?* – kérdezték, de öltözékem miatt a kérdés teljesen értelmetlen volt, úgyhogy benyomultak a nappaliba. Gyorsan körülnéztek, felmérték, hogy ez nem valamiféle proletártanya, és engedelmeskedve a francia rendőrökbe sulykolt feltételes reflexeknek, jóval civilizáltabb hangot ütöttek meg.

– Attól tartok, velünk kell jönnie a rendőrségre – mondta a kevésbé tagbaszakadt. Kefehaja volt, az arcán pattanások, és – mint néhány perccel később megtudtam – úgy hívták: Fernand Pétetin. – Ne aggódjon, csak személyazonosítás, vagy valami ilyesmi. – Bemehetek a fürdőszobába felöltözni? – Természetesen – mondta M. Pétetin, leült egy karosszékre, és a fiókosszekrényen lévő brandyspalackra sandított. – Feltételezem, hogy nincs a lakásában fegyver vagy felforgató irományok, úgyhogy nem is kutatunk utánuk. – Ahogy tetszik – feleltem. – Érez-zék otthon magukat. Azt a brandyt Mme. Denise boltjában szoktam vásárolni, a Vaugirard utcában. Olcsó, és garantáltan ötven százalékos. Kár, hogy neki is már csak néhány palacknyi van belőle.

Nemigen szoktam ilyen korán inni – mondta Pétetin, amíg megtöltöttem egy-egy poharat neki, a társának mag magamnak. *A votre santé, Monsieur.*

Amíg én felöltöztem a fürdőszobában, megérkezett G. is, aki a fölöttem lévő lakásban lakott. Ki ez? – kérdezte hirtelen megint hivatalossá vált hangon Pétetin. – Miss G., brit állampolgár, Az apja diplomáciai szolgálatot teljesít. – How do you do? – kérdezte Pétetin angolul, és arca kipirult a büszkeségtől. – My name is Monsieur Pétetin, Fernand. I am sorry I have take this gentleman away, but he will certainly be back soon.¹ Okosan tenné, ha hozna magával egy takarót – fordult hozzám megint. – A formáságok eltarthatnak egy-két napig.

G. elsápadt, és olyan nyílt undorral nézett M. Pétetinre, hogy gyorsan töltöttem egy pohár brandyt neki is. Én magam már a harmadiknál tartottam; üres gyomorra ennyi már komoly segítség volt ahhoz, hogy megőrizzem férfias önuralmam. Aztán lesétáltunk a lépcsőn. Amikor a házmesterlakás előtt elhaladtunk, egy pillanatra megláttam a függönyön át az öregasszony rémült arcát, de valamelyest talán megkönnyebbült, amikor észrevette, hogy nem bilincseltek meg. Kint

¹ Nevem Pétetin, Fernand. Sajnálom, hogy magammal kell vinnem ezt az urat, de hamarosan bizonyára ismét itthon lesz.

az utcán javasoltam, hogy ülünk taxiba, és amíg vártunk, hogy végre jöjjön egy, G. utánunk szaladt, és hozott nekem némi sajtot és felvágottat, amit a jégszekrényben talált. Még mindig pongyolában volt, és még a korábbinál is sápadtabbnak tűnt. Látod, a francia rendőrök igazán kedvesek; – mondtam neki angolul – a brutalitásról járó szóbeszéd pusztá locsogás. Minthogy taxi nem jött, Pétetin, aki attól tartott, hogy csődület támad, mégiscsak el akart indulni gyalog. Amikor befordultunk a Vaugirard utca sarkán, G. még mindig tágra nyílt szemmel állt a kapuban és integetett.

A rendőrörs felé menet Pétetin a politikára terelte a szót. Kíváncsi lennék, – mondta – mi lesz a vége ennek a háborúnak. Maga újságíró; biztosan többet tud, mint mi. Azt mondtam, hogy nem vagyok próféta, és közben némán bántam, hogy nem ittam még egy pohár brandyt, mert amikor láttam G.-t, ahogyan pongyolában a kapuban integetett, lelkierőm nagy része semmivé foszlott. A nagy kérdés persze Oroszország – fejtegette Pétetin. Ha az oroszok a németek mellé állnak, nekünk annyi. Valamit mondtam neki arról, hogy Amerika segítsége jelentékenyebb, mint az oroszoké, s hogy nem lenne helyes túlbecsülnünk Oroszország erejét. – Ó, ugyan! Önnek bizonyára megvan a maga véleménye Oroszországról, csak nem akarja elmondani – mondta Pétetin talányos kacérsággal. – Ne gondolja, hogy mi itt most vallatjuk; ez magánbeszélgetés. A barátom és én nagyon szeretnénk reális véleményt alkotni arról, ami körülöttünk folyik.

Eltűnődtem az esetlenségén, és azon: vajon megtanuljuk-e valaha olyan közönségeseknek és közhelyszerűeknek látni az irodalomban elromantizált típusokat – detektíveket, prostituáltakat, riportereket vagy színészeket – amilyenek. Végül, hogy adjak Pétetin-nek egy kis csemegét, elmeséltem neki, hogy egy évig éltem Oroszországban. Ez láthatóan felvillanyozta, és bizonyára bánta már, hogy nem kutatta át a lakásomat. Kétlem azonban, hogy erről a fontos mozzanatról szóló jelentése a feljebbvalói részéről bármi elismerést is eredményezne számára, hiszen azok a saját kezemmel írt *curriculum vitae*-ből úgyszólván mindent tudnak a hivatalos utazásaimról.

Kilenc óra volt, amikor a rendőrörsre értünk, és ott négy óra hosszat kellett ülnöm egy fapadon az őrszobán, ahol egy tucat francia rendőr *belotte*-ozott. A padon két olasz tengerész is üldögélt; az egyiket az utcán csípték el az éjjel ittasságért, a másikat ma reggel hozták be a lakásáról, éppúgy, mint engem. Dél tájban megengedték, hogy hozassak egy palack bort, és remek kis pikniket rendeztünk hármasban a fapadon. Aztán megjelent Pétetin, és intett a szemével, hogy kövessem. Egy irodába mentünk, ahol elémrakott egy G.-nek megcímezett borítékot és egy levélpapírt. Írjon, amit akar – mondta cinkosan – Kettőkor végzek itt, és magam fogom elvinni neki. Itt, az ön szeme láttára lepecsételtem, anélkül, hogy elolvassám. Biztos van valami fontos, amit elfelejtett neki megmondani...

Egy pillanatig kísértést éreztem, hogy azt írjam: *szállítsátok át a pincéből Bertie bácsihoz a dinamitot*; hogy újabb örömet szerezzek Pétetin-nek, de aztán eszembe jutott, hogy a *Deuxième*

Bureau tisztviselőiből lehangoló mértékben hiányzik a humorérzék, úgyhogy nem írtam, csak néhány érdektelen üdvözlő sort. Pétetin diszkréten másfelé nézett, amíg a borítékba tettem a levelet. Mondanom se kell, G. sosem kapta meg.

Egy óra körül egy *panier à salade*, – salátáskosár – vagyis egy feltűnően zöld, zárt rendőrségi autó átszállított mindhármunkat a *Préfecture*-re. Egy belső udvaron szállítottak le, és az úgynevezett *Salle Lépine*-be tereltek minket.

A *Salle Lépine* egy hatalmas terem, egyik falán mozivásznon; a rendőrség személyi állományának tudományos képzésére és nevelésére alakították ki. A nézőtéren körülbelül háromszáz színházi zsöllye volt – mintegy felüket most idegen népség foglalta el; aznap reggeli letartóztatottak, akárcsak én. A színpadon arccal a hallgatóság felé és háttal a mozivászonnak, térdek közt puskával egy sor *flic*¹ üldögélt. A jelenet egészen furcsa volt, úgy hatott, mint egy vasárnapi iskola és az 1789-es Forradalmi Bíróság keveréke. Leültem a negyedik sorban egy spanyol külsejű fiatalember mellé, aki zsebkendőjével nyomogatta az arcát, mintha fájna a foga. Mindenki beszélgetett, halkabban vagy hangosabban; észrevéve ismerőseiket, ide-oda mászkáltak a székek között, és időnként az egyik rendőr elkiáltotta magát: *Ne olyan hangosan! Nem moziban vagyunk!*

Felajánlottam a szomszédomnak egy aszpirint. Bekapta, és ahogy egy kevés vért köpött a zsebkendőjébe, megláttam a felső állkapcsában egy frissen kitört szemfog helyét. Rossz fogorvos? – kérdeztem. – Nem, señor. – felelte – Rossz rendőrség. Rámutatott az egyik rendőrrre a színpadon, aztán ökölbeszorította a kezét, lassan az arcához emelte, imitálva a rettenetes ütést, és lassan lecsúszott a székében. A kis pantomim után elővett a zsebéből egy spanyol röpiratot, és többet nem foglalkozott velem. Tudtam, hogy ha megmondanám neki a nevemet, spanyolos öleléssel üdvözlne, és megcsókolná mindkét orcámat, úgyhogy nem mutatkoztam be neki. Néhány perccel később azonban megjelent az öreg Poddach, lassan nyomakodva előre az auditorium utolsó széksora felől. A mellettem lévő szék üres volt, és ő teátrális sóhajtással rogyott belé. – Ó, Arthuro, hogy itt kell találkozunk! – és elújságolta, hogy mindannyiunkat *Santé*-ba fognak zárni. – Én egyszerűen nem bírom ki; – mondta – magánzárka, meg patkányok. Asztmám van, és különben is minden politikai tevékenységet beszüntettem még a háború előtt. Maga is tudja, mindenki tudja...

Szegény öreg Poddach női alsóneműt árult Csehországban, Brnóban. Egy évvel azelőtt, hogy Hitler bevonult Prágába, elvett egy nálánál húsz évvel fiatalabb lányt, aki egy cipőgyárban dolgozott, és elkötelezett szocialista volt. Azon az éjszakán, amikor Hacha elnököt Berlinbe hívták, a lány egy halott gyermeket szült, és maga is meghalt másnap reggel, amikor a földszinti ablakok alatt már német katonák masíroztak, és Poddach megpróbálta elhíttetni vele, hogy csak hallucinál. Csak a *sokol*-ok – ismételte neki, és zsebkendőjével törölgette a haldokló verejtékes homlokát,

¹ rendőr, zsaru (népies)

amíg csak pislákolott benne az öntudat, aztán összecsomagolta a bőröndjét. A temetést sem várta meg, hanem elindult a magyar határ felé, és miután egy kis időt eltöltött egy olasz börtönben, eljutott Franciaországba. Párizsban röpiratokat, pártkiadványokat és olcsó írószereket árult a szocialista összejöveteleken – ez volt az úgynevezett *politikai aktivitás*.

Megjegyeztem, hogy egy cella a Santé-ban patkányokkal együtt is sokkal jobb, mint egy náci koncentrációs tábor. És a bölcs hatóságok néhány hét vagy hónap múlva úgyis előásnak bennünket megint.

Poddach azonban nem nyugodott meg. A letartóztatása utáni reggelen a Belleville-i rendőrőrsön egy fiatal tiszt meglegyintette, mert az öreg – aki alig beszélt franciául – nem értette, hogy mit mondott neki. Elmagyaráztam, hogy a verés csak rendőrőrsökön számít rutinműveletnek, a börtönökben nem, de nem hitt nekem. Előadott egy asztmatikus köhögésrohamot abban a reményben, hogy a színpadon üldögélő egyik *flic* csak meghatódik, és amikor ez sem sikerült, elcsoszogott más hallgatóságot keresni az előttünk lévő széksorok felé, ahol észrevett magának valakit. A spanyol felnézett az újságjából.

– Zsidó. – mondta rosszállóan, és megint a zsebkendőjébe köpött. – Szocialista menekült jó, zsidó menekült rossz. Mindenki utálja a zsidó menekülteket, úgyhogy mindenki utálja a szocialista menekülteket is.

– De az öreg zsidó is és szocialista is.

– Akkor jó. – mondta szomszédom, és tovább olvasott.

Öt óra körül újabb zsuppkocsi érkezett, és mintegy húsz új jövevényt kísérték a terembe. Egyiküket, egy fiatalasszonyt látásból ismertem; lengyel volt, és titkára valamiféle fasizmus- vagy fajgyűlölet-ellenes bizottságnak. Odajött hozzám, hogy beszéljünk. A rendőrőrsön igen megalázó motozásnak vetették alá; lehangolt volt, rémült és felháborodott. Arra kért, segítsek rajta, ha majd kiengednek – az öreg Poddach ugyanezt akarta. Meg voltak győződve róla, hogy „kapcsolataimnak” köszönhetően néhány napon belül kiszabadulok.

Délután egy óra körül érkeztem a Salle Lepine-be; este kilenckor még mindig ott ültünk a székeinken, vártunk, és bámultuk a színpadon a rendőröket, akik éppúgy unták a dolgot, mint mi. A szorongás és unalom áporodott súlya lassan agyonnyomta a beszélgetést. Sokan ülve aludtak, néhány rendőr is elaludt és hortyogott –puskájukkal a térdük között.

Nem sokkal kilenc után azonban izgalom hullámzott végig a mozitermen. Először rendőrautók érkezését hallottuk, majd egy csapat civilruhás nyomozó lépett a terembe a *Gardes Mobiles* – a Nemzetőrség – egy feltűzött szuronyú csapatának kíséretében. A katonák felsorakoztak a színpadon, mint egy kivégzőosztag. Néhány rémült asszony tényleg azt hitte, hogy löni fognak, és sikoltozni kezdett. A civilruhások vezetője, egy brillantinos hajú kis dandy csendet parancsolt.

Ahogy odakacsintot kollégáinak, világossá vált, hogy a drámai *mis-en-scène*¹ előre eltervezett tréfa volt, és az eredmény megfelelt a várakozásoknak. Aztán elővett egy névsort, és olvasni kezdte. Mindenkinek, aki meghallotta a nevét, ki kellett mennie két sor gárdista között a – mostanra már egészen sötét – udvarra. A kinti zajokból úgy tűnt, hogy beterelik őket a most érkezett zsuppkocsikba. Aki nem mozgott elég gyorsan a sorfalak között, – sokuknak bőröndöt meg takarót kellett cipelnie – az kapott egyet-egyet a hátára a civilruhásoktól. Egy-egy asszony és öregember megbotlott. Emlékeztem – mindannyian emlékeztünk – a hírhedt Dachau-i vesszőfutasra; itt senkit nem öltek meg, és a legrosszabb, ami valakivel történhetett, az volt, hogy elvesztette egy-két fogát. A nácik megtanítottak minket arra, hogy összehasonlításokkal nyugtassuk meg magunkat.

A mellettem ülő spanyol az utolsók közt volt a listán. Amikor meghallotta a nevét, eltette az újságot, engem egy *salud*-dal üdvözölt, és kísértelt a sorok közül. Az egyik nyomozó rámordult, hogy mozogjon, de a legény pillantásától elvetette az ütés gondolatát. Aztán a spanyol is eltűnt a kinti sötétségben.

Néhány perccel később megkönnyebbülten sóhajtottunk fel, amikor az udvaron feldübörgött a rendőrségi kocsik motorja. A társaságnak körülbelül a felét vitték el, nyilvánvalóan a börtönbe – lehet, hogy a többieket, akiknek nem olvasták fel a nevét, elengedik? Ami engem illet, én szerettem volna, ha kihallgatnak, és miután kiderült a tévedés, udvariasan elnézést kérve bocsátanak el.

A következő három órában azonban semmi sem történt. A detektívek és a gárdisták elmentek, a „közönség” és a rendőrök pedig bóbiskoltak tovább.

Éjfél tájt megérkezett a váltás; az új rendőrök helyet foglaltak a színpadon, a régiiek pedig álmosan elbotorkáltak. Kevéssel később mindannyiunkat kiharancsoltak az udvarra, onnan pedig egy keskeny lépcsőn letereltek egy pincébe.

A hatalmas pince majdnem egészen tele volt szénnel. A szemközti falnál embermagasságig állt, és lejtősen terjedt a bejáratig, csupán mintegy tíz láb széles, szénporral és szeméttel borított felület maradt szabadon. Aludjanak – mondta a *flic*, aki kívülről ránk zárta a pince ajtaját. Mintegy nyolcvanán lehettünk, nők és férfiak vegyesen.

Reggelig maradtunk a pincében. Akinek volt újságja, leterítette a szénre, és lefeküdt. Volt három keskeny, talán tizenkét hüvelyk szélességű fapad, ezeken a nők pihentek felváltva egy-egy órát. A többiek megpróbálták megtisztítani néhány négyzetlábnyi felületet, hogy leülhessenek. A levegő fojtó volt a szénportól és a lélegzetünktől. Az öreg Poddachnak ezúttal valódi asztmás rohama támadt, ami kisebb megszakításokkal eltartott reggelig. A nők egyike-másika a hisztéria küszöbén volt, de tiszteletreméltó önfegyelemmel uralkodtak magukon. Annyira kimerültek voltunk, hogy ki ülve, ki állva elaludtunk a kemény, göcsörtös földön, pedig az öreink egész éjjel or-

¹ rendezés

dítoztak; néhányuk kártyázott, néhányuk bort ivott, egyesek pedig ittak is, kártyáztak is, és keményen berúgtak.

Reggel nyolc óra körül kis csoportokban a klozetthez kísérték bennünket, aztán vissza. Mosakodásra, vagy akár csak kézmosásra nem volt lehetőség. Huszonnégy órával előbb normális, jólöltözött emberek voltunk; mostanra úgy néztünk ki, mint a csavargók. Fél kilenckor névsorolvasást tartottak, és az udvaron át visszakísérték minket a *Salle Lépine*-be. Ugyanoda kellett leülnünk, ahol előző este voltunk, és a színpadon ismét új váltás foglalt helyet.

Reggel kilenc volt, és éjfélig még tizenöt órát ültünk ugyanott. Aztán visszavezettek a szenespincébe.

Napközben megengedték, hogy darabonként négy frankért szendvicseket vásároljunk. Voltak, akiknek csak kettőre futotta, és olyan is akadt, akitől minden pénzét elvették. Délután új letartóztatottak érkeztek, de már csak kevés; úgy látszott, hogy a nagy razzia gyakorlatilag befejeződött. Este kilenckor ismét eljátszották a tegnapi színdarabot: nyomozók, gárdisták, névsorolvasás, vesszőfutás, de ma már senkire sem hatott a brillantinos ficsúr rendezte melodráma. Csak abban reménykedtünk, hogy rajta leszünk a listán, és végre egy rendes börtöncellába kerülünk; el ebből az átkozott teremből a piszkosfehér vetítívászonnal és a színpadon üldögélő hülye és rosszindulatú rendőrökkel, akikben óráról-órára erősödött a gyűlölet velünk szemben, és akiket mi is óráról-órára jobban gyűlöltünk; áporodott gyűlölettel, mint az unalom, amelyben született.

A csoport felét ismét rendőrautókra terelték és elvitték; csak mintegy harmincan maradtunk, akiknek még egy éjszakát kellett a szenespincében eltöltenünk; másnap reggel, mint kísértetek mentünk vissza a nagyterembe mocsokkal és szénporral borítva, viszkető bőrrel, gyulladt szemekkel, kábultan és szédülve a kialvatlanságtól, és foglaltuk el helyünket az üres széksorokban. A rendőrök frissen megmosakodva, ropogós egyenruhában ültek, és megvető undorral nézegettek minket. A reggeli lapokat olvassgatták, s aznap a reggeli lapok mind lehozták a hivatalos tájékoztatást, mely szerint az idegen csőcselék, amelyet a mi éber rendőrségünk az elmúlt két napon sikeresen összefogdosott, alkotta a párizsi alvilág legveszélyesebb rétegét – ők aztán igazán a Föld söpredéke.

Körülnéztem. Ott volt Poddach, aki a szenespincében töltött két éjszaka alatt nagyon megöregedett; az asszony a fasizmus és a fajgyűlölet elleni bizottságokból – meg a többiek. Másokat nem ismertem személyesen, de sok arc, amelyet átsuhanni láttam a nagy razzia eme purgatóriumán, ismerősnek tetszett. Sokukat láttam már az antifasiszta gyűléseken, a Montmartre vagy a Quartier olcsó vendéglőiben, ahol a menekültek szoktak összejönni, és persze beszélgettem is velük az elmúlt két nap és két éjszaka alatt. Kisebb részük zsidó menekült volt Európa minden tája felől, némelyikük rokonszenves, mások nem; kisemberek, akik élték a maguk kicsiny életét,

míg rájuk nem szakadt odahaza a tető. Nem cselekedtek rosszat, ami miatt megérdemelték volna nyomorúságukat, nem cselekedtek jót, amire érdeként hivatkozhattak volna, és nem voltak meggyőződéseik, hogy megnyugtassák és megerősítsék magukat. Úgy viselték a mátríromságot, mint egy túlságosan bő, nem rájuk szabott ruhát.

Nagyobb részük azonban, mint Poddach, a lengyel nő vagy én magam, megjárta már a német, olasz, kelet-európai vagy spanyol börtönöket. Részben saját hibánk miatt kerültünk oda, részben pedig azért, mert elhagytak és elárultak bennünket a nagyhatalmak, amelyeknek természetes szövetségeseinknek kellett volna lenniük. Néhány évvel ezelőtt még a fasiszta barbarizmus mártírjai voltunk, a civilizációért vívott harc úttörői, a szabadság védelmezői, s még mi nem! – s a nyugati sajtó és az államférfiak hatalmas felhajtást rendeztek körülöttünk, talán hogy megnyugtassák a lelkiismeretüket. Mostanra mi lettünk a söpredék.

De miért? Honnan ez az általános és rejtélyes gyűlöletkitörés azok ellen, akik elsők voltak a közös ellenség elleni harcban, és akik nagy része önként kívánt a francia erőkhöz csatlakozni a háború legelső napjaiban? Sokáig tartott, mire a dolog politikai és érzelmi vonatkozásainak minden rétegét megértettük, és amikor megértettük, Franciaország későbbi öngyilkosságának egyik fő pszichikai tényezője feküdt előttünk csupaszon.

II.

A harmadik nap estéjén végre eltakarították a Salle Lépine-ből a Nagy Razzia utolsó hordalékait is.

Amikor a nevemet olvasták, és nekem is el kellett haladnom a gárdisták kettős sorfala közt, megpróbáltam még egyszer – letartóztatásom óta negyedszer vagy ötödször – reklamálni, és követelni, hogy mielőtt ismét más helyre szállítanak, vizsgálják ki az ügyemet, és a brillantinos emberkéhez fordultam, akit magamban Ficsúrnak neveztem el. Mutattam neki nemzetközi sajtóigazolványomat, de ő csak annyit mondott: *lökjék már odébb ezt a madárkát!* Egy évvel később hallottam, hogy Ficsúr elsők közt lépett az eddigéhez hasonló munkakörbe, amikor a horogkeresztes zászló lengett Párizs fölött.

Betereltek minket két rendőrkocsiba, egyikbe a nőket, másikba a férfiakat, és elhagytuk a *Préfecture* udvarát. A Pont du Châtelet után a nőket szállító autó jobbra fordult, a mienk balra. Volt velünk egy sötét hajú fiatalember, egy jugoszláviai hegedűművész; az ő feleségét vagy szeretőjét is letartóztatták; egész nap ott ültek a Salle Lépine-ben, éjszakánként meg a pincében, és fogták egymás kezét. Amikor a nőket szállító teherautó eltűnt a Boulevard Sébastopolon, a fiatal ember sírva fakadt. Később hallottuk, hogy egy különösen rossz hírű börtönbe, a Petit Roquette-be vitték őket.

Végimentünk a sötét Quais-n, elhagytuk a Louvre-t és a Tuilériákat. Egy bizonyos fajta nyitott teherautón vittek minket, az autót feketére festették, és a platón tíz sorban padok sorakoztak. Az első és az utolsó padon, valamint minden sorban a szélső helyeken a kísérőink ültek felfűjt arccal és feltűzött szuronyokkal, mint acélból és ostobaságból font kerítés. Amerre elhaladtunk megálltak a járókelők. Mindenki olvasott a lapokban Párizs söpredékének begyűjtéséről – és most itt ment el előttük ez a söpredék. A szenespincében töltött három éjszaka után bizonyosan a várakozásaiknak megfelelő látványt nyújtottunk. Úgy néztek utánunk, mint akiknek kificamodott a nyakuk. Felhajtottam a gallért a kabátomon.

Az egyik sarokban ülő rendőr mellett ültem. Kövér pasas volt, és szétvetett lábbal ült, pedig szorosan egymáshoz kellett préselődnünk a padokon; könyöke a bordáim közé nyomódott, és nehéz szag áradt az egyenruhájából. Mostanra, hogy három napot töltöttem el a színpadon üldögélő rendőröket bámulva, személyes gyűlölet fejlődött ki bennem irántuk. Idáig csak Theodore szélvédője mögül láttam őket, amint közismerten elegáns és szenvtelen mozdulataikkal irányították a közlekedést; fehér pálcáik és ismerős zsörtölődésük nélkül Párizs nem lenne az, ami. Most, hogy szomszédom arcán tanulmányozhattam a kifejezéstelen, üres brutalitást, végre megértettem, hogy miért kezelték a munkások mindig egyfajta bizalmatlansággal a baloldali értelmiségieket. Idézheted Marxot és Lenint fejből szakmányba; amíg nem érezted egy rendőr izzadságszagát az orrodtól kéthüvelyknyire, fogalmad se lehet róla, hogy miről is van szó.

Igaz, két évvel ezelőtt, Malagában már megesett velem, hogy megbilincselve vittek végig az utcákon, de az a polgárháború zűrzavarában történt, és így nem számít. Az is igaz, hogy gyűléseken és pártküldöttségekben már kapcsolatba kerültem a proletariátussal, és ismertem a testvériség részegítő érzését, de ez meg önkéntes gesztus volt részemről, s az együvé tartozás képzelete csak öncsalás. Ezúttal – mondtam magamnak – nem mehetsz haza lelkesült érzésekkel otthonos kis lakásodba a gyűlés után. Most az egyszer belekóstolsz az üldözött és kisémmizett ember érzéseibe, a szégyenbe, a tehetetlenségbe és a gyűlöletbe.

Átdübörögtünk a Place de la Concorde-on, és a szirénánk hallatán minden autó elsőbbséget adott nekünk, úgy torpantak meg és rebbentek szét, mint elefánt trombitálására az apróvadak. Minden hídnál azt vártuk, hogy átmegyünk a bal partra, de amikor a Cours de la Reine-nél felfelé fordultunk, már biztos volt, hogy nem oda visznek, ahová gondoltuk. Az eszes rendőrautók igen tekervényes utakat is bejárhatnak, de a *Santé*-t biztosan nem Passy-ban keresik. Jókedvünk minden száz yarddal fokozódott. Most az Új Trocadero mellett haladtunk el, aztán a folyó túlsó partján már ott volt az Eiffel torony; jobban hasonlított egy zsiráfra a pisszoárban, mint bármikor. Aztán valaki egyszer csak tudni vélte, – hogy honnan, és kicsoda, az a pletykák és híresztelések természetének megfelelően nem derült ki – hogy az Ateuil közelében lévő nagy teniszstadion felé tartunk, amelyet

a legutóbbi francia bajnokról, Roland Garros-ról neveztek el. Ez pedig nem börtönt jelentett, hanem internálást.

A Föld söpredékének harminc válogatott mintapéldánya vigyorogni kezdett, és boldogan bökdöste oldalba egymást. Amikor valóban megpillantottuk leendő koncentrációs táborunk szögesdrót kerítését, úgy örültünk, mint akiket a Vidámparkba visznek.

III.

Egy hetet töltöttem a Roland Garros stadionban, s ez a hét – összehasonlítva korábbi és későbbi tapasztalataimmal – szinte élvezetesnek volt mondható.

A stadiont a nemkívánatos idegenek számára ideiglenes gyűjtőtáborrá alakították át. Körülbelül ötszázan voltunk, és barlangszerű helyiségekben szállásoltak el bennünket a lelátók alatt, a lépcsőzetesen emelkedő tribünök alatti üres térben, az öltözőhelyiségekben. Három külön „barlangunk” volt, egyenként száz-százötven embernek; az *Első Részleg*, a *Második Részleg* és a *Német Részleg*.

Én a Második Részlegbe kerültem. Barlangunknak nem volt ablaka, teteje az egyik lelátó mintegy 45 fokos lejtésű szerkezete volt, ágyunk pedig a puszta betonra szórt kevéske szalma. A szalma nedves volt, mert a szerkezet résein át becsorgott az eső. A foglyok csak mintegy felének volt pokróca, és a táborvezetés nem látott el bennünket ilyesmivel, úgyhogy szorosan egymáshoz préselődve feküdtünk; – egyesek szardínia-rendszernek nevezték – fejtől-lábtól, hogy ne kelljen egymás arcába lélegeznünk. A barlangban mindazonáltal igen jó volt a hangulat, és rengeteget marháskodtunk.

Nappal megengedték, hogy a barlangok bejáratához vezető négy lépcsőfokon álldogáljunk, és mi szinte az egész napot ott töltöttük a friss levegőn, dohányoztunk és beszélgettünk; furcsa, mai trogloditák betonbarlangjuk előtt. A stadion egyfajta park volt, pázsittal és fasorokkal, és egyes különleges feladatok végrehajtásakor még arra is lehetőségünk adódott, hogy elsétáljunk arrafelé. Különleges feladat volt a *corvée¹ de bois* – száraz ágakat gyűjteni a konyhai tűzhelybe; a *corvée de l'eau* – vödörkben ivóvizet hozni a bejáratától, és a *corvée de cuisine* – krumplit hámozni; ilyenkor ötperces sétát lehetett tenni a fasorok közt a konyháig, azután vissza. Ezekre a feladatokra mindig ötször annyian jelentkeztek, mint ahány emberre szükség volt. Természetesen mindig őrizettel mentünk mindenhová, de kísérőink nem rendőrök voltak, hanem katonák. És ez nagyon nagy különbség.

Talán túlzás is azt állítani, hogy katonák. *Récupéré*-k voltak; békeidőben katonai szolgálatra alkalmatlan emberek, akiket most segítő, kiszolgáló feladatokra mozgósítottak; mintegy

¹ soros munka

negyvennyolc év körüliek; jónéhány nagypapa. Akadt köztük kancsal, üvegszemű, köszvényes, csúzos és cukorbeteg, és két olyan is, aki az előző háborúban gáztámadásnál sérült meg. Amikor felsorakoztak, inkább emlékeztettek a Roquebillière-i menedéktotthon lakóira, mint katonákra. Dühösek és felháborodottak voltak, amiért behívták őket, nyíltan szidták a háborút meg a fiatal tiszteket, akik azt hiszik, hogy ólomkatonásdit játszhatnak a veteránokkal és rokkantakkal, és főleg a börtönőri szerepet átkozták. Amikor csak lehetett kibújtak a feladatok alól, és átmásztak a szögesdrótkerítésen, hogy igyanak egyet a bisztróban, vagy a családjukkal töltsenek egy éjszakát – a zászlóalj ugyanis majdnem teljes egészében párizsi vagy párizs környéki munkásokból állt. Ebből az is következik, hogy mindannyian vörösök voltak; amilyen vörösök szoktak lenni a Renault, a Citroën vagy a Gnome-et-Rhone munkásai, és homlokegyenest más irányból szemlélték bennünket, mint a rendőrök; annak a rendőri elnyomásnak az áldozatait látták bennünk, amely ellen egész életükben harcoltak. Barátságos viselkedésük némiképpen ellensúlyozta a barlangokban uralkodó, rémületes viszonyokat. Micsoda változás a Salle Lépine és a szégyenteljes kocsikázás után!

Az első éjszaka, amit a stadionban töltöttem, elég különös volt. A bűzben és hortyogásban nem tudtam elaludni, és bár reggel kilenc óra előtt nem volt szabad elhagynunk a helyiséget, éjfél körül kimentem a lépcsőkre, hogy szívjak egy kis friss levegőt.

Holdtalan volt az éjszaka, és szikráztak a csillagok. Láttam a lábam előtt a négy lépcsőfokot, a fasor első néhány fáját, és az őrt, amint tőlem úgy tíz méternyire, hátát az egyik fának vetve cigarettázott.

Úgy tettem, mintha nem vettem volna észre, és rágyújtottam.

– Hát maga meg mi az istent csinál itt? – kérdezte, de a hangjában nem volt semmi ellenséges indulat.

Azt mondtam, hogy csak szívni akartam egy kis friss levegőt, meg rá akartam gyújtani, és nem gondoltam, hogy bárkinek ártok vele, ha üldögélek egy kicsit a lépcsőn. – Ha elszaladnék, – tettem hozzá – csak a cigarettám paraszára kell céloznia.

– Céloz a fene – mondta – Üljön amennyit csak akar, de ha jön az őrző, keljen fel, és tegyen úgy, mintha pisálna. Nem lehet odabent valami jó levegő.

Ezzel egyetértettem. Egy darabig hallgatott, szívta a cigarettáját, és vakargatta a hátát a fatörzsön. Aztán megkérdezte:

– Honnan való?

– Magyarországról.

– Az semleges, ugye?

– Még az.

– Politikai menekült?

– Nem. Már tíz éve élek Franciaországban.

Csalódottnak látszott.

– És mi a foglalkozása? – kérdezte aztán.

– Régebben újságoknak írtam. Most könyveket írok.

– Milyen újságoknak? A *Populaire*-nek? Vagy talán az *Humanité*-nek? – kérdezte reménykedve, de mielőtt felelhettem volna, hirtelen vállához emelte a puskáját, és bosszúsan kiáltotta: – *Ki vagy?!*

Az őrjárat volt. Felpattantam, és úgy tettem, ahogy az őr tanácsolta. Az őrparancsnok rámvillantotta a lámpáját, aztán elmentek. Visszaültem.

– Szóval az *Humanité*-nek ír? – kérdezte megint.

– Nem, egy angol lapnak. De néhány cikkemet lehozta az *Humanité* és a *Populaire* is.

– Igazán? Miről szóltak?

– Spanyolországról.

– De ember, hát miért nem ezzel kezdte? – kiáltott fel boldogan. – Hát úgy nézek én ki, mint a *Croix de Feu*¹ valamelyik tagja?!

– Honnan tudhatnám ebben a sötétben, hogy maga hogy néz ki?

– Micsoda marha! Tizenöt évig voltam szerelő a Citroënnél. Látott maga *Croix de Feu*-t a Citroënnél? És ez az egész csapat ugyanígy van vele. Ha rajtunk múlna, maguk még ma éjszaka hazamehetnének, és összebújhatnának a kedvesükkel, meg mi is. Na, itt egy másik madárka.

A barlang ajtaja lassan kinyílt, és kióvakodott Yankel, beleszimatolva hosszú tapírorrával a sötétségbe. Mozgása, meg ahogy vörös sálját gallértalan inge fölött a nyakára csomózta, láthatóan megnyugtatta az őrt. – Üljön le a lépcsőn, és fogja be a száját – mondta neki. Yankel leült, és elővett egy csikket a füle mögül. Tizenkilenc éves volt, de már átélt két pogromot, és kétszer elítélték, mert valamilyen szórólapokat terjesztett Krakkóban. Mostani letartóztatása előtt szabóként dolgozott Belleville-ben. Az őr két perc alatt ki is húzta belőle mindezeket, de Yankel minden kérdésre két kérdéssel válaszolt. Újabb két perc múlva anélkül, hogy nyíltan kimondták volna, már az is kiderült, hogy mindketten a *Párt* tagjai. Megbeszélték Yankel fizetését – egy angol fontnyi volt hetente – és a fondorlatokat, amiket a főnöke alkalmazott, hogy kicselezze a társadalombiztosítási törvényeket; az őr 50 centime-nyi bérét, és a francia hadseregben uralkodó körülményeket. Az őr negyvennégy éves volt, nős és két gyermek apja. Yankel tizenkilenc éves, zsidó, és Európa hét országán utazott át, míg Franciaországba ért. Egy szobában lakott édesanyjával, és most egyetlenegy dolog nyugtalanította csupán, hogy miből fog megélni az öregasszony.

– Hát a barátnőd? – kérdezte az őr.

¹ Tűzkeresztesek – antikommunista, konzervatív szervezet

De kiderült, hogy Yankelnek nincs barátnője; havi nyolcszáz frankja van, egy szobában él az anyjával és esténként gyűlésekre jár.

– De hát vannak azért kurvák; – mondta döbbenten az őr – én magam is ismertem egyet-kettőt Belleville-ben, pedig nem arrafelé lakom.

– A kurváktól undorodom. – magyarázta Yankel. Az őr nem válaszolt. Aztán egy kis idő múlva megszólalt:

– De azért nem akard azt mondani, hogy tizenkilenc éves vagy és még szűz?

– Miért ne? – felelt indulatosan Yankel. A sötétben is lehetett érezni, hogy olyan vörös lett, mint a nyakában a sál.

– *Putain de bon dieu!*¹ – kiáltott fel az őr, és a térdét csapkodta. – Ez a legjobb vicc, amit életemben hallottam!

Egy darabig még *putain de putain*-ozott, és ismételte, hogy *tout de même c'est formidable*.² Aztán úgy tűnt, észrevette, hogy Yankel megbántódott, és atyáskodó, oktató hangon kijelentette:

– *Faut aller au borceau, mon petit*.³ Árt az egészségnek, ha nem teszed.

Yankel nem válaszolt. Mindig csepegő orrát belefújta egy hatalmas, kockás zsebkendőbe. Az eltérő nemzeti hagyományok veszélyeztetni látszottak a nemzetközi egyetértést. Egy ideig hallgattunk. Jó volt ott üldögelni a lépcsőn a hűvös éjszakában, és nézni a fák feketén kirajzolódó körvonalait. Az őr fel-alá járkált, és minden bizonnyal azon töprengett, hogy milyen furcsa szerzetek ezek a külföldiek, még ha elvtársak is. Emlékeztem rá, hogy a más európai országokból érkezett kommunista menekülteket soha nem vették be a francia Pártba, hanem külön szekciókat szerveztek belőlük. Ezek közül legerősebb a német KP franciaországi ága volt, és folyamatos konfliktusaik voltak a francia Kommunista Párttal.

Az őr végül megpróbálta eloszlatni a zavart, és néhány pec múlva már uniszónóban szidták a *gazdagok háborúját*, és dicsérték Oroszország bölcsességét, amiért kimaradt belőle. Amikor megkockáztattam egy ellenvetést, az őr azzal vádolt, hogy trockista vagyok. Éppúgy háborodott fel eretnokségemen, mint azon, hogy Yankel nem akart elmenni egy kurvához. Szerencsére felbukkant két újabb barlanglakó; egyikük az öreg Poddach, a másik meg Mario, egy trieszti olasz. Marióval még nem beszélgettem, de már elkaptuk egymás pillantását, amikor arcán a jelen-nem-lét mosolyával nézegetett körbe a barlangban, és arca időnként idegesen összerándult.

– *Merde alors*,⁴ lassan már egész gyűlés lesz itt. – mondta az őr. Poddach szívszaggató köhögést és fulladásrohamot produkált. Amikor szünetet tartott, Mario azt mondta:

¹ A kurva istenit!

² Ez mégiscsak elképesztő.

³ Kisfiam, el kell mennie kupiba.

⁴ Szarság

– Főleg azért jöttem, hogy szóljak: odabent minden szavukat hallani. Sokféle ember van itt, és biztos akad köztük besúgó is.

– *Je m'en fous*¹ – felelte az őr – Azt mondom, amit akarok. Ha a parancsnok nem hajlandó becsukni a fülét, haditörvényszék elé állíthatja az egész alakulatot.

– A maga dolga, – mondta Mario – de az elvtársak helyzete más. Jobban tennék, ha visszajönnének – fordult felénk, és mi követtük; kelletlenül, de ellenvetés nélkül. Odabent a lámpafényben láttam, hogy Mario haja félig ősz, pedig nem látszott harmincnál idősebbnek. A szalma nedves volt, az öreg Poddach mellém vackolódott, és nem hagyott aludni az átkozott köhögésével és nyögdécselésével, ami olyan volt, mint a halálhörgés.

IV.

Nem minden katona volt olyan beszédes, mint az első éjszakai őr, de szinte kivétel nélkül emberségesen bántak velünk. Amikor hideg vagy esős volt az éjszaka, egyszerűen elhagyták posztjukat, és bejöttek hozzánk a barlang meghitt fülledtségébe, ilyenkor egyikünk – általában Yankel – figyelte, hogy mikor jön az őrjárat errefelé. A legtöbben tegeztek minket, és néhányukat tegeztük mi is; meglehetősen szokatlan viszony bebörtönzöttek és rabtartók között.

Bebörtönzöttet mondtam, és nem *internáltat*; nehéz lett volna meghatározni voltaképpeni státuszunkat. *Indésirables* voltunk; nemkívánatos idegenek, és egészen más kategóriába tartoztunk, mint a közönséges német vagy ausztriai internáltak. Utóbbiakat már a háború legelső napjaiban összegyűjtötték, és a Párizs melletti hatalmas Colombes stadionba vitték, majd úgy egy hét után elszállították őket az ország legkülönbözőbb vidékein lévő táborokba. A kormány megígérte, hogy kinevez egy tanácsadó bizottságot, amely majd megvizsgálja az egyes eseteket, kiszűri a náciikat a náciellenes menekültek közül, és az utóbbiakat elengedik.

Ami azonban minket illet, minket egyenként és egyéneként tartóztattak le. Legtöbbünk semleges vagy éppen szövetséges országból származott; oroszok, csehek, lengyelek, olaszok, magyarok, és így tovább. A mi *Német Részleg*-ünk lakóit más, közönséges internálótáborokból szedték össze, és úgy hozták ide őket, mint különlegesen gyanús személyeket. Eredetileg mindannyiunkat le akartak csukni, de a börtönök túlszűfoltak voltak, s így Roland Garros stadiont alakították át egyfajta pótbörtönre.

A következő néhány napon a Santé-ból is hozzánk szállították a külföldieket. Többségüket szeptember 2-án éjszaka tartóztatták le, akkor, amikor Dr. Freemant vitték el, és kerestek engem is. Egy hónapig tartották őket magánzárkában; sokan teljes depresszióban voltak, egyesek szakállt növesztettek, és tele voltak hátborzongató történetekkel a Santé-ban nyüzsgő hihetetlen

¹ Füttyülök rá!

mennyiségű tetűről és a patkányokról. Gratuláltam magamnak, amiért nem huszonnégy órával korábban tértem vissza Párizsba. G. örült genfi utazása és Theodore állandó engedetlenkedése nélkül a háború első hónapját patkányok és tetvek között kellett volna töltenem.

Az újonnan érkezettek közt volt Kersten, az író, Paul Fröhlich szociológus, Friedrich Wolf, a *Professor Mamlock*, a híres náciellenes film szerzője, akinek filmjét épp akkor mutatták be Londonban, és a német emigráció szellemi vezéralakjának, Willy Münzenbergnek több munkatársa. Reméltem, hogy Dr. Freeman is előkerül, de csalódnom kellett; később megtudtam, hogy tuberkulózisa miatt egy börtönkórházba küldték, és életveszélyes állapotban van.

Barlangunk szalmáján huszonhárom országból származó mintegy százötven ember zsúfolódott össze, köztük egy kínai, egy szenegáli néger, és egy hattagú grúz család; az apa, három leány, nagybácsi és egy unokahúg – *Eligulasvili* nevezetűek. Igazi Bábel tornya volt.

Dans ce tour de Babel

Des indésirables –

(ami franciául történetesen majdnem rímel is) – így kezdődött egy versem, amit G.-nek írtam.

Részlegünk majd fele orosz volt, akik két táborra oszlottak; a *fehér-fehérekre* és a *vörös-fehérekre* – ezek nem álltak szóba egymással. A *fehér-fehérek* olyan emigránsok voltak, akik továbbra is a bolsevizmus ellenségei maradtak, a *vörös-fehérek* szintén menekültek voltak, de az elmúlt húsz év alatt arra a megállapításra jutottak, hogy a forradalmat nem lehet meg nem történné tenni, el kell fogadni, mint *fait accompli*-t, és beutazó vízumért folyamodtak a szovjet követségen. Ám ezek a *vörös-fehérek* további két csoportra oszlottak; egy részük antikommunista volt, de orosz hazafi, és bármilyen is volt a kormány, szerettek volna megbékülni és lojálisan együttműködni vele – a másik rész pedig egyenesen felvételét kérte a Kommunista Pártba.

A harmadik kategória – akiket *vörös-vörösök*-nek kellene neveznünk – az igazi orosz kommunisták, akik hivatalos útlevelemmel éltek Franciaországban – nem volt képviselve a társaságban. Azt beszéltek, hogy a szovjet nagykövetség igen jó kapcsolatai voltak a Quay d'Orsay-vel, és megvédelmazte honfitársait. Vagyis: ha egy orosz szovjet útlevelemért folyamodott, letartóztatták; ha már történetesen rendelkezett vele, nem.

És ugyanez a látszólagos képtelenség, ez a sajátos adminisztrációs logika tette, hogy a francia táborokban a német nácioknak sokkal jobban ment a soruk, mint a német antifasisztáknak. Előbbieket ugyanis védelmezte a Nemzetközi Vöröskereszt és a félelem, hogy a németek bosszút fognak állni értük a francia hadifoglyokon; akik azonban nem útlevelemük színe, hanem meggyőződésük szerint választották meg, hogy melyik oldalra álljanak, védtelenek voltak, és ennek megfelelően is bántak velük.

A *fehér-fehér* oroszok többsége korábban tisztként vagy altisztként a cári hadseregben szolgált; a polgárháborúban Kolcsak vagy Gyenyikin oldalán harcolt, és többé-kevésbé titkos, za-

varos háttérű társaságokban továbbra is konspirált. A Millner ezredes elrablása utáni szenzációs per megdöbbentő összeesküvésekre, intrikákra és kettős ügynöki játszmákra derített fényt; az embernek Chesterton műve jutott az eszébe: *Az ember, aki csütörtök volt.*

A mi *fehér-fehéreink* vegyes kis gyülekezet volt; köztük egy ismert orvos, egy Versailles melletti kastély tulajdonosa, egy operaénekes saljapini basszussal és hatalmas pocakkal, egy szakállas és homoszexuális építész, két portás egy éjszakai klubból és egy ügyvéd, aki zsidó menekülteknek adott el dél-amerikai vízumokat, amelyekről csak a helyszínen derült ki, hogy érvénytelenek. Az eső és a pára folyamatosan csöpögött a tetőről, ezért a *fehér-fehérek* pokrócokból és ballonkabátokból sátrat építettek maguknak a barlang közepén; ott táboroztak naphosszat; aludtak, énekeltek és paradicsomos tokhalkonzerveket melegítettek egy becsempészett spirituszfőzőn.

A vörös-fehérek kevesebben voltak, és szegényebbek is. Akadt köztük néhány diák; az Oroszország Barátai Társaság tagjai, egy a homlokán éktelenkedő hatalmas, bíborszínű daganat miatt jól ismert festő a Montparnasse-ról, egy-két hídlakó, és a szegény Pitoun, a kis reklámgrafikus, akivel régen sokat sakkoztunk és aki bonyolultan balszerencsés történeteivel untatott bennünket, míg egy nap mindenki meglepetésére el nem vitte egy vakbélgyulladás.

A *fehér-fehérek* azt állították, hogy egy lista alapján tartóztatták le őket, s ezt a listát OGPU-ügynökök játszották a *Sureté* kezére, a *vörös-fehérek* pedig biztosak voltak benne, hogy őket meg a *fehér-fehérek* jelentették fel, mint bolsevikokat és OGPU-ügynököket. Valószínű, hogy mindkét mesében volt némi igazság, az orosz emigránsoknak ugyanis régi kedvelt szokásuk volt, hogy ellenségeiket feladták a francia titkosrendőrségnek, amelynek természetesen mindkét oldalon megvoltak a maga informátorai és provokátorai is. Mindennek ellenére egyszer-kétszer megesett, hogy a *fehér-fehérek* és a *vörös-fehérek* egész este együtt énekeltek, karácsony közeledtekor pedig közös kórust is alakítottak, és igazán gyönyörűen adták elő orosz dalaikat.

Részlegünkben csak a *fehér-fehérek* voltak jobboldaliak; a többiek kisebb része apolitikus menekült, többségük egész Európa antifasisztái közül került ki, volt köztük a horvát parasztpárt, a spanyol szindikalisták, a cseh liberálisok, vagy az olasz szocialisták tagja; lengyel és magyar kommunista, német független szocialista és egy trackista is. Mindannyian viselték a lelki és fizikai kínzások nyomait, amiket azokban az országokban szereztek, ahonnan ide menekültek, s egy felvilágosultabb államigazgatásnak ezeket a nyomokat a *bona fides* és a lojalitás pecsétjeiként kellett volna értékelnie.

V.

Ugyanez állt a kommunisták többségére is – már ami az egyszerű embereket illeti.

Yankel jó példa volt arra, hogy hogyan is fogadták a történeteket. A Hitler-Sztálin-paktum rá is úgy hatott, mint derült égből a villámcsapás. Bármely párton kívülinek már évekkal korábban is nyilvánvaló volt, hogy Oroszország meg fog egyezni Németországgal, de a Kommunista Párt tagjának már a gondolat is szentséggyalázás volt. Ha 1939 augusztus 22-én valaki azt mondta volna Yankelnek, – vagy a francia, az angol vagy német kommunista párt bármely tagjának – hogy huszonnégy órán belül meg fogják kötni a szovjet-náci paktumot, és Moszkva felett horogkeresztes lobogót lenget majd a szél, vagy kiröhögtek volna, vagy egyszerűen beverik a képét.

A paktum megkötése és a háború tényleges kitörése között eltelt két hétben ezek az emberek megpróbálták meggyőzni magukat, hogy a megállapodás Sztálinnak a béke megőrzése érdekében tett legfortélyosabb hadicsele, amely alkalmasabb időre halasztja a nácizmussal való végleges leszámolást. Amikor azonban mégis kitört a háború, és többé már nem lehetett letagadni, hogy Oroszország elárulta az antifasisztákat, Yankel és társai kábult döbbenetben éltek hetekig. Mindenki csepülte, sértegette, átkozta és leköpdöste őket, de végül is az az igazság, hogy az átlagos kommunista egyszerűen *nem értette*, mi történt.

Tökéletesen tanácstalanok voltak, tántorogtak az elszenvedett csapástól és kétségbeesetten keresték a magyarázatot. A pártlapok megbénultak, és a „földről” érkező suttagó propagandának nem volt se füle se farka. A nehéz gondolkodású, negyvenöt éves Renault-dolgozónak és a tizenkilenc éves lengyel zsidónak egyformán megemészthetetlen volt, hogy a messianisztikus hit, amelyre a maguk módján mindketten rááldozták legtisztább és legszentebb gondolataikat, pusztán szemfényvesztés; hogy hülyét csináltak belőlük, hogy a semmiért szenvedték el a veréseket és a börtönt, a semmiért dobták oda az esélyt, hogy előbbre jussanak a munkahelyükön; kínlódtak, álmodoztak, vitatkoztak és érveltek éveken át – semmiért.

Több millióan voltak – a francia munkásosztály legkeményebb, legaktívabb és legelszántabb náciellenes tömegei. A párthagyománynak megfelelően és a Párt nevelésének eredményeképpen legalkalmasabbak arra, hogy a harcban bajtársiasságból és rettenthetetlen önfeláldozásból példát mutassanak. Éveken át éltek egy antifasiszta mitológiában, s most, a nagy hadjárat kezdetén, amire mindannyian egész idő alatt készülődtek, a vezetőik magukra hagyták őket. És ez volt a francia nemzet nagy esélye, hogy ismét irányítása alá vonja ezeket az *enfant terrible*-eket. Nem kellett volna mást tennie, mint heraldisztikus megkövesedettségükből feltámasztani a három szót – *Liberté, Egalité, Fraternité* – hogy felrobbantsa a Saint Just és Danton hangján kiejtett *hazafi* szóban rejtőző dinamitot.

Végzetes ostobaság volt a francia kormányzat részéről, hogy rendőrségi pogromot indított a kommunista kisemberek ellen ahelyett, hogy megragadta volna ezt az egyszeri és soha vissza nem térő alkalmat a megnyerésükre. És öngyilkos önzés volt francia uralkodó osztály részéről, hogy a fasizmus elleni háborút nem hagyta antifasiszta háborúvá teljesedni.

A hatás hamarosan megmutatkozott. A külső nyomás nem engedte, hogy Yankel és barátai túlságosan mélyre ássák magukat kínos gondolataikba, és kitépjék magukból a vallásos mélységekben gyökerező hitet. A *loi des suspects*, a kommunista küldöttek nevetséges pere, meg a Franciaországon végigseprő, példátlan heveségű politikai üldöztetés kigyógyította a kommunista kisembert eretnek kételyeiből. A szakadék és az ördög közé szorulva a szakadékot választották. Behunyták a szemüket, ahogy tanították nekik, és kérdés nélkül, teljes hittel zuhantak a vakhit ismerős mélységeibe.

Aztán egy másik esemény is bekövetkezett, ami segített helyreállítani a megrendült hitet. A Vörös Hadsereg bevonult Lengyelországba, és az ország felét szinte vérontás nélkül a Szovjetunióhoz csatolták. A dolog természetesen sokkal inkább volt területablás, mint igazi forradalom, de hát nem alkalmazott maga Lenin is hasonló módszert 1921-ben, amikor Varsó ellen indította a forradalmi csapatokat? Most Sztálin terjesztette ki a világforradalom hatósugarát anélkül, hogy ténylegesen hadat üzent volna; megfosztotta Hitlert a fele zsákmányától, és ha majd a náci elvéreznék, a Vörös Hadsereg bevonul Németországba és kiseprűzi őket – ez volt hát a paktum valódi értelme és jelentése. Minden világos lesz, ha rendelkezel igaz hittel – és dialektikus képzettséggel, hogy az asztalt halastónak tudd mondani.

Ám mindemellett meg kell említeni egy további fontos mozzanatot: a francia kisember és különösen a külföldi kommunisták mélységesen náciellenesek voltak, azok is maradtak, és ezt sikerült a Szovjetunióba vetett hittel összebékíteniük azzal, hogy meggyőzték magukat: a szovjet-náci paktum csupán csak csselfogás, és Sztálin éppoly hű maradt az antifasiszta eszméhez, mint ők maguk. Az angol-francia győzelem nem nagyon, csupán a németek veresége érdekelte őket. Ebben az értelemben tehát jó szövetségesek lehettek volna, és küzdhetek volna a közös ellenség ellen – nyíltan a saját céljaikért. És vajon nem ez a lényege a történelem minden szövetségének és koalíciójának? Ki olyan együgyű, hogy azt higgye: a cseh seregek brit és francia nemzeti érdekekért harcolnak Franciaországban, vagy hogy az átlagos cseh katona különleges érzelmeket táplál München szomorú hősei, Chamberlain és Daladier iránt?

Szívük legmélyén Marcel és szocialista barátai nem voltak sokkal boldogabbak, mint Yankel, vagy az ő. Reakcióik nem jellegükben, csupán heveségükben különböztek, s ez politikai vérmérséklet kérdése. A szocialisták megtanultak kompromisszumokat kötni és együttműködni az uralkodó osztállyal, így nekik könnyebb volt elfogadni egy zászló nélküli háborút, és csupán az egyetlen kézenfekvő dologért, a vereség elkerüléséért küzdeni. Hozzáállásukon azonban kezdettől fogva meglátszott az undorodó belenyugvás; később pedig már az undor játszotta a főszerepet.

Ha a nemzet egy emberi test, inai és izomzata a munkásosztály. Ha elvágják ezeket az izmokat és inakat, az egész test megbénul, és tehetetlen, vérző zsákmányként várja hogy a díszlépésben közeledő hóditó rátaposson a csizmáival.

VI.

A stadion hirdetőablaja még mindig a legutolsó, a Cochet-Borotra-mérkőzés eredményeit mutatta, máshol az volt olvasható, hogy a vegyes páros meccsek a 3. pályán lesznek; éppen a mi lelátónk mögött. Ezek a vegyes párosok kézenfekvő és elnyűtt tréfálkozásra adtak alkalmat. Őreink eközben szentségtörő módon futballoztak a pályák sima, vörös salakján.

A stadion semmiképpen nem volt alkalmas mintegy hatszáz rab befogadására, de idővel még a legképtelenebb improvizáció is kifejleszti a maga rutinműködéseit. Mosakodásra ott volt néhány szabadtéri csap, egy fedett ruhatárban turnusokban étkeztünk, a 3. pályán elvégezhetjük napi kétórás testgyakorlásunkat, a maradék időben pedig álldogálhattunk és beszélgethettünk a négy engedélyezett lépcsőfokon. Az élelmezés meglepően jó volt; reggelire kenyér és feketekávé, ebédre kiadós adag krumpli és hús, vacsorára pedig sűrű leves. A francia börtönök és koncentrációs táborok hagyományaitól eltérően ugyanis nálunk nem engedték lopni a konyhafőnököt; a táborvezető, N. gróf rajta tartotta a szemét. N. gróf hivatásos katona volt, elbűvölő ember, és rendelkezett az öreg katonatisztek ritka adottságával, hogy néhány szó után pontosan meg tudta ítélni, kivel áll szemben. Egy-két nap alatt felismerte, hogy miféle emberek is a foglyai, és minden megtett értünk, amit csak lehetett. Egyik barátomnak egy nap megjegyezte: tudja, hogy többségünket indokolatlanul és jogellenesen tartóztatták le.

Látogatókat nem fogadhattunk, de a legközelebbi hozzátartozónk heti két alkalommal leadhatott a bejáratnál egy élelmiszert és ruhát tartalmazó csomagot. Mintegy négyszáz méteres távolságból néha megpillantottuk őket, illetve inkább csak egy-egy, a kerítés fölé emelkedő kalapot és patetikusan integető kezét. Erkölcsi állóképességünkre igen rossz hatást tettek az ilyen „amputált” látványok.

A stadionban való tartózkodásunk harmadik napján nagy derűtséget keltett Fuhrmann, a liberális újságíró érkezése. Fuhrmann a negyvenes éveiben járt, és a Weimari Köztársaság jól ismert figurája volt. A Gestapo koncentrációs táborba zárta, és néhány évvel ezelőtt Ausztriába szökött. Amikor a nácik bevonultak Ausztriába, Egerbe¹ ment. Amikor München után Egert is Németországhoz csatolták, Prágába, s miután a nácik Prágát is megszállták, Olaszországba menekült. A háború kitörése után, amikor Olaszország még tartózkodott a hadbalépéstől, egy éjszaka elindult egy halászcsonakon, és nem messze Nizzától érte el a francia partokat. Vonattal negyvennyolc óra alatt Párizsba ért, és azonnal felkereste P.-t, a Németországból menekült újságíró kollégát, akinek történetesen tudta a címét. P. felesége majdnem elájult, amikor meglátta őt, aztán elmesélte, hogy P. koncentrációs táborban van, hogy minden német

¹ Eger: Ohře, cseh város német neve

menekültet internáltak, és neki, Fuhrmannak is azonnal internáltatnia kell magát, mert különben rettenetes bajba kerül a rendőrséggel, és lecsukják. Legokosabb, ha rögtön elmegy a Colombes stadionhoz, ahol a német menekülteket tartják fogva. Az asszony annyira rémült volt, hogy Fuhrmann is megijedt, és visszazállva a lent várakozó taxiba, a Colombes-ba hatatott.

A stadiont üresen találta; addigra minden németet az országszerte felállított táborokba szállítottak. Volt viszont ott egy tiszt, akinek elmagyarázta az esetét, az igen barátságos volt de teljesen tanácstalan. Nos – mondta Fuhrmann – azt hiszem, az egyetlen dolog, amit tehetek, hogy jelentkezem a rendőrségen, és megkérdezem, hogy mitévő legyek.

– Ha elmegy a rendőrségre, rögtön lecsukják – mondta a tiszt. – Maga különleges eset, és azok ott nem szeretik a különleges eseteket.

– De mi mást tehetnék? – kérdezte Fuhrmann, aki most már egyre jobban megriadt – Még egy szállodába sem mehetek el. Ahogy kitöltöm a bejelentkezési lapot, azonnal feljelentenek.

Némi fejkargatás után a tisztnek támadt egy ötlete.

– Mondja meg a taxisnak – (a taxióra már hatvan frank körüli összeget mutatott) – hogy vigye el a Roland Garros Stadionhoz. Az most az *indésirables* gyűjtőtábor, de még mindig sokkal jobb, mint a börtön. Ha már egyszer bent van a táborban, a magáé is szokványos eset lesz, és nem kockáztat túl sokat.

Fuhrmann szívből megköszönte a jótanácsot, és elvitette magát a Roland Garros-hoz. Szép kis utazás volt, a taxióra elérte a száz frankot, Fuhrmannak pedig összesen százhusz frankja volt. Amikor megérkeztek, már egészen sötét volt, és a sofőr nem találta a főbejáratot. Fuhrmann letette a csomagját a kerítés mellett, aztán kifizette és elküldte a taxit. Arra gondolt, hogy egyedül, kezében a csomagjaival több esélye lesz rá, hogy befogadják. Türelmesen várakozott a bejáratnál, és néhány perc múlva feltűnt az őr. – Maga meg mit keres itt?

– Szeretném, ha internálnának. – felelte Fuhrmann bizonytalanul.

– Itt nem lehet részegen mászkálni és hülyeségeket beszélni – mondta az őr. Aztán szemügyre vette a csomagokat, lassan rájött, hogy Fuhrmann komolyan beszél, és akkor odahívta a másik ört.

– Hé, te! Van itt egy holdkóros, aki azt akarja, hogy beengedjük!

A második őr odajött, és Fuhrmann arcába világított a zseblámpájával. Amikor mindketten meggyőződtek róla, hogy sem nem részeg, sem nem őrült, tanácskozni kezdtek, majd megpróbálták lebeszélni a szándékáról. – Ez egy rohadt hely ám – mondták neki. – egy *sale bordel de dieu*,¹ és a jövő héten mindenkit elvisznek még rosszabb helyekre, valahová a Pireneusokba. Nincs egy barátja, akinél megbújhatna?

¹ piszkos kupleráj

De Fuhrmann szilárd maradt, úgyhogy bevitték az irodába, és jelentették a dolgot az ügyeletes tisztnek, az pedig N. grófnak. N. gróf kikérdezte, aztán cigarettával kínálta Fuhrmann. – A *Préfecture* engedélye nélkül természetesen nem tarthatom itt, – mondta neki – de megpróbálok beszélni velük. És felhívta a *Préfecture*-t.

A *Préfecture* természetesen ragaszkodott hozzá, hogy adják át nekik Fuhrmann. N. gróf kérte, hogy legalább az éjszakát hadd töltse a táborban, hiszen úgyis késő van már ahhoz, hogy kihallgassák. A *Préfecture* ezt elutasította, és kérte a parancsnokot, hogy a foglyot haladéktalanul kísértesse át hozzájuk. A parancsnok közölte, hogy egyetlen emberét sem tudja nélkülözni, és különben is mi értelme őrizni olyasvalakit, aki maga kéri, hogy internálják. A *Préfecture* azonban hajthatatlan maradt, és azt mondta, hogy küldenek Fuhrmannért egy zsuppkocsit.

Éjjel tíz óra volt. A zsuppkocsi háromkor érkezett. Fuhrmann addig egy karosszékben aludt az irodában – semmit nem aludt San Remo óta. Amikor a *Préfecture*-re érkezett, bezárták egy szenespincébe, ott hagyták délelőtt tízig, aztán anélkül, hogy bármit is kérdeztek volna tőle, bedugták ugyanabba a kocsiba, és visszahozták a stadionba – immár mint hivatalos internáltat.

Sugárzó arccal érkezett meg, és a következő szavakkal lépett be a *Német Részleg* ajtaján: *Es ist erreicht!*¹ – a volt császár kedvenc szófordulata volt – aztán lefeküdt a nedves szalmára, és tizenkét óra hosszat egyfolytában aludt.

Az *Első Részleg*, a *Második Részleg* és a *Harmadik Részleg* külön barlangokban élt, de a napi testgyakorlatok idején együtt voltunk mindannyian. Volt még egy *Francia Részleg* is, amelyet szigorúan elzártak a velünk való minden közlekedéstől. A három, külföldiekből álló részleg kilencven százalékát politikai okból tartották fogva; a *Francia Részleg* kizárólag kemény fiúkból, köztörvényesekből állt.

Egy hajdani öltözőteremben éltek, akárcsak mi, de a bejáratuk előtt kettős szögesdrótkerítés feszült, és őrizték is őket, de nem a mi barátságos katonáink, hanem különlegesen válogatott gárdisták. Soha nem hagyhatták el a körletüket, és nem álldogálhattak a lelátó lépcsőin, nem mehettek *corvé*-t teljesíteni, de még az étkezőhelyiségbe sem – az élelmet csajkákból kapták, és kanál, kés, villa nélkül kellett megenniük. Hetvenen voltak, és éjjel-nappal a világítás nélküli, sötét teremben kellett tartózkodniuk, mint vadállatoknak az odújukban.

A *Francia Részleghez* képest a mi életünk igazán kellemes volt. Részben azért, mert ők nem a mi parancsnokunk, hanem közvetlenül a Büntetésvégrehajtás fennhatósága alá tartoztak – a velük való bánásmód alapján megsejthettük, milyen is lehet az élet az Ördögzigeteken; részben pedig azért, mert ezek a fickók tényleg nehézfiúk lehettek. Azalatt a tíz nap alatt, amit a stadionban töltöttünk, két zavargás is kitört közöttük, mindkettő éjszaka. Az első egy zendülési kísérlet volt;

¹ sikerült (német)

néhányuknak a sötétben sikerült átvágni a belső szögesdrótkerítést, a másodikon pedig átugrottak, és késekkel meg téglákkal megtámadták a szolgálatos gárdistákat. A dolognak az lett az eredménye, hogy a gárdisták feltűzött bajonettekkel benyomultak a szálláskörletbe, és közülük egy, meg négy rab kórházba került. A második egy gusztustalan eset volt; egy homoszexuális prostituált megerőszakolása – hatan vagy heten vettek benne részt, és ezúttal is ki kellett hívni a mentőket.

Mindezt barátainktól, a katonáktól tudtuk meg. Elmesélték nekünk, hogy a *Francia Részlegben* hétpróbás bűnözők vannak, akik már legalább három alkalommal voltak elítélve, vagy mögöttük van már tíz évnyi kényszermunka. Nem valamilyen konkrét bűncselekmény miatt voltak őrizetben; a rendőrség egyszerűen összeszedte őket a párizsi alvilágban, mint háborús időkben veszedelmes elemeket. A katonák azt is elmesélték, hogy a parancsnok panaszt emelt az ő táborában való elhelyezésük miatt.

VII.

A stadionban való tartózkodásunk vége felé új hírek tűntek fel rólunk a francia sajtóban. A hivatalos kommunikáció *amúgy mellékesen* stílusában említették, hogy a fővárost megfertőző idegen csürhe begyűjtése és a Roland Garros stadionba való internálása óta hirtelen jelentősen csökkent a rablások és más bűncselekmények száma, valamint hogy ezek a veszedelmes elemek már fogságuk első hetében zendüléssel próbálkoztak, amit csak bajonettrohammal lehetett levérni, s történt néhány sebesülés is.

A Tájékoztatási Minisztériumból származó hír hasonló megszövegezésben minden újságban megjelent, beleértve a liberális *L'Œuvre*-t és a szocialista *Populaire*-t is. A Tájékoztatási Minisztérium természetesen pontosan tudta, hogy a táborban lévő bűnözők kizárólag franciák, és csakis ők, nem pedig a külföldiek voltak a hivatkozott zendülés elkövetői. Ám azt is tudták, hogy ha az apatikus francia tömegekben maradt még egyáltalán valamilyen közös érzelem, az egyedül az idegenekkel szemben érzett gyűlölet.

A háború első hónapjában a Tájékoztatási Minisztérium céltudatosan alkalmazott módszere volt, hogy az idegenek által elkövetett bűncselekményekről szóló hátborzongató történetekkel etesse a közvéleményt (ez még jóval azelőtt volt, hogy kitört volna az ejtóernyősöktől való rettegés), és a kormányzatot a *sale métèque* elleni küzdelem hőségének állítsa be. Más híreik, amivel etethették volna őket, nemigen voltak, és ebben legalább megtalálták a széles nemzeti támogatást. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy körülbelül három és félmillió külföldi élt Franciaországban; a teljes népesség mintegy tíz százaléka. Ők sokkal jobb bűnbakul szolgálhattak, mint a Németországban élő, csupán ötszázezer zsidó. A tömegpszichológia szemszögéből nézve elképesztő

belegondolni, hogy a francia idegengyűlölet minden szándékával és céljával együtt csupán a német antiszemitizmus nemzeti változata.

Mindkét esetben élesen meg kell különböztetni a tömegpszichózis eredetét annak mély, tudatalatti gyökereivel, és politikai célok érdekében való, tudatos kihasználását. Az idegenekkel szembeni gyűlölet az emberiség egyik legősibb, már a törzsi időkben megjelent közös emóciója, az antiszemitizmus pedig csupán egy sajátos megjelenési forma. Az Ószövetségnek az Izraelben élő idegenekkel kapcsolatos faji és gazdasági törvényei a nürnbergi törvényekhez hez is modellül szolgálhattak volna; a görög *barbár* szó egyszerűen azt jelentette: *idegen*, és ami szokásaikban a görögöknél sokkal konzervatívabb franciákat illeti, az *idegen* soha nem szűnt meg *barbár*-nak lenni, akár olasz tengerész volt, akár lengyel bányász vagy német menekült.

Amikor a francia kormány felfedezte hogy az emberekben az idegenekkel szemben élő természetes ellenszenv kiaknázásával milyen remekül lehet irányítani az általános elégedetlenséget és felhasználni a pogromokra való hajlandóságot, csupán egy ősi receptet sikerült újra felfedezniük. A bűnbak feláldozása igen régi intézmény, a mai uralkodók azonban valami sokkal látványosabbat akartak, a baknál – legalábbis egy sárkányra volt szükségük. Hitler fedezte fel az első, összetett szupersárkányt, és judeo-liberális-Sztálin-Rotschild-összeesküvésnek nevezte el. Sztálin a trockista-náci-mensevik-imperialista-kútmérgező-terméspusztító-tűzokádó-szörnyeteg-sárkánnyal követte őt. A modern sárkányok egyik előnye az ősi bakkal szemben az volt, hogy képes volt egyik halálos csapást a másik után elviselni, de soha nem pusztult el *egészen*, és ha megcsiklandozták a hasát, rögtön visszanyerte teljes, ádáz életerejét, úgyhogy a modern Szent György megszámlálhatatlan menetben folytathatta a küzdelmet ellene. Másik előnye volt, hogy át lehetett keresztelni, és bármikor cserélhető, változtatható részekből állt. Így aztán Hitler sárkányának létfontosságú szervét, a *bolsevizmust* ki lehetett cserélni a *kapitalizmussal*, Sztálin sárkányának *fasizmusát* a *pluto-demokráciával* anélkül, hogy erejükből egy szikrányit is veszítettek volna.

A francia sárkány természetesen szegényesebb volt, és sokkal kevésbé nagyratörő. Nem festhettek rá olyan igazán rémítő vonásokat, mint *diktatúra*, *zsarnokság*, vagy *üldöztetés*, nehogy a Pireneusokon és az Alpokon túl lakó valóságos sárkánykák magukra ismerjenek és sértve érezzék magukat. Befestették vörösre, de valahogyan célt tévesztettek, mert aki ellenség lett, az történetesen barna volt. Így aztán ki kellett tömniük mindenféle régi ronggyal és szeméttel, porosz csizmákkal és hun karikatúrákkal, *Sauerkrauttal* és Nietzschével; egyetlen hatásos vonása, *pièce de résistance*-a¹ a *métèque* volt. Nem volt egy csudaszép sárkány, de arra jó volt, hogy derekasan küzdjön a vásári bábszínházban, és általános tapsvihár közepette elszenvedjen néhány ízesen puffanó csapást.

¹ itt: veleje

És ki vizsgálta meg elég közelről ahhoz, hogy észrevegye, milyen fáradt és nyomorult bestia volt; hogy rühes a bőre, hogy hosszú, melankolikus orra van, – olyasmi, mint Yankelé – és nem látványos, félelmetes sárkányra de sokkal inkább egy félig megfulladt macskára emlékeztet?

VIII.

Azon a napon, amikor ismeretlen úticéllal elhagyni készültünk a stadiont és Párizst, engedélyt kaptam a parancsnokunktól, hogy két percig beszélhessek G.-vel. Egymástól függetlenül három őrt vesztegettem meg, hogy szerezzenek egy taxit, és hozzák G.-t a táborhoz – mert minden szimpátiájuk és „szolidaritásuk” ellenére nem voltak túl megbízhatók. Végül egyikük valóban megjelent G. lakásán, és tényleg el is hozta őt. G. a bejárat kapunál várt, a parancsnok pedig személyesen kísért oda hozzá, mivel a dolog minden előírással homlokegyenest ellentétben állt. A két percből öt lett; megtudtam, hogy az angol Belügyminisztérium – gondolom, a letartóztatásom következtében – elutasította a vízumkérelmemet, és hogy G. elhatározta: nem tér vissza Angliába, hanem addig vár, míg ki nem eresztenek. Meglepetésemre ez utóbbi újság érzelmileg nagyobb hatással volt rám, mint az első.

Amíg fel nem szálltunk a vonatra, fogalmunk se volt róla, hogy hová kerülünk. Ekkor aztán első ízben hallottuk meg Le Vernet nevét; a helység Ariège megyében volt, a pireneusi határtól harminc mérföldnyire. Gondoltuk, hogy egyike lehet a spanyol milicisták számára felállított táboroknak, amelyeket később kiürítettek a nem kielégítő higiénias viszonyok miatt, s most büntetőtáboroként szolgáltak a kihágásokat elkövetett spanyolosoknak és általában az internáltaknak, akiket büntetésük súlyosbításaként küldtek ide.

Ez rosszul hangzott, de az utazás izgalmában nem sokat törődtünk vele. Körülbelül ötszázan voltunk, és erős kísérettel ugyan, de közönséges harmadosztályú kocsikon utaztunk. A kocsikat a Toulouse expresszhez csatolták, s a vonat este tízkor hagyta el a Gare d’Austerlitz-et. Három évvel ezelőtt többször is utaztam ezen a vonaton, hogy felszálljak a Toulouse-ból hajnali ötkor induló repülőgépre Barcelona, Alicante és Madrid felé.

Toulouse-ban egy személyvonathoz kapcsolták a kocsijainkat, és a vonat másnap délelőtt tizenegykor állt meg egy láthatóan kihalt vidéken, amelyet grandiózus, de távoli háttérként zárt le a Pireneusok fehér láncolata. A közelben csak egy kicsiny állomásépület állt, homlokzatán LE VERNET felirattal. Leszálltunk a vonatról, és a keret hozzáfogott, hogy hosszú sorba rendezze az ötszázas tömeget.

Szemmel láthatóan nem volt kis feladat. Több, mint fél órán át lökdöstek minket és kiabáltak, míg végre elindultunk egy úton, a vasúti sínekkel párhuzamosan. Közben eleredt az eső – melankolikus, októberi eső, amelyik órákon és napokon át zuhog, és a puszta tájat elviselhetetlenül

reménytelen látvánnyá teszi. Csomagjainkkal, és pokrócainkkal megterhelve, nagyon lassan haladtunk. A pokrócok néhány perc alatt csuromvizesre áztak, és gyakran meg kellett állnunk, mert az öregebbek – közülünk többen túl voltak már a hatvanon, sőt páran a hetvenen is – százméterenként elejtették a csomagjukat, és zihálva megálltak.

Félúton a tábor felé utolért és megelőzött minket egy csapat ember, akik gyors, katonás léptekkel mentek tovább, lefelé az úton.

Úgy harmincan lehettek. Vállukon ásót vittek, és egy szakasz gárdista kísérte őket, kezükben bőrből készült ostorokkal. Az emberek feje borotvált, de arcuk borostás volt. Testüket rongyok fedték, némelyikük papucsban caplatott a sárban, volt, akinek a lábujja kilógott a cipőből, és egyesek gumikalocsnit viseltek meztelen lábukon. Nyilvánvaló volt, hogy munkából tartanak vissza a táborba. Kétségbeesett rémülettel bámultuk kopasz tarkójukat. Visszanéztek ránk, apatikus arcukon alig derengett fel némi kíváncsiság. Némelyikük megpróbált váltani velünk egy-két szót, ahogy elhaladtak, de a korbácsokat lengető őrök hamar elhallgattatták őket. Kísérőik harsány kiáltásával – *Un-deux! Un, deux!* – végül eltűntek egy kanyarban.

Néhány száz méter után elértük a tábor szögesdrót kerítését.

Azokban a napokban az európai kontinens eljutott abba az állapotba, hogy az ember irónia nélkül mondhatta: hálát adna az Istennek, ha lelőnék, s nem fojtának meg, fejeznék le vagy vernék agyon.

A kontinens lakosságának jelentős hányada egészen hozzászólt a gondolathoz, hogy kitalált. Ez a hányad két csoportra oszlott; azokra, akiknek végzete a biológiai véletlen, és azokra, akiké az emberiség jólétének legcélszerűbb elérésébe vetett metafizikus hitük vagy racionális meggyőződése volt. Utóbbi kategóriába tartozott az értelmiség haladó része, a középosztályok, valamint a közép, dél- és kelet-európai munkásosztály.

Az üldöztetés pszichikai nyomása azonban bennük is kifejlesztett egyfajta bűnösség-komplexust. Példamutatóan bátor és merész emberek is, miután menekülteknek bélyegezték és kiverték őket három-négy országból, úgy járkáltak már, mintha láthatatlanul, de mindig magukkal hordoznák a leprások csengettyűjét. Kiemelkedő tudósok és jeles személyiségek örömkönnyeket sírtak, amikor szökésük után egy végre egy „demokratikus” börtönbe zárták őket. A női emancipáció élharcosai tisztességes üzletként fogadták el az útlevelért megkötött házasságot vagy azt, hogy egy *permis de séjour*ért¹ prostituálják magukat. A harcos idealizmus iszapos kisebbségi komplexussá, a mártíromság pedig neurózissá változott.

Az emberekkel való bánás összehasonlítási alapja soha nem látott mélységekbe zuhant; frivolnak és helyénvalótlanak tűnt minden panaszkodás. A szenvedés és megaláztatás skálája eltorzult, és megszűntek az elviselhetőség határai. Liberális Celsiusban Le Vernet volt az

¹ tartózkodási engedély

elvetemültség 0 foka; Dachau-Fahrenheitben mérve még harminckét fokkal volt a nulla fölött. Vernetben a verés volt mindennapi, Dachauban az agyonverés. Vernetben az emberek azért haltak meg, mert hiányzott a megfelelő orvosi ellátás, Dachauban az volt a cél, hogy meghaljanak. Vernetben a foglyok fele takaró nélkül aludt, Dachauban vasra verték, és kitétték őket a fagyba.

Ez a fajta összehasonlítás minden tragikus iróniája mellett számunkra konkrét jelentést hordozott. A magunkban hordozott teher, a Múlt és a Jelen mérlegébe dobva még mindig a Múlt serpenyőjét nyomta le. Yankel hordozta két pogrom és a ljubljanai börtön emlékét, ahol úgy vallatták az embereket, hogy gumicsövet vezettek az orrukba és vizet öntöttek bele; Mario emlékeiben ott élt a kilenc évi börtön Olaszországban, ahol elektromos árammal kínozták a vizsgálati fogságban; Tamás, a magyar költő három évet töltött kényszermunkával Szegeden – hogy csak a Le Vernet-i 34-es barakkban lakó közvetlen szomszédaimról beszéljek. A negyedik pedig – én magam – lehúzta a maga száz napját halálos ítéletének végrehajtására várva egy sevillai síralomházban.

Kétezren voltunk a Le Vernet-i táborban. Az átlagos idő, amit előzőleg börtönben vagy internálótáborban töltöttünk, tizennyolc hónap volt. Ha a korábban letöltött elzárások idejét összeadnánk, Krisztus előtt ezerig nyúlna vissza az időfonal. A szociológusok igazán átvehetnék a csillagászok szemléltetési módszereit, hogy az emberi szenvedés mennyiségét – ahogy előbbieket a Világmindenség hatalmas voltát – kifejezzék; alkalmazhatnának igen plasztikus és kézzelfogható hasonlatokat.

Legtöbbünknek megvoltak a vissza-visszatérő rémálmai, hogy ismét kínzóink kezei közé kerülünk; a gumicsövek, az elektrosokk, meg a sevillai halál-*patio*,¹ akiknek pedig nem voltak a megkínzatóról személyes élményei, azokat a tőle való félelem gyötörte meg. Sokkal hevesebben, megszállottan rettegtek az OVRA-tól vagy a Gestapótól, mint azok, akik már megtapasztalták kegyetlenségüket. Rettegésük szinte misztikus volt. Ha valaki éjjel felsikoltott a barakkban, tudtuk, hogy a Gestapóról álmodik, és amikor felébredt, megkönnyebbülten szívta be Vernet rothadó szalmájának illatát.

Tudat alatti gyávaság az oka, hogy múlt időben írtam ezeket a bekezdéseket – jelenben¹ kellett volna. Mert Vernet még ma is működik; a kétezer fogoly közül mindössze talán ötvenet engedtek szabadon. Yankel, Mario, Poddach és a többiek még mindig ott vannak, de a tábor azóta a Gestapo irányítása alá került.

IX.

¹ udvar (spanyol), itt: börtön

¹ 1941. március

A Vernet-i tábor területe körülbelül ötven acre volt.

Az első kép, amit megláttunk, a szögesdrót volt, szögesdrót és szögesdrót. A kerítés három vonalban vette körül a tábort, át meg átszelte minden irányban, s mellette árkok húzódtak mindenfelé.

A talaj kopár volt; szárazság idején köves és poros; ha esett az eső, bokáig érő sárrá változott, ha pedig fagyott, göcsörtös lett és kemény.

A tábor három – A, B és C – részre oszlott, s a három részt árok és szögesdrót választotta el a többitől. Az A részben voltak a bűnügyi okokból idekerült idegenek, a B-ben a politikaiak, a C-ben pedig azok, akik minden konkrét ok nélkül kerültek ide, de politikai vagy köztörvényes értelemben „gyanúsak” voltak. Én a C részbe kerültem, ahogy a Párizsból velem együtt érkezettek többsége is.

A barakkok deszkából készültek, és valamilyen vízhatlan papírral vonták be őket. Mindegyik harminc yard hosszú volt, öt yard széles, és mindegyikben kétszáz ember kapott helyet. A berendezés két sor, két yard szélességű deszkapréccs volt a falak mentén alul és kettő fölül; köztük keskeny út, amelyen közlekedni lehetett. A felső és az alsó ágyak között egy yardnyi volt a távolság, s így azok, akik alul feküdtek, soha nem tudtak kiegyenesedni. Mind a négy sorban ötven-ötven ember aludt, lábbal a folyosó felé. A falat alátámasztó faoszlopok tíz szakaszra osztották a sorokat, ezek tehát százöt hüvelyk szélesek voltak, és mivel minden szakaszban öt ember feküdt, egynek-egynek huszonegy hüvelyk széles fekvőhely jutott. Ez azt jelentette, hogy mindenkinek az oldalán fekve kellett aludnia, és ugyanazon az oldalán, s ha egy megfordult, fordulnia kellett a többinek is.

A priccseket vékony szalmaréteg fedte, és ez a szalma volt a barakkban az egyetlen mozdítható berendezési tárgy. Ablakok nem voltak, csak négyszögletes lyukak a deszkafalon. Az 1939-es év telén nem volt kályha, sem világítás, sem pedig takarók. A táborban nem volt étkezőhelyiség, vagy akár egy-egy asztal a barakkokban; nem kaptunk tányért, sem evőeszközt, s a mosakodáshoz szappant. A táborlakók egy kicsiny hányada megengedhette magának, hogy megvásárolja mindezeket, a többieknek a Kőkorszak szintjére kellett leszállniuk.

Az ennivaló elsősorban a napi harminc dekányi kenyérből állt. Kaptunk hozzá még egy csésze cukrozatlan kávé, valamint délben és este egy-egy pint „levest”. Idézőjelbe tettem ezt a szót, mert a leves valami sápatag folyadék volt, benne néhány szem borsó, lencse vagy tészta. A szemek száma harminc és ötven között változott. A déli leveshez adtak még tíz deka főtt marhahúst, de olyan rossz minőségűt, hogy csak a legkiéhezettebbek tudták elfogyasztani.

Télen a munka reggel nyolctól délelőtt tizenegyig, majd délután egytől négyig tartott. A munkanap hosszát a világos órák száma, és az alultáplált emberek fizikai gyengesége szabta meg. A betegek aránya a barakkokban mindig elérte a huszonöt százalékot, pedig a szimulálásért a legszigorúbb büntetés járt.

A munka útépités, valamint a tábor fenntartásához szükséges különböző feladatok elvégzése volt. Nem fizettek érte, és a tábor munkaruhát sem biztosított. Minthogy pedig a táborlakók többségének csupán annyi ruhája volt, amennyit magán viselt – az utolsó tartalék ingüket vagy alsóneműjüket már régen eladták egy doboz cigarettáért – rongyokban és talpatlan cipőben dolgoztak a húszfokos fagyban, és takaró nélkül aludtak a barakkokban, ahol még a köpés is azonnal megfagyott a földön.

Naponta négyszer volt névsorolvasás, ami fél-, s olykor egy egész órát is igénybevevett. Szinte egész idő alatt mozdulatlanul kellett állnunk a fagyban. A gárdisták a legkisebb kihágást is ökölcsapással vagy korbáccsal büntették. A súlyosabb fegyelemsértések minimum nyolc napi elzárást vontak maguk után; s ilyenkor az első huszonnégy órában sem enni, sem inni nem kaptak az elítéltek, a többi napon pedig csak kenyeret és vizet.

Nagyjából ilyenek voltak – és nem kétséges, hogy ma is ilyenek – az életkörülmények a Le Vernet-i táborban. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez volt Franciaországban a legrosszabb hely, mint ahogy egyébként azt sem, hogy élelmezés és higiénia tekintetében még a náci koncentrációs táborok is jobbak voltak nála. Nálunk, a C részlegben volt vagy harminc ember, akik előzőleg már megjárták a különböző német táborokat, beleértve a legrosszabbakat, Dachaut, Oranienburgot és Wolfsbüttelt is; ők igazán szavahihetők voltak ebben a tekintetben. Magam csak azt tanúsíthatom, hogy Franco börtöneiben a spanyol polgárháború kellős közepén sokkal jobb és táplálódóbb volt az élelmezés, pedig a sevillai *carcel*ben még dolgoznunk se kellett.

X.

A C részlegben húsz barakk állt, de csak háromnak voltak lakói. A vezetőségnek egy fillérjébe se került volna elosztani a foglyokat az üres barakkokban, hogy legyen az alvásra – mondjuk – személyenként egy yardnyi hely. Erre azonban nem voltak hajlandók, s így meg kellett a huszonegy hüvelyknyi *Lebensraum*mal elégednünk. Az se került volna semmibe, hogy megengedjék: néhány pallóval mi magunk alakítsuk át étkezőhelyiséggé az egyik üres barakkot, de ezt a kérést is elutasították. Álldogálva, vagy a fagyott földön ülve kellett az ennivalót elköltenünk.

A C körlet barakkjai két sorban helyezkedtek el; számozásuk 32-től 51-ig tartott. Érkezésünkkor a 32-es-ben és a 34-esben laktak foglyok, később a 35-ben és a 36-osban is. Én a 34-esben voltam, balra a második szakaszban, a felső soron. A szakasz többi lakója az olasz Mario, Tamás, a magyar költő; egy orosz festő, Pitoun és Klein, a román cipőtervező. Yankel Tamás mellett aludt, a harmadik szakasz elején.

Megérkezésünk napján a táboron kívül kellett letelepednünk, s csak azután vezettek minket a barakkokba, hogy átkutatták csomagjainkat és mindenkit megmotoztak, aztán bejegyezték a

nevünket A, B, és C címkével ellátott könyveikbe. Mario, Tamás, Klein, Pitoun és én az utazás alatt végig egymás mellett maradtunk, így szomszédok lettünk az új helyünkön is. Az utolsók közt voltunk, akiket beengedtek, miután hat órán át várakoztunk a szakadó esőben. A barakkban vaksötét volt, ahogy az egész táborban is; minden fekete volt és nyomasztó és idegen. Ledőlünk a szalmára, vacogtunk átázott ruháinkban, és igyekeztünk öten megosztani három takarón.

Másnap még nem kellett dolgozni mennünk; felsorakoztattak minket egy üres barakk előtt, hogy lenyírják a hajunkat. Érkezésünkkor, amikor először pillantottuk meg a Le Vernet-i foglyok menetét, elsősorban kopasz fejük látványa volt elrémisztő. A börtönök szakértői világszerte tisztában vannak vele, milyen rendkívüli pszichológiai hatással van az emberekre, hogy kopaszra nyírják a koponyájukat, akár van a dolognak higiéniai előnye, akár nincs – a felvilágosultabb országokban a politikai okokból elítéltekkel kivételt is szoktak tenni ezalól.

Amikor a parancs megérkezett, Mario, Albert és én összedugtuk a fejünket, és elhatároztuk, hogy tiltakozó akcióba kezdünk. Albert, a száműzött német író a szomszédos, 33-as barakkban lakott a Roland Garros-i *Német Részleg* legtöbb tagjával együtt, kivéve azokat, akiket a B táborrészbe osztottak be. Egyetértettünk abban, hogy ha mindjárt az elején nem mutatunk határozottságot és szilárd ellenállást, végünk van, és úgy fognak bánni velünk, mint a kutyával.

Készítettünk két névsort, egyet a 33-as, egyet pedig a 34-es barakk lakóiról – a 32-es már érkezésünk előtt megtelt – és megfelelő óvatossággal hozzáláttunk az aláírásgyűjtéshez. Csalódnunk kellett azonban, mert a barakkban mindenkinek más és más elképzelése volt arról, hogyan is kellene tiltakozni. Voltak, akik túl provokatívnak, és voltak, akik túl udvariasnak találták a dolgot; akadt, aki azt mondta, hogy petíció legyen, és ne tiltakozás, és volt, aki mindjárt éhségstrájkjal akart fenyegetőzni. Egy német ügyvéd figyelmeztetett minket, hogy ránk most a háborús törvények érvényesek; megmozdulásunkat az izgatástól a zendülésig bárminek értékelhetik, s eszerint is ítélezhetnek – ami tökéletesen igaz is volt. Az öreg Poddach köhögési rohamai közt arra kért minket, hogy ne tegyük a helyzetet még nyomorúságosabbá, mint amilyen. A *vörös-fehérek* és a *fehér-fehérek* – mindkét társaság a mi barakkunkban volt – mind egyszerre kezdtek el beszélni, hadonászni, és idézni Lenint meg a Szentírást. Tökéletes bolondokháza támadt, s közben az első kopaszra nyírt emberek már vissza is tértek a borbélyoktól; úgy néztek ki, mint a gályarabok.

Mario megrángatta a ruhám ujját, és kivonszolt a barakkból. Undorral néztem a kezemben tartott, gyűrött névsort. Dobd el. – mondta – Ezzel a népséggel nem érdemes. Megpróbáltam védeni őket, és minden felelősséget az átkozott oroszokra hárítani, de Mario mosolygott. – *Cosa sinistra* – mondta – Balos hagyomány. Töltsd csak meg ezt a barakkot a legkülönbözőbb országokból egybegyűjtött fasisztákkal, és meglátod, hogy egy szempillantás alatt aláírja mind.

Mindenáron folytatni akartam a dolgot, de Mario furcsa, nyugodt mosolyával szemben nem voltak érveim. Gyerekesnek és ostobának éreztem magam, pedig ő volt a fiatalabb. Tudtam, hogy ez a mosoly kilenc év börtönébe került; három évig a magánzárkában erjedt, majd további hat év alatt vált teljesen éretté, amikor tizenkét négyzetyardon kellett elvtársaival megosztóznia. Tizenkilenc éves volt, amikor becsapódott mögötte a cellaajtó, és huszonnyolc, amikor két évvel ezelőtt ismét kitérült. Az ilyen tapasztalat vagy megtöri az embert, vagy valami nagyon ritkát és tökéleteset hoz létre – Mario ez utóbbi kategóriába tartozott.

Aztán Albert is feltűnt a maga listájával. A 23-es barakkban a német kommunisták kijelentették, hogy ők mindannyian hajlandók aláírni – néhányan mások is, de ők testületileg. *Cosa sinistra* – mondtam vigyorogva Mariónak. Volt a dolognak valami különös, kesernyés humora; korábban mindhárman kommunisták voltunk, csalódottan és undorral hagytuk el a Pártot, és úgy átkoztak ki minket, mint renegátokat. De akárhogy is volt, egy kommunista petícióval nem állhatunk a táborvezetés elé; vagy mindenki aláírja, vagy baljóslatú, politikai színezetet nyer az egész tiltakozás. A kommunisták pedig tudták ezt – ők igazán jól megtanulták a dialektikát. Így aztán, akármik is voltak az indítékaik, ismét egyszer keserűen kellett felismernünk, hogy a kommunisták az egyetlen emberfajta, akiknek – úgymond – kollektív a bátorságuk. Ez volt az európai baloldal tragédiájának a mi kis csoportunkban megjelenő változata.

Cosa sinistra – igazán baljóslatú helyzet. Végül összeállítottunk egy új listát, amelyen csak a mi barakkunkban lévő értelmiségiek neve szerepelt; köztük a Reichstag két volt tagja, két író, két orvos, néhány filozófiai doktor, jogászok és a Becsületrend két lovagja – Albert pedig legjobb Comédie Française-stílusában írt egy cikornyás levelet; benne csupa *honneur* meg *dignité*.¹ A levelet átadtuk Pernod altisztnek, a részleg parancsnokának. Egy órával később tért vissza, az arca a szokottnál is vörösebb volt, – igen szerette a röviditalt, innen kapta a gúnynevét is – és megfenyegette a társaságot, hogy ha holnap valakinek akár egy szál haját is meglát a fején, azt nyolc napi elzárással fogja megtorolni. Így aztán felsorakoztunk, és megkaptuk az elítélt-frizurát. Ez volt a vége az egyetlen próbálkozásnak, hogy valamilyen közös fellépést kezdeményezzünk.

Másnap reggel munkacsapatokra osztottak minket. Engem mintegy harmincadmagammal elküldtek, hogy ássuk fel és egyengessük el a barakkok kettős sora mögötti kopár talajt.

Körülbelül 300x150 yardnyi terület volt a C szektor szögesdrót-kerítésén belül. Testgyakorlásra használtuk – ez a kiváltság a B. szektor köztörvényeseivel és az A-ban elhelyezett politikaiakkal ellentétben bennünket, „gyanúsakat” megilletett; ők csak a barakkok közötti keskeny részen tartózkodhattak.

Először alaposan fel kellett ásni a sziklás talajt, eltávolítani a nagyobb köveket, feltölteni a helyüket, s a végén az egésznek simának és *csinosnak* kellett lennie. Csákánnyal és ásóval

¹ tisztelet, méltóság

dolgoztunk két gárdista felügyelete alatt. Nem hajszoltak minket; unott arccal őgylegték, és apró korbácsukkal csapdosták a csizmaszárukat. Az első órában már azt gondoltam, hogy ez a munka nem is olyan nehéz. Egy alkalommal már megtörtént, hogy fizikai munkával kellett megkeresnem a kenyeremet, és bár azóta tizenhárom év telt el, valamennyire még emlékeztem, hogyan is kell bánni az ásóval. A nap hét ágra sütött, és bár október közepe volt, félmeztelenül dolgoztunk. Egy órával később fáradni kezdtem, s másfél óra múlva a csákány már kétszer olyan nehéznek tűnt, mint reggel. Kétoldalt a nyakamon éreztem a szívverésemet. Körülbelül ekkortájt következett be az első incidens. Az egyik gárdista odament a meglehetősen törekeny kinézetű román Vargához, és rászólt, hogy ásson mélyebbre. Varga addigra már egészen vörös volt, és kidülledt szemén látszott a fizikai kimerültség. Lihegve, és kissé ingerülten mondta, hogy ő diák, és a testi munkához nincs hozzászokva. A következő pillanatban a fülén csattant a gárdista hatalmas ökke; Varga megtántorodott és elesett. Ketten felsegítettük, s ő szó nélkül ásott tovább. A gárdista visszasétált a társához, és éppoly unottnak látszott, mint az imént.

Hol csákánnyal dolgoztam, hol ásóval. Tíz óra körül úgy éreztem, hogy a szemeim kezdenek kiugrani az arcomból, és mellkasomban minden szívdobbanás úgy visszhangzott, mint egy hatalmas dob. Tízpercenként engedélyeztem magamnak az ásóra támaszkodva egy percnyi pihenőt. Az örök nem szóltak, de a szemük az unott arckifejezés ellenére éberem követte tevékenységünket, és azonnal észrevették, ha valaki nem tartotta az iramot a többiekkel, vagy csak színlelte a munkát.

Tizenegykor befejeztük a munkát, de nem pihenhattünk. Először is vissza kellett vinni a raktárhoz a szerszámokat, a tábor másik végébe, mintegy félmérföldnyire, és ott várni, amíg elő nem került, aki a kulcsot hozta. Azután – *Un-deux! Un-deux!* – vissza a barakkokhoz. Ott éppen névsorolvasás volt; újabb fél óra. Tizenkettő volt már, mire felsorakozhattunk a levesosztáshoz, de a leves csak fél egykor érkezett meg. A szabadban osztották szét, és állva kellett megennünk azokból a rozsdás konzervdobozokból, amit a tábor szemétdombján ástunk elő. És azon szerencsések között voltam, akik hoztak magukkal alumíniumedényt meg evőeszközöket; ezeket együtt használtuk Marióval. A leves után éhesebbek voltunk, mint előtte. Épp csak annyi időnk volt, hogy kiöblítsük a csap alatt az edényeket, – minden barakk előtt, kint a szabadban állt egy sor kerti csap – és már kezdődött is az aznapi harmadik névsorolvasás, aztán vissza a szerszámokért, vállra az ásókat és csákányokat, majd – *Un-deux! Un-deux!* – megint munkára.

A délutáni munka már kinszenvedés volt. Szüntelenül a karórám mutatóit figyeltem, és úgy tűnt, soha nem teszik meg a három fordulatot. A csontjaim fájtak, a szívem dübörgött, pulzusom kalapált, és tompa kábulatban hallgattam a tudómból minden csákányütésre kiszakadó zihálást. Agyamat sűrű köd ülte meg, amin egyetlen összefüggő gondolat sem volt képes áthatolni, csak a percek megszállott számolása – a félájultság és a béna hülyeség állapota.

Amennyire képes voltam érzékelni, ugyanígy voltak a többiek is. Reggel még beszéltünk egymáshoz, de most már senki nem szólt egy szót sem; dolgoztunk, mint lihegő robotok. Az első délután ketten kaptak a csoportból elzárást, mert nem dolgoztak megfelelően.

Nem lenne tisztességes, ha azt mondanám, hogy a gárdisták hajszoltak minket. Egyszerűen ott járkáltak; unott arccal de élesen figyelő szemekkel, és a minimális fenyegetéssel vagy brutalitással, inkább csak pusztán jelenlétükkel tartották fenn a rutinszerű munkatempót. Egészen eddig a napig, valahányszor a német – vagy bármilyen – kényszermunkatáborok robotjáról hallottam, valami olyasmit képzeltem el, mint a Tamás bátya kunyhója jelenetei; szadista munkafelügyelőket, kezükben suhogó, hosszú korbácsokkal. A valóság azonban – mint a tartós szenvedés minden változatánál – egyáltalán nem ilyen drámai. Egész nap csak egyetlen alkalommal bántalmaztak valakit fizikailag, és a munka tempója a megszokottság mértékét egy pillanatra sem haladta meg. Csakhogy a testi munkához nem szokott és a krónikus éhezés szintjén alultáplált ember számára a rutinos tempó már vegytiszta gyötrelme; prózai, mindennapos kínszenvedés, ami néhány hét alatt szürke arcú, beesett szemű, apatikus roncsokká tett minket. Amikor beállt a tél, egymás után betegedtek meg az emberek a megfelelő öltözék hiánya és a minden zsirt nélkülöző táplálék miatt. Egy sem volt köztünk, aki ne töltött volna már a kórházban néhány napot, de mindenki a kelleténél hamarabb, még roskadozó lábakkal tért vissza a munkába, mert a kórházban nem volt elég a hely; és dolgoztak tovább csákánnyal és ásóval, kalapáccsal és fűrészszel; fizetség nélkül, alultápláltak és reménytelenül. Az idő nem, csupán a tér választ most el minket tőlük, akik ott, a Pireneusok száraz, északi lejtőin robotolnak, lendítik a csákányt kékre fagyott kezükkel, arcuk előtt kicsiny, fehér páragomolyagok – a nagy tragédia apatikus kísértetei.

Háromnapos munka után minden erőmnek a végére jártam, és fel kellett iratkoznom orvosi vizsgálatra. Az utolsó három évben – a sevillai börtönben tartott éhségsztrájkok következtében – valami szív működési rendellenességgel küszködtem; nem volt súlyos dolog, de ahhoz éppen elég, hogy nyomorúságosan érezzem magam, erős szívdobogásom legyen és szédelegjek.

Eddigre már tudtuk, hogy a táborban két orvos egy *jó* és egy *rossz* teljesít szolgálatot. A *jó* egy fiatal alhadnagy volt, a *rossz* egy hadnagy, a *Croix de Feu* tagja. Az volt csak a baj, hogy nem lehetett előre tudni, mikor melyik lesz éppen a rendelőben. Előző nap a hadnagy két embert is becsukatott, mert úgy találta, hogy szimulálnak. Egyikük egy ötven éves török zsidó volt, krónikus kötőhártyagyulladásal. A takarítóbrigádhoz osztották be, és naponta négyszer kellett felsöpörnie a barakkot. Könnyű munka, de gyulladt, nedvedző szeme a sűrű portól egyre rosszabb állapotba került. Szemcseppet kért a doktortól, és néhány napi felmentést a munka alól. A hadnagy anélkül, hogy megvizsgálta volna, már diktálta is beosztottjának a diagnózist: *Visite non-motivé – quinze*

jours de prison.¹ A megdöbbsent öreg zsidó sírva fakadt, és akkor a hadnagy kinyilatkoztatta a sztereotip ítéletet: – *Háború van; a francia katonák a Maginot-vonalnál sokkal komolyabb nehézségekkel küszködnek, mint maga, mégsem zaklatják semmiségeikkel a feletteseiket.*

Erre nem lehetett mit mondani. A következő páciens egy erős és egészséges külsejű fiatal német szocialista volt, aki a vándorveséjére panaszkodott. Ő is megkapta a maga tizennégy napját, aztán visszaküldték dolgozni. Három hónap múlva a táborvezetőség részvételével temettük el a Le Vernet-i temetőben. Huszonnégy éves volt; a nevét elfelejtettem.

Aznap, amikor elmentem a rendelőbe, az alhadnagy volt szolgálatban. Megmérte a vérnyomásomat és tüzetesen megvizsgált, aztán megkérdezte: Ön író? – Igen. – Angol és amerikai lapoknak ír? – Igen. – *Tiens*² – mondta, és a tisztiszolgálóhoz fordult.

– Felmentve mindenfajta munka, valamint menetelés alól.

Amikor kiléptem a rendelőből, a szívem takarodót dobolt, és visszafelé a C szektorig a gárdisták *Un-deux! Un-deux!*-jére végig a *Carmagnole*-t füttyörészttem. A 34-es barakkban ott találtam Mariót és Tamást, akik brigádjukkal épp akkor tértek vissza a munkából. Hanyatt feküdtek a szalmán és arcuk szürke volt a kimerültségtől. Ahogy megláttam őket, hamuvá omlott minden örömöm, de amikor vonakodva elmeséltem nekik az orvosnál tett látogatásom eredményét, Tamás összeszedte magát, és szokott ünnepélyességével gratulált nekem, Mario pedig felpattant és sugárzó arccal megölelt, mintha bizony a hír őt magát érintené. Azonnal felfogta érzelmeim ellentmondásosságát, és a szalmára visszadőlve azt mondta: nagy szerencse ez mindannyiunknak. Te most majd tisztán tudod tartani nekünk is a szalmát, kimosod a pokrócokat, és megvesztegeted a szakácsot, hogy adjon teának való forró vizet. *En somme*,³ hasznosítani fogunk téged, és nem hagyjuk, hogy ismét a parazita burzsoázia tagja légy.

Így aztán elkezdjük megszervezni az életünket. Kleint, a román cipőtervezőt véglegesen a konyhára vezényelték, és rajta – valamint a szakácsok megvesztegetésének bonyolult rendszerén – keresztül sikerült naponta kétszer megtöltenem forró vízzel a konzervdobozainkat, és teát csinálnom a többieknek, mire a munkából vissz-szatérnek. A következő lépés az volt, hogy otthonról termoszokat küldtünk magunknak, s így a munka idejére is elláthattam teával a társaimat. A gárdisták nem bánták a dolgot, feltéve, hogy hamar megittuk, és egy percre sem maradt abba a munka. Lassan különben is kezdtek személyesen megismerni minket, s bizonyos fókig mind Tamást, mind pedig Mariót respektálták.

Lassan élelmiszercsomagok is kezdtek érkezni otthonról; eleinte hébe-hóba, később heti egy alkalommal, rendszeresen. Néhány hét múlva már kántin is működött a táborban – minden szektorban egy – ahol az ember cigarettát, sajtot, sűrített tejet, kenyeret, csokoládét és szalonnát

¹ Indokolatlan vizit – tizenöt nap börtön.

² Ejha!

³ Mindent összevetve

vásárolhatott – mintegy ötven százalékkal drágábban, mint odakint. A kantin és az érkező élelmiszercsomagok hamarosan oda vezettek, hogy a barakkokban – meglehetősen furcsa következményekkel – kialakult egy miniatűr osztálytársadalom.

XI.

A tábort az alávalóságnak, a korrupciónak és a *laisser faire*-nek a francia közigazgatásra oly jellemző keverékével irányították.

A három szektort árkokkal és szögesdróttal szigorúan elkülönítették egymástól, és kemény büntetéssel torolták meg, ha valaki átkiabált, vagy üzenetet próbált átcsempészni a kerítésen; a C körzeten belül viszont szabadon járkálhattunk, meglátogathattuk barátainkat a szomszédos barakkokban, és este nyolcig sétálhattunk a barakkok mögötti tágas területen. Este 8-tól reggel 6-ig a barakkokban kellett tartózkodnunk, a latrinák azonban kívül voltak, s ezt sokszor használtuk fel ürügyül ahhoz, hogy elszívjunk egy-egy cigarettát, vagy levegőzzünk egy kicsit, ha enyhe volt az éjszaka. A tábort szigorúan őrizték, de az örök kívül voltak a szögesdrót-kerítésen, és az őrző csak ritkán ejtette útba a mi szektorunk barakkjait.

Őrségünket nem a közönséges katonaság adta, mint a stadionban, hanem a *Garde Mobile*, vagyis a zsandárok; Franciaország hagyományaiban és személyi állományában is legreakciósabb és legbrutálisabb fegyveres testülete. A C szektor teljhatalmú diktátora Pernod segédtsízt volt; az alárendelt állomány pedig két ember; *Fernandel* és a *Korzikai*. Fernandel azért kapta a nevét, nagyon hasonlított az ismert francia színészre; ugyanaz a hosszú lópofa, ugyanazok az előreálló lófogak és ugyanaz az imbecillis vigyor, amely minden átmenet nélkül tudott eltorzulni a dühtől. A Korzikai magas volt és sovány, a gyomorhajos és haragtartó emberek sárgás arcszínével. Felesége – mint később megtudtuk – rossz egészségi állapotban volt, nemrégiben elvetélt, most ismét gyermeket várt, és a leveleiben szüntelenül panaszkodott. Valahol Észak-Franciaországban élt, és férje legközelebbi szabadságára még három hónapot kellett várnia. A Korzikai minden alkalommal, amikor újabb, szemrehányásokkal teli levelet kapott, a szokottnál is sárgább arccal, lassan forgó szemekkel vizsgálta sorainkat, hogy találjon magának egy áldozatot. Amikor megtalálta – valakit, aki nem állt megfelelően, vagy súgott valamit a szomszédjának a névsorolvasás alatt – előrelépett, lecsapott az ostorával, és az alsó ajkát közben mindannyiszor beharapta.

Pernod altiszt, Fernandel és a Korzikai négy alkalommal jelentek meg minden nap; a munka előtti és utáni névsorolvasásokon, s mindig vagy harminc ór kísérte őket. A reggeli és délutáni kezdés előtt Fernandel és a Korzikai osztották be a munkabrigádokat, akiket aztán az örök kísértek a helyszínre. Tizenegykor és délután négykor volt levélosztás. E napi négy ceremónia kivételével békén hagytak minket, és nem törődtek vele, hogy mit csinálunk a munkaidő után. A barakkokba

se igen néztek be – a rothadó szalma és sötét csűrbe zsúfolt kétszáz ember búze nyilván nem vonzotta őket különösebben.

Így aztán a barakkok mindennapi életének folyását nem a táborvezetés, hanem a *chef de baraque* irányította. Minden barakkban választani kellett egy embert erre a tisztségre, s ő felelt Fernandelnek és a Korzikainak a rendért és fegyelemért. A 33-as, a német barakk Albertet választotta, aki korábban Spanyolországban a Nemzetközi Brigád komisszára volt. Albert rendelkezett a megfelelő tekintéllyel, és mint egy jezsuita szeminárium egykori növendéke, a kellő diplomatikus simulékonysággal is. A 33-asban lakó kommunisták talán megakadályozhatták volna a megválasztását, de dialektikus okokból jobbnak gondolták, ha közülük senki nem kerül ily módon az előtérbe.

A mi barakkunkban az oroszok, akik többségben voltak, hosszas huzakodás után Kurjacsuk személyében egyeztek meg. A hatalmas termetű Kurjacsuk kissé lassú észjárású ember volt, de valami elefánszerű, tiszteletet parancsoló álmatság jellemezte. Politikailag a *vörös-fehérek* fehér szárnyának legszéléhez tartozott, így bizonyos értelemben a centrifugális erők tengelyét képviselte. Kurjacsukban az volt a jó, hogy nem lehetett vele vitatkozni; csak nézte az embert apró elefánt-szemével, nem válaszolt – egyszerűen nem jutott semmi az eszébe – és az álmos hallgatás véget vetett az érvelésnek. „Uralkodása” a már említett barakk-osztálytársadalom kialakulása következtében sajnos néhány hét múlva véget ért. A jelenség első mozzanata legszemléletesebben talán a *bűnözők felemelkedése* kifejezéssel jelölhető.

Említettem már, hogy a C szektorban a politikai vagy köztörvényes értelemben vett *gyanúsak* laktak. Ezek a köztörvényesek a mi barakkunkban voltak a legtöbben. Nagy részük persze nem volt bűnöző, csupán a dossziójukban lévő valamilyen folt miatt gyűjtötték be őket. Klein például romániai menekült volt, s már hét éve élt Franciaországban, de képtelen volt munkavállalási engedélyt szerezni. Választhatott hát, hogy illegálisan munkát vállal vagy éhenhal, s ahogy ezer meg ezer külföldi tette, természetesen az előbbi lehetőséget választotta. A francia hatóságok tisztában voltak a helyzettel, és többé-kevésbé szemet hunytak a dolog fölött. A hosszú ideje meggyökeresedett hagyománynak megfelelően inkább félhivatalosan eltűrtek egy illegális szituációt, mintsem hogy beismerjék: ha valakinek megengedik, hogy Franciaországban éljen, a *megélhetést* is lehetővé kell tenni neki. Három évvel ezelőtt Kleint egy személyes ellensége feljelentette, mint illegális munkavállalót. Innen már a szokásos rendben követték egymást az események: kiutasítás (aminek nem tudott eleget tenni, hiszen nem rendelkezett útlevelemmel, és különben sem volt hová mennie), majd hathavi elzárás a Santéban. A kiutasítást a paradox francia rutinnak megfelelően visszavonták, amikor kiszabadult, ellenkező esetben ugyanis élete végéig börtönben kellett volna tartani – és így lehetővé vált, hogy tovább dolgozzon illegálisan, pontosan úgy, mint azelőtt.

Dossziájában azonban megmaradt a petty, a háború kitörésekor automatikusan *nemkívántos idegenné* vált, és a *büntetett előélet miatti gyanú* alapján internálták.

Esete tipikus volt, és a C barakk lakói közül a legtöbbszörnek megvolt a maga hasonló története. Volt azonban köztünk talán húsz igazi *types de milieu*,¹ és számbeli kisebbségük ellenére sikerült előidézniük egyfajta szociális erjedést, ami lassan megmérgezte a hangulatot.

Minden a csomagokkal és a kantinnal kezdődött. A tábori élelmezés csupán annyira volt elegendő, hogy életben, de a szüntelen, kínzó, mardosó éhség állapotában maradjunk, amikor az ember ébren is ennivalóról álmodik. És ugyanabban a barakkban voltak néhányan, akik konzervhúst ettek; kolbászt, szalonnát, sajtokat, vaját, csokoládét és gyümölcsöt. A gazdag és a szegény közötti kontraszt már a társadalmi szatíra mértékére emelkedett; sötét barakkunk az emberi társadalom gúnyrajzát mutatta, mint furesa, torzító tükör.

A gyakorlati kommunizmus bevezetésére irányuló néhány dilettáns próbálkozás még csírájában megbukott, elsősorban azért, mert a kétszáz ember közül csak mintegy húsz tartozott a pénzesek (pontosabban a *csomagosok*) osztályába; csupán ennyien kaptak otthonról rendszeresen élelmiszert. A csomagok számát a táborvezetés heti egyre korlátozta, és öt kilónál egyik sem lehetett nehezebb. Ami pedig a kantint illeti; akiknek volt egyáltalán pénzük, azok is legfeljebb havi tíz shillinget költhettek el. Az általános osztozkodásban tehát az egy emberre jutó rész körülbelül heti tizenhét deka ennivaló lett volna, vagyis gyakorlatilag semmi. Ráadásul a rendszeresen csomagokat kapó emberek közül csak hárman vagy négyen lettek volna hajlandók erre a rendkívüli áldozathozatalra. A közjó iránti érzék mindig és mindenhol a nincstelenség kiváltsága.

A *szocialista*² kísérlet csődöt mondott tehát, s kezdett megisméltódni a *kapitalizmus* és rothadás jól ismert története. Az ember eleinte néhány cigarettával vagy egy darabka kolbásszal megvesztegethette a szakácsot, hogy adjon teához való forró vizet, vagy találhatott valakit, aki kimossa az ingét és kitisztítja a csizmáját; később, amikor a *milieu* már kialakította a maga szabályait és megszilárdította uralmát a barakk fölött, már gyakorlatilag mindent meg lehetett szerezni vesztegetéssel; felmentést a munka alól, nagyobb hálóműhelyet, szeszesitalokat és védelmet a feljelentés ellen.

Barakkunkban a *milieu* felkent vezérét Cyrano személyében találta meg, egy sebhelyes arcú spanyolban, akinek vékony, magas hangja sajátos ellentétben állt hatalmas természetével. Cyrano azt terjesztette magáról, hogy politikai menekült, hogy a FAI, az Anarchista Szövetség volt tagja és hogy az elmúlt két évben a Montmartre-i Fabourg utcában a *maquereau* – a strici – mesterségét gyakorolta. Mindezt barátjától, Ornatótól tudtuk meg, egy fekete hajú, elegáns olasztól, aki kokaint árult ugyanabban a kerületben, és éjjel-nappal egy feltűnő, bolyhos és csillogó teddybear kabátot

¹ alvilági alak

² A *szocialista* és *kapitalista* szavak ebben a közösségben nem a termelés, hanem a fogyasztás struktúrájára utalnak.

viselt. Kettejükhez csatlakozott George, egy tizenhét éves örmény fiú is; ő előzőleg részben biciklilopásból, részben pedig testének áruba bocsátásából élt Párizsban. Vadászterülete a Place Pigalle és a Place Blanche környékének nyilvános illemhelyei, valamint a Palais Berlitz-en lévő vidámpark volt.

Amikor Kurjacsuk barakkfőnök lett, Cyrano és Ornato *chef de groupe*-nek kiáltotta ki magát. Hogy ez pontosan hogyan is történt, arra később senki nem emlékezett; az első nap izgalmában, amikor mindenki a barakkfőnök megválasztásával meg a nyiratkozással foglalkozott, körbejártak valami listával, és másnapra tökéletesen sikerült a pozíciójukat megszilárdítaniuk. *Chef de groupe*-nak lenni komoly előnyökkel járt: nem kellett dolgozniuk, ők ítélkeztek a kisebb vitás kérdésekben, ők osztották fel a gyengélkedőn ápoltak ideiglenesen megüresedett helyét a többiek között és ők kezelték a munka alól orvosi javallatra felmentettek névsorát. A barakk lakóinak legalább egynegyede folyamatosan influenzával és vérhassal küszködött, és mivel csak elenyésző hányaduk kaphatott helyet a gyengélkedőn, Cyrano és Ornato megvesztegetésén múlt, hogy ki kell-e vonulniuk munkára, vagy ott maradhatnak a barakkban és fekhettek a szénán egész nap. Pernod altiszt és emberei soha nem foglalkoztak a listával; egyszerűbbnek találták, ha a *chef de baraque*-ra és a *chefs de groupe*-ra bizzák a dolgot, a lényeg az volt, hogy a munkára azért mindig elegendő ember legyen.

Cyrano kegyeinek elnyerése azonban – Ornato csupán alárendelt szerepet játszott – költséges volt, és megkívánt bizonyos diplomáciai jártasságot is. Az ember nem mehetett csak úgy oda hozzá, és nem nyomhatott a kezébe egy doboz szardíniát, hogy szeretne egy napig munka helyett a barakkban maradni. Kialakult egy kód; egy közvetett, köntörfalazós nyelv, amelyhez a bizalom és intimitás légkörét is meg kellett teremteni. Csak kevesen értettek hozzá igazán, és csak ezek nyerték el a sértődős és hiú Cyrano pártfogását. Én már az első napokban összekülönböztem vele, és ha nem is kényszeríthetett arra, hogy dolgozzam, mindvégig igyekezett megnehezíteni az életemet. Később, amikor Mario az összeomlás határára jutott, de nem volt hajlandó elmenni az orvoshoz, nekem kellett szót értenem Cyranóval, hogy Mario néhány napig a barakkban maradjon. Az egyetlen eset, amikor veszekedtünk Marióval, az volt, amikor erről tudomást szerzett. Soha nem próbálkoztam újra. Mariónak volt egy fixa ideája: elkerülni minden olyan szituációt, melyben megalázhat valaki, akinek a hatalmában vagyunk. Ez a kilenc börtönév alatt belégyökeresedett megszállottság vezérelte szinte öngyilkos viselkedését a táborban is: munkára ment 39 fokos lázzal; nem írt az ilyen esetekben illendő és megkívánt virágos nyelvezetű folyamodványt szabadlábra helyezése érdekében, s még arra sem volt hajlandó, hogy írásban tanúsítsa lojalitását a Szövetségesek iránt, – holott a háború első napján önként jelentkezett a francia hadseregbe – mert attól félt, hogy nem politikai állásfoglalásnak, hanem a kényszerhelyzet diktálta fogásnak értékelhetik.

Az örökké visszatérő, végzetes konstelláció: a Cyranók és az Ornatók, meg pártfogóik és pártfogoltjaik szinte száraz lábbal keltek át a tábor szennyes habjain, a Tamások és Mariók pedig ismét egyszer eljátszották Don Quijote örök szerepét.

A hatalomra törő Cyranónak csak egyvalaki állt útjában: Kurjacsuk, az elefánt. Még mindig ő volt a *chef de baraque*, és amikor lassú eszével néha észrevette, hogy nincs minden rendben a beteglistán, rendbe tette a dolgokat. Cyrano mindent megtett, hogy félreállítsa Kurjacsukot, de az elefánt csak lenézett rá álmos pillantásával, és olykor hallatott valami morgásféleséget az ormányán keresztül, amitől az egész barakk megremegett.

Le Vernetben tartózkodásunk második hónapjában egy nap hirtelen megjelentek a barakkban a zsandárok, mindenkit kizavartak, bezárták az ajtókat és senkit nem engedtek még a közelbe sem. Dermedten álltunk az udvaron. Aztán ünnepélyesen megérkezett Pernod altiszt Fernandellel és a Korzikaival, nyomukban pedig Cyrano és Kurjacsuk. Egyszerre csak mindenki tudni vélte, hogy lopott dolgokat keresnek a barakkban; az utolsó két hétben valóban megszorodtak a panaszok, hogy valaki lop. Ornato kint maradt, csoportról csoportra járt fényes műszörme kabátjában, és bizalmasan célozgatott rá, hogy a kutatásnak meglepő eredménye lesz. Vagy félóra múlva mind az öten kiléptek az ajtón, a katonák igen hivatalos arcot vágtak, Cyrano sugárzott, Kurjacsuk pedig egy nagy batyut tartott a kezében, ütődöttebbnek látszott, mint valaha, és lassan caplatott a zsandárok után az iroda felé. Cyrano odajött hozzánk, és miután egy darabig kérette magát, bizalmasan elmesélte, hogy a lopott holmi – két-három ing és néhány pár zokni – Kurjacsuk bőröndjéből került elő.

Mindannyian tudtuk, hogy az elefánt ártatlan és Cyrano piszkos játéka az egész; még Pernod és emberei is biztosan sejtették, hogy valami ilyesmi történhetett. A vizsgálatot titokban bonyolították le, de tudomásunkra jutott, hogy Kurjacsuk három honfitársa – köztük egy operaénekes – tanúsította: előző este kiürítették a barakkfőnök bőröndjét, hogy azon kártyázzanak, és nem volt benne, csak egy mocskos, dohány- és teatörmelékkel teli alsónadrág. Kurjacsukot felmentették, de a posztjára már nem került vissza. Úgy tűnt, hogy nagyon szívére vette a dolgot, és ettől kezdve borús melankóliával üldögélt a szalmán, távol a közérdeklődés reflektorfényeitől.

Cyranóra semmit nem sikerült rábizonyítani, de barakkfőnök nem lett belőle. Pernod altiszt derékba törte álmait azzal, hogy a választási rendszert semmibe véve főúri, de egyben nyugtalan gesztussal egyszerűen egy nem sokkal korábban érkezett svájcit, egy bizonyos Storfert jelölt ki a posztra.

Storfer csak két hete került a táborba. Negyven éves lehetett, magas és tagbaszakadt; arca groteszk, egyszerű és ravasz, mint a hegyvidéki parasztké. Keki nadrágot viselt és tollas, zöld kalapot, amit nem vetett le még éjszaka sem. Magányosan járkált fel-alá, és George-on, az örmény hímrinyón kívül nem szólt senkihez. Legelőször azt tudtuk meg róla, hogy epilepsziás, az első

éjszaka ugyanis rohama lett. Utána az is kiderült, hogy tizenkét évet szolgált az idegenlégióban, később pedig egy cirkuszban dolgozott. A harmadik információ az volt hogy besúgó, és mindenről beszámol a Korzikainak, ami a barakkban történik.

Storfer kinevezése új korszakot nyitott a barakk életében. Mindannyiunkat a hatalmában tartott azzal az egyszerű módszerrel, hogy aki nem tetszett neki, azt feljelentette a zsandároknak. Első áldozata maga Cyrano volt, aki megmaradt *chef de groupe*-nak, és Storfer úgy érezte, hogy az útjában áll. Cyrano egyszer tett egy megjegyzést a *zászlónak való tiszteletadás*-ceremóniára. Minden reggel húsz embernek kellett a tábor bejáratához masírozni, és részt venni egy szertartáson, melynek során a rúdra felvonták a francia trikolort, s ezeknek az embereknek fél órával korábban kellett felkelniük a többinél. Cyrano valami olyasmit mondott, hogy ez az egész tiszta hülyeség. A megjegyzés Storfer jelenlétében hangzott el. Egy óra múlva három zsandár érkezett, és „a francia zászló meggyalázásáért” elvitték Cyranót. Három hét elzárást kapott, rettenetesen elverték és átvitték a B szektorba. Soha nem láttuk többé.

Most, hogy Cyranótól megszabadult, Storfer módszeresen bevezette a megvesztegetés intézményét. Mindannyian adófizetőivé váltunk aszerint, hogy mit akartunk elérni vagy megkapni tőle. A tíz sou-tól a száz frankig bármennyi pénzt elfogadott, és az összeg nagyságának megfelelően mérte ki a kedvezményeket. Cyrano rendszere az ódivatú, tizenkilencedik századi banditizmus volt, Storfer a panamázás modern formáját vezette be társadalmunkba jellegzetes vonásával, a gengszterbandák és a hatóságok együttműködésével egyetemben. Pernod és emberei természetesen tudták, hogy mi történik, de az a tény, hogy informátoruk van a barakkban, eloszlatta morális fenntartásaikat, ha voltak ilyenek egyáltalán. Egyetlen szempontjuk volt, hogy ne háborgassák őket, és Storfer messzemenően eleget tett ennek az elvárásnak.

Az új rendszer az osztálykülönbségek kialakulásának komoly lendületet adott. A *csomagos* osztály kiváltságai nem korlátozódtak többé az élelmiszerre és a cigarettára, hanem lassan kiterjedtek a lakáskörülményekre, az általános életvitelre és életstílusra is.

A plutokrácia első tagja Mr. Goodman volt, egy hadfelszereléseket árusító, ismert amerikai cég ügynöke, aki egymaga egy egész, ötszemélyes lakóterre tett szert, és saját inasa is volt. A Balkánról származott, dolgozott a francia *Deuxième Bureau*-nak, azzal a gyanúval tartóztatták le, hogy kettős ügynök, és szerintem az is volt. A barakkban mindig akadt szabad hely, és Goodman, aki hetente komoly összegeket fizetett Storfernek, kizárólagos jogot kapott az egyik sarokban felül, velünk éppen szemben lévő, öt férőhelyes szakasz birtoklására. Inasa, Parta egy kis termetű magyar kereskedő volt, aki mindenek szolgálatot látott el annak fejében, hogy részt kapott Goodman irgalmatlan mennyiségű konzervjeiből, s olykor egy-egy amerikai cigarettát vagy egy pohár brandyt is, amit mind a zsandárok csempészték a táborba – Storfer közvetítésével – Goodmannek.

Parta otthonos manzárdá varázsolta Goodman számára a szakaszt. A deszkán már nem szalma volt; Goodman egy felfújható matracon, Parta pedig szalmazsákon aludt. Asztaluk is volt egy öreg láda deszkáiból, székek és egy polc, ami éléskamrául szolgált. Esténként gyertyát gyújtottak. Lakrészüket a gerendázatra szegelt barna papírral választották el a szomszédoktól, a folyosó felől pedig drótra akasztott pokrócok szolgáltak függönyül. Goodman olykor partit is adott a plutokrácia tagjainak.

Szemben Goodmannel, a miénk utáni felső szakaszban lakott Storfer két kísérőjével, George-zsal, a kis örménnyel, aki a barátnője lett, és Emillel, aki szintén megjárta a légiót, szintén svájci volt és szintén homoszexuális. Nekik is volt asztaluk, és gyertyájuk is, hogy világíthassanak.

Ahogy egyébként nekünk is. Asztal, öt szék, egy kamrapolc és könyvespolc; mindez hatszor kilenc lábnyi területen. A szalmát öt, otthonról kapott zsákba tömtük, és napközben egymás tetejére tornyoztuk őket. Gyertyát nem tudtunk szerezni, de volt két, konzervdobozokból készített olajmécesünk, benne dróttal rögzített kanóc. Mi képviseltük a plutokrácia alsó rétegeit, mivel ötünk közül ketten kaptunk csak csomagokat, amiken testvériesen megosztottunk. A csomagok általában csütörtökön érkeztek, és szigorú módszert dolgoztunk ki arra, hogy minden kitarson a következő csütörtökig. Minden szelet csokoládét, minden süteményt megszámoztunk, és precízen hétszer öt részre daraboltunk; a kolbászok héján úgy jelöltük az osztásokat, akár egy hőmérőn. Ugyanezzel a kifinomult gazdaságossággal osztottuk fel a rendelkezésünkre álló lakóterületet is. Hat négyzetyardon kellett öten megosztoznunk, és az asztal körül csak úgy tudtunk ülni ha a lábainkat – mint egy összerakós játékot – egy bizonyos rendben helyeztük el.

Életünk az ember alkalmazkodóképességének ragyogó példája volt. Azt hiszem, egy idő után még a purgatóriumban lévő lelkek is kialakítanak valami otthonos rutint. Máskülönbén éppen ez az oka annak, hogy minden börtönmemoár olvashatatlan. A nehézség, hogy megéreztesen az olvasóval valamit ebből a lidércnyomásos világból, arra készíti a szerzőt, hogy úgy fesse le a börtönlakó lelkiállapotát, mint szüntelen, folyamatos reménytelenséget, őrizkedve attól, hogy frivol legyen, és elrontsa a hatást a beismeréssel, hogy még a nyomorúság legmélyén is fel-fellobban és kitör a jó kedély.

Másfelől azonban az élet fent említett megédesítői – az asztal, a székek, a szalmazsák vagy a világítás – csak a barakk elenyésző részének jutottak osztályrészül; a kétszázból csak húsznak, az ötven szakaszból ötnek talán. Ez az öt szakasz esett a barakk déli bejáratához legközelebb. Itt volt Storfer kvartélyja és a miénk is a bal felső priccson; alattunk az Eligulasvili-klán, aztán Goodman és a Carluccio-csoport jobbra szemben velünk pedig néhány tehetősebb orosz. A barakk első hat yardnyi része úgy festett, mint egy japán babaház keresztmetszete; igen primitív, de egészen kellemesen lakható; a maradék huszonnégy yard pedig egyszerűen istálló; nyomasztó és mocskos, a levegő pedig belélegezhetetlen, mert az emberek erősebben büzlenek, mint a lovak.

A kontraszt elképesztő volt, és nyilvánvalóan orvosolhatatlan. A plutokrácia által élvezett minden privilégium illegális volt; az asztalok és székek a Hadtápszolgálattól lopott deszkákból készültek, a gyertyák és mécsesek használata pedig elvileg tilos volt. Ha csak kevesen szegték meg a tilalmat, a vezetőség szemet hunyt fölötte, de szó sem lehetett arról, hogy a dolog elterjedjen. Tapasztalataik és a hagyományok alapján Fernandel és a Korzikai természetesnek találta, hogy Mr. Goodman, aki úgy öltözött, mint egy úriember, vagy Mr. K., akinek a neve *benne van az újságokban*, élveznek bizonyos kiváltságokat, amelyek Yankelnek és a többi nincstelennek nem engedhetők meg. Az európai baloldal csődjének egyik oka éppen az volt, hogy nem fogták fel, milyen mélyen gyökereznek az emberek tudatában az osztálykülönbségek. Azt gondolták, hogy pusztán előítéletként kell kezelni a kérdést, és nem jöttek rá, hogy az emberiség egyik feltételes reflexével állnak szemben.

Az egyenlőség terén elért egyetlen sikerünk az volt, hogy a mi barakkunkban mindenkinek jutott egy pokróc, és hetenként közös gyűjtést rendeztünk a leves feljavítására. Az összejött pénzt teljes egészében krumplira babra, lencsére vagy tésztaóra költöttük; a leves egyébként is ezekből az alapanyagokból állt, mi csak arra törekedtünk, hogy egy kicsit tartalmasabb legyen.

A 33-as – a német – barakkban jobbak voltak a körülmények, és az osztálykülönbségek kevésbé élesek. Homogénebb, és fegyelmezettebb társaság volt.

Végül ott volt a 32-es, a *leprabarakk*. Lakói sokkal korábban itt voltak már, mint mi; ők voltak azok, akiket a tábor felé vezető úton láttunk, mint annak a mélységnek és nyomorúságnak borzalmas megnyilatkozását, ameddig az ember lesüllyedhet.

Ha a mi barakkunk szegény része volt a purgatórium, a 32-es maga volt a pokol. Teljesen sötét volt, és a szag elborzasztó. Az itt lakóknak egyáltalán nem volt lehetőségük alsóneműt vagy zoknit váltani, sokuk rég eladta az utolsó váltás ingét is egy-egy doboz cigarettáért, és teljesen meztelenek voltak a vékony, rongyos felsőkabát alatt. Az emberek megférgesedtek és vérhast kaptak. A munkaidő után különböző szolgálatokra vállalkoztak; néhány szelet kenyér fejében fehérműt mostak, és kipucolták, vagy megjavították a cipőket. Levelet nem kaptak és nem is írtak. Ógyelegtek a táborban, és a sárból vagy a latrina betonpadlójáról szedegették a csikkeket. A másik két barakk legnyomorultabb lakói is döbrent borzadállyal szemlélték őket.

A leprabarakk mintegy százötven lakója a Nemzetközi Brigádok maradéka volt – egykor Európa forradalmi mozgalmainak büszkesége, a Baloldal élcsapata. Ők voltak a nemzetközi célért harcoló önkéntes hadsereg felállítására a kereszties hadjáratok óta tett első kísérlet nyersanyaga. Egy különös történelmi szituáció egyfajta szimbolikus Szentföldre tette Spanyolországot, és a Madridért folyó harcot a Szent Sírért való küzdelem érzelmi hőfokával ruházta fel. A keresztiesekhez hasonlóan a Nemzetközi Brigádok harcosaihoz is kétes respektussal és ellentmondó szenvedélyekkel viszonyult a közvélemény; a jövő történészeinek bizonyára nehéz lesz egy-

értelműen megítélni szereplésüket. Bouilloni Godofréd és Remete Péter csapataihoz hasonlóan az antifasiszta keresztiesek többsége is igazhitű férfiú; mentalitásuk pedig a felvilágosultság és a szektarianizmus, a testvériség és az intolerancia, a kegyesség és a könyörtelenség, az önfeláldozás és a kapzsiság különös keveréke volt. Középkori elődeikhez hasonlóan köztük is voltak, akik mindent odahagytak, hogy csatlakozzanak a mozgalomhoz, és olyanok, akiknek nem volt mit odahagyniuk; sok esetben mindkét ok, és számos további is szerepet játszott, és az emberek nemigen tudták megfogalmazni, hogy pontosan mi is vezette őket ide. A világ egyik fele hősként és szentekként imádta őket, a másik fele úgy vélte hogy holdkórosok vagy kalandorok. Valójában akadt köztük mindkettő, de mindezek felett hitük fegyveres elitje voltak. És – éppúgy, mint elődek esetében – cinikusan felhasználták ezt a hitet azok, akik a háttérből irányították az eseményeket. A hős csapat nem volt egyéb, mint politikai erők öntudatlan játékszere, és amikor szerepét eljátszotta, feláldozták egy gigászi holocaustban, melynek emléke századokon át fog kísértetni, és az egyszerű ember számára gyanússá és bűzössé tesz minden felhívást valamely nemes ideálért való küzdelemre.

A Nemzetközi Brigádokat a Komintern hozta létre és irányította. Tagjai főleg kommunisták és szimpatizánsok voltak; tisztjeik és politikai komisszárjaik kizárólag a Párt tagjai, akik közvetlenül a pártapparátusnak tartoztak felelősséggel. A Harmadik Internacionálé azokban a napokban kezdte meg kereszties hadjáratát, amikor Spanyolország Európa csatamezejévé vált, és Sztálin még demokratikus hurokat pengetett. Amikor a másik oldalra állt, alapos munkát végzett, eldobta Spanyolországot (eljegyzési ajándékként a fasizmusnak, amikor még senki nem látta előre az esküvőt); eldobta a Kominternt, és eldobta az európai munkásosztályt. A Nemzetközi Brigádok túlélői – több, mint kétharmaduk odaveszett a harcokban – francia koncentrációs táborokba kerültek, és közülük egy se nyert bebocsátást a Proletariátus Hazájába, amely korábban hiszterikus imádattal, hősként ünnepelte őket, és amely azzal hengegett, hogy megszüntette a munkanélküliséget és mindenki számára akad feladat. Oroszország kapui bezárultak, a Párt füle süket volt, és a Vörös Segély pénztárcája üres – de hát mindig is mondták, hogy a Párt nem holmi emberbaráti szervezet.

Ez volt hát a kereszties hadjárat végállomása – a Le Vernet-i leprabarakk. Az itt lakó emberroncsok fele Németországból és Ausztriából jött, mint Willy Schulz, ez a törékeny, kék szemű, becsületes kis figura, aki apró darabokban köpködte ki a tüdejét a 32-es barakk szalmájára – a 32 lakói nemigen kerültek be a kórházba, és *curriculum vitae*-jük többé-kevésbé úgy festhetett, mint Willyé:

1930-33, munkanélküli segély

1933-35, koncentrációs tábor Németországban

1935-36, munkanélküli Párizsban, segély nélkül

1936-9, önkéntes Spanyolországban, kétszer sebesült, második alkalommal a tüdeje is

1939-?, koncentrációs tábor Franciaországban

Ez tíz évnyi életet jelent a társadalmon kívül, és Willy huszonkilenc éves volt. Egyesek mögött csak öt vagy hat év volt, mások mögött már tizenegy vagy tizenkettő. A fiatalabbak között akadt, aki egyáltalán nem tudta, hogy milyen is a munka valójában; az öregebbek homályosan még emlékeztek az aranykorra, amikor gyárakban, műhelyekben vagy bányában dolgoztak. Néhányuknak feleségük és gyermekeik voltak Németországban, mások szeretőjüket hagyták Párizsban, amikor elindultak Spanyolországba – de mindennek már négy éve volt. Kezdetben még érkeztek levelek, aztán egyre ritkábban és ritkábban, s végül lassan szétbomlott és elszakadt a külvilághoz kapcsolódó minden kötelék. Kommunizmus? Demokrácia? Fasizmus? A realitás az ereszben lévő cigarettacsikk volt, a politikai eszmék pedig fokozatosan elvesztették jelentőségüket, ha ezt kevesen is voltak képesek beismerni. A sztálinisták, trockisták és reformisták közti szektáriánus gyűlölet még élt, a frakciók közti konspirációk és feljelentések folytak tovább, és egymás közt sutorogva emlékeztek a politikai vitákra, amelyeknek egy-egy hátulról érkező golyó vetett véget a spanyol harctereken. Nemegyszer csak legenda volt, mások igazak, és egy boldogabb világért vívott küzdelem valaha fénylő és életteli jelképeit lassan felváltották a csekista, az aparatszik vagy a GPU sötét kontúrjai.

Egy boldogabb világ! Micsoda keserű kigúnyolása a leprabarakk lakóinak! A politika lényege a remény, a remény pedig elveszett; a pártok azonban árnyékot vetnek, és az árnyék megmaradt. A megmaradt árnyékok pedig még a pusztulás és vereség után is tovább hadakoztak egymás ellen.

Tíz év szüntelen vereség azzá alacsonyította őket, amik voltak, és sorsuk azt példázta, ami mindannyiunkkal, az európai baloldallal megtörtént. Nem tettek mást, mint átvitték a gyakorlatba mindazt, amiben hittünk és amit hirdettünk; és előbb csodálták és imádták, aztán a szemétdombra vetették őket, mint egy zsák romlott krumplit, hogy ott rohadjanak.

XII.

Teltek a hetek a monotonia és az izgalmak börtönritmusában. Ahogy visszaemlékszem az események és incidensek sorára, minden aránytalanul tűnik valahogy. Emlékeim láncában különböző súlyú és jelentőségű események sorakoznak; aprók és jelentéktelenek, mint amikor Oroszország megtámadta Finnországot, hatalmasak és fényesek, mint amikor második lettem C szektor sakkversenyén, vagy súlyosak és sötétek, mint azok a hetek, amikor nem érkezett G.-től levél. A lánc nem túl hosszú; száz napnál is rövidebb, de az a különös érzésem van, hogy örökre ott

lóg koponyám belsejében valahol a két dobhártya között, és valahányszor meghallom a szót: *Franciaország*, lengeni kezd és beteggé tesz rezgéseivel.

A lánc összefüggéstelen darabkáit követve az első esemény, amire a nagy nyiratkozás után visszaemlékszem, az *Admiral Graf Spee* elsüllyesztése volt. Mivel végre történt valami ebben az álságos háborúban, a *Dépêche de Toulouse* a dolgot szinte Trafalgar méreteire nagyította fel. Lelkesítő hatása a táborban is érezhető volt; a győzelmek – kicsik vagy nagyok – mindig is a lelkierő vitaminjai.

A következő héten méreg követte a vitamint. Az egyik képeslapban fényképsorozat jelent meg, bemutatva a német hadifoglyok életét a francia fogolytáborokban. Láttuk, ahogy egy csinos és tiszta helyiségben étkeznek, székeik és asztalaik voltak, meg tányér és evőeszközök. Láttuk őket a hátótermekben, ahol igazi ágyak voltak, igazi matracok és takarók. A képek ékesszólóan tolmácsolták: ha náci lennél, emberségesen bánnának veled, de náciellenes vagy, és ezért úgy kezelnek, mint a mocskot. Szabadon bocsátásom után megtudtam, hogy egy német menekült a 33-as barakkból levonta a látottakból a maga tanulságát, és levelet írt a francia hatóságoknak, melyben lakonikusan kijelentette, hogy megváltoztatta politikai nézeteit és lojális Hitlerhez, vagyis Franciaország ellensége, és követelte, hogy kezeljék civil hadifogolyként. Néhány nappal később valóban át is került egy másik táborba, a nácik közé. A többiek dicséretére szól, hogy senki nem követte a példáját.

A következő dolog, amire emlékszem, a vérhasjárvány. A C szektor közel fele megkapta, szerencsére a kór egy enyhe formája volt, és csak egy haláleset történt.

Az áldozat neve, úgy emlékszem, Max Heynmann volt, egy ötvenes éveiben járó német menekült; nyugodt és szerény öreg zsidó – Poddach mellett aludt a 33-as barakkban. A temetésen tizenöt rab vehetett részt; az imát Dessauer mondta, aki korábban rabbi volt.

Aztán lágy és szomorú dobolásukkal a barakk tetején megérkeztek a szünni nem akaró novemberi esők. A tábor egyes részein bokáig ért a sár, s a legtöbb embernek nem volt kabátja; munka közben ronggyá áztak, s a vérhast hamarosan követte az influenzajárvány.

Közben az oroszok megtámadták Finnországot, és a kommunisták minden dialektikai képességüket bevetve bizonygatták, hogy ez valódi forradalmi hadjárat, a nácik elleni harc pedig imperialista háború. A mi kommunistáinkban az volt a legdühítőbb, hogy nehéz volt utálni őket; nem voltak meg bennük azok a hagyományos és tapintható fogyatékoságok, amiket az ember megvetett; nem loptak, nem súgták be a másikat, és nem voltak sem korruptak, sem önzők; szinte szétvetette őket a sokféle erény. Voltaképpen az volt az egyetlen hibájuk, hogy a sztálini dialektika sokévi, egyenletes adagolása következtében egyfajta logikai és etikai színvakság lett úrrá a gondolkodásukon – de ennek az egyetlen hibának katasztrofálisak voltak a következményei.

Mindez persze csak a proletár közemberre vonatkozik. A 33-as barakkban volt a Német Kommunista Párt néhány vezető funkcionáriusa is, és rájuk éppen az ellenkezője volt igaz; őket nem utálni volt nehéz. Talán egyetlen kivétellel passzívan vagy tevőlegesen, de mindannyian bűnrészesek voltak elvtársaik tucatszámra való kivégzésében Oroszöldön vagy Spanyolországban; aktívan támogatták a politikát, amely gyakorlati eredményeivel náci célokat szolgált – és havi fizetést kaptak mindezért. És mindennek ellenére – ismét egyetlen kivétellel – mégsem lehetett őket a hagyományos értelemben vett korrupcióval vádolni. Szubtilisabb módon voltak romlottak: ahogyan az önérdek és a politikai cselekvés közé tudattalanul behelyezték az öncsalás fogaskerekeit. Ez a pszichikai műtyúrke lehetővé tette számukra, hogy a kecske is jóllakjék és a káposzta is megmaradjon; elkövessék a legelképesztőbb gyalázatosságokat, és közben élvezzék a legtisztább lelkiismeret felhőtlen örömeit. Maguk kifejlesztette technikával olyan tökéletességgel hazudtak önmaguknak, hogy az *igaz meggyőződés* kifejezés minden értelmét elveszítette, mert az öncsalás nem szolgálhat mentségül ha mindennapi rutinná válik.

Morálisan bűnösök voltak és tévedtek logikailag is, de pozícióik bevehetetlenek voltak, mert csak még hibásabb érveket lehetett velük szemben felhozni. Kommunisták ellen harcolva az embert mindig zavarba ejtik a szövetségesei.

Emlékszem arra a napra, amikor egy levélből megtudtam, hogy a kommunisták az Egyesült Államokban propagandahadjáratba kezdtek Németország elszigetelése és a Szövetségesek amerikai támogatása ellen. Néhány korábbi barátom, menekült német kommunisták is részt vettek a kampányban, amelyet közvetve az Amerikai Náci Párt is támogatott. Amikor elolvastam a levelet, összefutottam F.-fel, a Német Kommunista Párt Központi Bizottságának tagjával. Ötvenes ember volt, egykor favágó; kemény élesen metszett arcvonásai egy Dürer-metszetre emlékeztettek – éppen latrinát takarított a 33-as barakk előtt. Mindig kerültük egymást, de most nem tudtam türtőztetni magam. Ezt olvassa el – mondtam neki.

F. elvette a levelet, feltette szemüvegét – acélkeretes szemüveg volt, a tanult proletár jellegzetes *szerszáma*; mintegy állásfoglalás a szarukeretes burzsoá *ékszerekkel* szemben. Kezében a latrinakefével feszesen állt, amíg végigolvasta. *És?* – kérdezte, amikor a végére ért.

– Ön egyetért velük?

– Természetesen. Ez a háború nem szolgálja a nemzetközi munkásosztály érdekeit.

Ez volt az általános érv. És minden, amit mondott, nagyon meggyőzően hangzott. Az ember szeinte látta, ahogy agyában forognak a jól olajozott fogaskerek, körbe-körbe, míg csak nyilvánvaló igazság nem lesz, hogy az igazi antifasiszta harc az, ha támogatjuk a fasizmust. Végül így szólt:

– Ha maga felelős pozícióban lenne, szabadon engedne minket?

– Igen. A 32-esből majdnem mindenkit, és általában az egyszerű embereket. Ami Önt, D.-t, G.-t és S.-et illeti, egy ideig még szögesdrót mögött maradnának, de természetesen egészen más körülmények között.

– Mert maga egy renegát disznó, és retteg tőlünk.

– Mert maguk a náci kezére játszanak, és ezt mindenképpen meg kell akadályozni.

– Akkor miért nem jelenti a barátainak, a zsandároknak, hogy miket beszéltem?

– Nem vagyok besúgó.

– Miért nem? A meggyőződéseiből logikusan kellene következnie.

– Mert nem hiszek többé abban, hogy a cél szentesíti az eszközt, és éppen emiatt hagytam ott a Pártot is.

– Szánalmas burzsoá-liberalizmus – mondta F., és lassú alapossággal tisztította tovább a latrinát. Soha többé nem vitatkoztam vele. Ócska kis igazsággal szemben szenvedélyes tévedésének minden előnye mellette szólt.

Pár nap múlva egy barátom elmondta, hogy kihallgatott egy beszélgetést F. és egy újonnan érkezett párttag között.

– Ez K., az író? – kérdezte az utóbbi, és rám mutatott.

– Igen.

– Párttag?

– Nem.

– De antifasiszta?

– Még az se biztos. – mondta F., és hozzátette – Vigyázzon, ha vele beszél.

Eljött a december, vele az első fagyok, és jeges szélviharok a Pireneusok felől. A hőmérő végül napokon át -4-5 Fahrenheitet mutatott. A C szektorban még mindig nem volt egy árva kályha sem, és a 32-es barakk lakóinak összesen talán csak tizenöt takarójuk volt. Még szalmával sem takarhatták be magukat, mert a deszkákat borító réteg egy hüvelyknél nem volt vastagabb; egész éjjel hallani lehetett, ahogy vacog a foguk. Nappal ugyanazokban a rongyokban kellett dolgozniuk, kabát nélkül, s a cipőből kikandikáló lábujjakkal.

A tél közepén új járvány tört ki, egyfajta hasmenés, és az embereknek ötször-hatszor is ki kellett menniük éjszakánként a latrinára. Az öregek közül néhányan képtelenek voltak erre – el lehet képzelni a következményeket.

A C szektorban volt néhány orvos, és közülük ketten, egy német és egy örmény, megtettek minden tőlük telhetőt. Ápolták a barakkban a betegeket, és engedélyt kaptak arra, hogy Párizsban élő barátaiktól gyógyszereket kérjenek, s ezeket ingyen osztották szét. Igazi áldás volt

mindannyiunkra, hiszen a tábor gyógyszerkészlete csupán aszpirinból, belladonnából és ricinusolajból állt.

Decemberben egy napon, a hasmenés idején a fiatalabb, a jó doktor üzent a C szektorba; köszönetét fejezte ki Dr. Weidennek és Dr. E.-nek, az örménynek *a táborvezetésnek nyújtott értékes segítségükért*, és kérte, hogy keressék fel őt személyesen. *Legyenek olyan kedvesek, látogassanak el másnap a rendelési időben a gyengélkedőre.*

Az üzenetet szóban adta át Dessauer, az ex-rabbi. Dessauer a háborúban elvesztette a jobb karját, és mivel így alkalmatlan volt a munkára, ő vezette a kórházi nyilvántartást, és ő vezette be a vizsgálatra jelentkező betegeket. Weiden és E. természetesen nagyon örült, és másnap reggel csatlakoztak a rendelésre igyekvő betegekhez. A rendelőben azonban nem a fiatal alhadnagy, hanem a tűzkeresztes hadnagy volt szolgálatban. Dessauer feladata volt, hogy a lista alapján be-szólítsa a várakozókat a rendelőbe, és felolvass, hogy mi a panaszuk. Amikor a két doktor következett – mindketten túl voltak az ötvenen – felolvasta a nevüket és akadémiai fokozatukat.

Mi a panasz? – kérdezte a hadnagy.

Dessauer kifejtette, hogy a két doktort a *Monsieur de sous-lieutenant* kérte a rendelőbe. A hadnagy felnézett vérágas, iszákos szemével. Mindenki tudta, hogy gyűlöli fiatal kollégáját, aki tartalékos tiszt volt és ráadásul zsidó, és hogy ugyanemiat gyűlölte Dessauert is. Előredőlt, és rámordult:

Azt kérdeztem, hogy mi a látogatásuk oka.

A megaláztatással szemben a száraz humor volt Dessauer egyetlen védekezése. Nyugodt, szolgálati hangszínnel közölte:

– Az ok: udvariassági látogatás.

A hadnagy kétheti elzárásra ítélte a doktorokat; *visite non-motivée*.

Az egész tábor felháborodott, még a zsandárok is. A doktorokat – különösen Weident – mindenki szerette, és néhány ór, aki reumától vagy kelésektől szenvedett, nemegyszer őt kereste fel a katonai orvosok helyett. A két doktor soha nem fogadott el fizetséget vagy személyes előnyöket, és ez a zsandárookra mély benyomást gyakorolt. A táborparancsnok azonban fegyelmi megfontolásokból a hadnagy mögé állt, és Weidennek meg E.-nek fogdába kellett vonulniuk.

Albert, a doktorok barakkjának főnöke, udvarias levelet írt a táborvezetésnek, de választ nem kapott. Közben Dessauer beszélt az alhadnaggal. A fiatal francia orvos őrvjögöt; a felháborító igazságtalanság mellett a saját tekintélyét ért sérelem miatt. Tiltakozott a parancsnoknál, és a dolog becsületbeli üggyé vált a hadnagy, a hivatásos katona, a *Croix de Feu* tagja és a tartalékos fiatal zsidó alhadnagy között. A francia hadsereg szellemében semmi kétség nem lett volna az ügy kimenetelét illetően, de a táborparancsnok úgy döntött, hogy jogossá és igazságossá teszi az önkényes és erkölcstelen büntetést. Megerősítette hát az ítéletet, de a

nyilvánvalóan abszurd *visite non-motivée* indoklást *tiltott szerek terjesztésére* változtatta át. A tiltott szer egy enyhe nyugtató volt, amit Weiden a Párizsból érkezett gyógyszerek listáján véletlenül elfelejtett bejelölni.

Az alhadnagy a számára nyitva maradt egyetlen utat választotta; kérte a frontra való áthelyezését. Kérését néhány nap múlva teljesítették, és többé nem hallottunk felőle.

Ha elesett, hát azért esett el, mert hitt; – nem a szocializmusban, vagy bármilyen hatalmas eszmében, csupán a tisztesség legelemibb formáiban. Abban a korban és abban az országban, amelyben élt, igen szerények voltak a mártíromság feltételei. Ha nem esett el, vonatkozni fognak rá az öreg Pétain faji törvényei.

Weiden megtört emberként hagyta el a fogdát. A látványt rontotta az állát borító fehér borosta, és az is, hogy valami elromlott a műfogsorában, az egész használhatatlanná vált; ajka és arca beesett, mintha eltűnt volna alóla a váz. Az összeomlás azonban morális értelemben következett be igazán, lelkét savként mardosta az elszenvedett igazságtalanság, és két hét alatt felemésztette a korábbi jovialis kedélyt. Dr. E. hamar túltette magát a megrázkódtatáson, de Wiedernek soha nem sikerült kihevernie. Gyógyszereit elkobozták, szigorúan megtiltották neki, hogy orvosi tanácsokat adjon bárkinek, és ez a tengernyi szenvedés kellős közepén rákényszerített tétlenség megadta neki a kegyelemdőfést. Ott ténfergett a táborban, magában motyogott borotvátlanul, piszkosan és elhagyottan. A tragédia előtt negyvenöt évesnek látszott, most úgy nézett ki, mint aki hetven, és alig lehetett megkülönböztetni a barakkunkban lakó orosz csavargóktól. Szörnyű volt végignézni, ahogy a szemünk előtt megy végbe benne az emberi lényeg teljes megsemmisülése.

Csupán egyetlenegy alkalommal láttam ismét boldognak Dr. Weident. Karácsony estéjén három zsandár óvakodott be a 33-as barakkba. Egyikük elvágta az ujját, már gennyesedett is a seb, és megkérte az öreget, hogy lássa el; a másik kettő őrt állt a barakk két bejáratánál, hogy senki ne zavarhassa meg a tilos műveletet. Magukkal hoztak a gyógyszerraktárból minden szükséges dolgot, még gyertyákat is, hogy ne legyen sötét. Az öreg Weiden komolyan végrehajtotta az egyszerű beavatkozást, aztán a zsandárok szertartásosan tisztelegtek, kezet ráztak vele és elmentek, vajon azért jöttek, hogy örömet szerezzenek neki – Karácsonyra? Egy francia zsandártól túlságosan kifinomult és romantikus gondolat. Vagy éppen ellenkezőleg – hogy gúnyt üzzenek vele? Vagy egyszerűen senki nem volt éppen a gyengélkedőn? Erre soha nem tudtam magamnak válaszolni.

A C körletben történt második haláleset után a táborvezetés láthatóan megszeppent a felelősségtől, hogy hatvan-hetven ember alszik takaró nélkül a szalmán –18 fokos hidegben egy fűtetlen barakkban. Berendeztek két üres barakkot összecukható ágyakkal, szalmazsákokkal, elhelyeztek bennük két kályhát, és kiadták az utasítást, hogy az ötvenöt év fölöttiek költözzenek oda.

Ezek a barakkok kívül voltak a C szektoron. Az öregek exodusa százalmas látvány volt. Egy sorban meneteltek, s mindegyiküket egy fiatalabb társuk kísérte, aki segített vinni a holmijukat; idegesek és nyomottak voltak, mert ott kellett hagyniuk a barátaikat meg azt a szörnyű, hideg barakkot, amely valahogy mégis otthonuk lett – és féltek, ahogy fél bármiféle hirtelen változástól minden börtönlakó. Egyfajta temetési menet volt, és félúton, már éppen kívül a szögesdrót-kerítésen egyikük hirtelen zokogni kezdett.

Schiller *Kammersänger* volt, aki német vidéki városokban énekelt tenorszerepeket, és mint minden előadóművész, ő is záróra-komplexusban szenvedett; a páni félelemtől, hogy megöregedik. Festette a haját, és felesége Párizsból krémszínű selyempizsmákat meg orosz kölnit és különleges, diszkrét fényű körömlakkot küldözgetett neki. Mind azt gondoltuk, hogy a negyvenes éveie elején jár, most pedig, hogy átküldték az öregek barakkjába, kiderült, hogy elmúlt ötvenöt.

Rettenetes látvány volt. Schiller kamaraénekes ott kapaszkodott a C szektor szögesdrót-kerítésébe, simára borotvált arcán csorogtak a könnyek, és kérlelte a zsandárokat, hogy engedjék visszamenni. Hogy ő nem öreg, hogy kibír minden nehézséget, hogy ő nem az öregek barakkjába való; és hogy nem megy, nem megy és nem megy. Az örök ott álltak körülötte, és tátott szájjal nézték. Végül Schiller ismét csatlakozott a menethez. – Csak az erőszaknak engedek – mondta, pedig nem ért hozzá senki egy ujjal sem.

És ettől a naptól kezdve lassan megtört. Többé nem festette a haját, nem törődött a külsejével; az öregember-barakkban öregember lett maga is.

A harmadik ember, aki megtört, Mr. Goodman volt, a feltételezett kettős ügynök. Furcsa dolgok történtek vele. Először kísérletet tett, hogy felakassza magát, amit valószínűleg megrendezett, hisz éppen Parta, az inasa volt, aki rátalált, de meglehetősen szokatlan realizmussal rendezte meg, mert egy gerendáról lógott a latrina fölött. Ettől a naptól kezdve Goodman úgymond láthatatlanná vált, pedig továbbra is ott lakott köztünk a barakkban. A napi négy névsorolvasáson kívül soha nem hagyta el „lakosztályát”, melyet pokrócokkal és rongyokkal takart el a kíváncsi szemek elől. A névsorolvasásoknál láthattuk, hogy nagy, fekete szakállt növesztett, meg hogy baszk sapkát visel béléssel kifelé, s arcára idióta mosoly fagyott. Egy héttel később az éjszaka kellős közepén kiáltozni kezdett, hogy háromkerekű biciklit akar. Át kellett vinni a kórházba, és feltehetőleg még ma is ott van. Hogy tényleg megháborodott-e vagy csak színlelte – nem tudom. Ha szimulált, figyelmereméltó előadás volt.

Egy másik ember azonban csakugyan megőrült – a szerencsétlen, öreg török zsidó, akit lecsuktak, mert szemcseppet kért az orvos hadnagytól. Ott lakott az öregember-barakkban. Egy januári éjszaka bicskával rontott neki az ágyszomszédjának, és több helyen komolyan megsebezte. Később megnyugodott, és akkor elvitték a fogdába. Másnap reggelre felakasztotta magát egy kampóra a nyakkendőjével.

Ezek persze szélsőséges esetek voltak, de valamelyes mértékben mindannyiunknál bekövetkezett egyfajta szellemi átalakulás; kevésbé látványos és gyors, de éppoly ártalmas és veszedelmes. Tamáson a melankólia tünetei jelentkeztek és borús hallgatásba bábozódott, Pitoun idegesen közlékeny lett, ami annál is fárasztóbb volt, mert lassan és erős orosz akcentussal beszélt; Klein ingerlékeny lett és veszekedős. Magam megpróbáltam védekezni G.-vel kapcsolatos, furcsa neurózisom ellen; ha ugyanis egy-egy levél késett, szilárdan tudni véltem, hogy valami történt Vele, s amikor a levél végre megérkezett, fojtogató düh lett rajtam úrrá, hogy miért okoz nekem ennyi izgalmat és idegességet. Mivel pedig Őt nem okolhattam amiatt, amiről nem tehetett, ürügyeket kezdtem keresni a levelében, sőt még a küldött csomagok összetételében is a támadásra, és két napig fogalmaztam a levelet, amelyben szándékosan bántottam és megsértettem – aztán újabb két napig a bocsánatkérő következőt. A különös a dologban az volt, hogy képes voltam világosan és józanul elemezni irracionális viselkedésemet és neurózisomat, de ez nem akadályozta meg, hogy a dolog ne legyen hétről hétre még rosszabb. Két alkalommal is előfordult, hogy amikor levélosztáskor nem hallottam meg a nevemet, fél órára elvesztettem a hangomat, és első ízben még csak észre sem vettem. Beszéltem Marióhoz, és nem értettem, miért néz olyan meghökkenően, és csak ekkor jöttem rá, hogy az ajkam mozog, de a számát egyetlen hang se hagyja el. Sokkal mérgeesebb voltam magamra, mint amennyire ijedt, és rövidesen elmúlt a dolog.

A letartóztatás, a robot, a leírhatatlan életkörülmények és a megaláztatások végtelen sorozata lassan kikezdte szellemünket. Legrosszabb talán a magány teljes hiánya volt. Hónapokig élni huszonkét hüvelyknyi területen a barakk nyüzsgő kaptárában anélkül, hogy akár csak egy órát egyedül lehessen az ember, hogy egy pillanatra levegőt vegyen – még a legrobosztusabb proletár idegzetet is megviselte. Az volt az érzésem, hogy az agyam valami formátlan maszattá változott, melyben nem fogalmazódhat meg egyetlen épkezláb gondolat. A nyomorúság malmai lassan, de biztosan örölték fel mind testünket, mind pedig szellemünket.

Természetesen voltak kivételek. A táborban akadtak néhányan – koldusok, csavargók és *clochard*-ok, akik számára a barakkélet kényelmet és biztonságot jelentett; tetőt a fejük felett, egy kevés szalmát, napjában egy csésze kávé és két tányér levest. Egy napon, amikor lábra kapott a hír, hogy fegyverszünet van kilátásban, hallottam, amint egy orosz csavargó idegesen kérdezi: *Szerinted, ha béke lesz, megengedik, hogy itt maradjunk?*

És voltak mások, akik ezen a trágyadombon szemmel láthatóan kivirágzottak. Cyrano a tökéletesen boldog ember benyomását keltette, amíg Storfer véget nem vetett királyságának, de élete nagy napjait élte itt Storfer is; kövér és méltóságteljes lett, s még epileptikus rohamai is ritkábban látogatták.

Amúgy közben azt is megtudtuk, hogy Storfer az Idegenlégió után a híres Amar Cirkuszban egy tigrisszelidítő segédje volt. Az volt a dolga, hogy ott álljon a gazdája mögött, kezében egy

töltetlen revolverrel, és ideges arcot vágjon, hogy a produkció még izgalmasabb legyen. Olyan sikerrel látta el a feladatát, – különösen a fintorgás volt az erőssége – hogy hamarosan az Amar csoport második bohóca lett; társával két szám között körbe-körbe szaladtak a porondon, és fenékbe rugdosták egymást.

XIII.

Eljött a Karácsony, és vele mindaz a szánalmas hűhó, amivel a hagyományok szerint megünneplik a börtönlakók. A barakkok bejáratai fölött zöld ágakat helyeztünk el, és feliratokat: 1940! VIVE LE FRANCE! LIBERTÉ, ÉGALITÉ, FRATERNITÉ! Amikor a dolognak vége volt, az ágakat latrinatisztításra használtuk el, a feliratokat pedig lekapartuk. A táborparancsnok, akit ez alkalommal láthattunk először és utoljára, beszédet tartott, és engedélyezte, hogy gyűjtést rendezzünk és vásároljunk egy hordó vörösbort; fél liternyiit mindenkinek. A vezetés tehát nemeslelkűnek és egyben takarékosnak bizonyult. Az ételmezés nem lett jobb az ünnepek alatt, Karácsonykor a menü borsóleves volt és semmi más, Újévkor pedig borsóleves és semmi más.

Az ünnepség egy amatőr varietébemutatóból állt, amelyet a C barakk társulata adott elő egy üresen álló, másik barakkban. Ekkor tartotta meg beszédét a parancsnok is. Nem emlékszem, mit mondott, és arra sem, hogy meddig tartott, de a legjobb francia szónoki hagyományok szellemében beszélt, lelkesítően és dallamosan, és eszembe juttatta azokat az időket, amikor Baden-bei-Wienben diákoskodtam, és úgy tettünk szert némi zsebpénzre a Städtliches Schauspielhusban, hogy amikor a forgatókönyv szerint a *népség mormogása* következett, mi, statiszták ezeket a szavakat ismételtük: *rhabarbara, rhabarbara, rhabarbara, rhabarb, rhabarb, rhabarb*.

A parancsnok beszéde után Albert is mondott a foglyok nevében néhány fülbemászó *rhabarbarát*, aztán megkezdődött az előadás. Volt egy orosz kórus, akik orosz népdalokat énekeltek; egy magyar kórus, akik magyar népdalokat énekeltek, a 32-esből egy akrobata, egy jugoszláv kórus jugoszláv népdalokkal, Storfer bohócszáma, egy lengyel kórus lengyel népdalokkal, egy cseh kórus cseh népdalokkal, végül pedig elénekeltük együtt a Marseillase-t, és őrünk nem kevésbé ütemes *Un, deux! Un, deux*-je kíséretében elvonultunk barakkjainkba.

Másnap kitört az ellenségeskedés Albert és Storfer között. Mindketten barakkfőnökök voltak, de Pernod Albertet jelölte ki az Újévkor ismét megtartandó show direktorának, és ő ki akarta hagyni a műsorból Storfer bohóc-produkcióját, amelyik még a többinél is elkedvetlenítőbb volt, Storfer pedig úgy érezte, hogy artista és tigrisszelidítő múltjára való tekintettel neki kellett volna direktornak lennie. Így aztán Storfer feljelentette Albertet, hogy a kázinóban, sorbanállás közben gúnyos megjegyzéseket tett a francia hadseregére. Albert azonban be tudta bizonyítani, hogy soha

nem járt a kantinban, mert minden élelmiszert a felesége küld neki csomagban – és ő maradt a direktor.

Az A és a B szektorokban szintén tartottak ünnepeket, és megtudtuk, hogy a B-ben a politikaiak a tábori életről adtak elő egy nagyszerű szatírárt, melynek csúcs-pontja az volt, hogy egy ember a táborból való szökése után arról prédikál déltengeri kannibáloknak, hogy milyen is az igazán primitív élet Le Vernet-ben. *Nekünk nincs tűzünk, hogy melegedjünk, és nincs lámpásunk az éjszakában, és ez, csakis ez a valódi boldogság.* Ezt fejtegeti nekik, míg csak dühbe nem jönnek, aztán meg-ölik, kitömik, és elhelyezik a múzeumukban ezzel a felirattal: HOMO VERNIENSIS (EURÓPA, 1940)

Nem arról volt szó, hogy a B barakkban lakóknak több eszük vagy kurázsijuk lett volna; a különbség a politikaiak homogén társaságában és a mi vegyes gyülekezetünkben kialakult légkörben volt. Pernod és társai dicséretére válik, hogy a B-ben megtartott műsort is végignézték, a hasukat fogták és a térdüket csapkodták a röhögéstől, és eszükbe sem jutott, hogy leállítsák az előadást. Viselkedésük nagyszerű példája volt a *l'esprit* hagyományos francia tiszteletének és a fafejűségnek, amivé ez a tisztelet korcsodott, mert a Homo verniensis életkörülményei eztán sem változtak egy szikrányit sem. Azt hiszem, Pernod ugyanúgy élvezte rendszere szatírját, ahogy Lord Beaverbrook¹ élvezte volna, ha ezt olvassa saját lapjában, a *Blimp*-ben: *Nahát, uram, Lord Beaverbrooknak igaza van.*

Sőt, minden még rosszabb lett, mint korábban. Karácsony után Pernod-t máshová vezényelték, és feladatkörét Cosne hadnagy vette át. Cosne fűzőt viselt, magas fejhangon beszélt, és maga volt az ikszlábú, lovaglóostort lengető, megtestesült kisebbrendűségi komplexus. Mindjárt az első napon ostorral az öreg Poddach arcába vágott, és azontúl nap mint nap legalább egyszer használta az ostort.

Poddachnak az volt a bűne, hogy kezével elárnyékolta a szemét, miközben a hadnaggal beszélt. Másnap Jurvics, a jugoszláv hegedűvirtuóz – a fekete fiatalember, aki kéz a kézben üldögélt feleségével a Salle Lépine-ben, és zokogott, amikor elválasztották őket egymástól – jelentkezett Cosne irodájában. Felmentést kért a nehéz munka alól, amíg meg nem gyógyul kezén egy gennyező kelés, mert félt, hogy örökre alkalmatlanná válik arra, hogy folytassa mesterségét.

– Mutassa a kezét. Tegye az asztalra. – parancsolta Cosne hadnagy.

Jurvics az asztalra fektette a kezét – hosszú, finom keze volt, az ízületek dagadtak és a bőr felrepedezett. Cosne hadnagy ostora lecsapott, majd másodjára az arcába vágott vele. *Ez majd megtaníttja a lógásra, mialatt a katonáink a Maginot-vonalnál küzdenek!*

A következő áldozat Klein volt. Épp egy forróvizes kannával szaladt a konyha felé, és nem vette észre a közeledő hadnagyot. Cosne-nek fixa ideája volt, hogy szándékosan sabotáljuk a

¹ Lord Beaverbrook és Averell Harriman 1941-ben Moszkvában tárgyal egy lehetséges együttműködésről.

tiszteletadást. *Tanítsa jómodorra ezt az embert* – mondta a Korzikainak. Klein megkapta hát az illemtanleckét, míg leforrázott lábakkal vonaglott a földön.

Néhány nappal később Barna, az ötvenes éveiben járó cseh író a B szektorból leesett a felső ágyról, eltörte a karját, és vonattal kellett elvinni a közeli városba, hogy megröntgenezzék és begipszeljék. Cosne megparancsolta, hogy az úton bilincseljék meg, és így is történt: a törött karjával bilincsbe verve kellett utaznia. Egy héttel később Barna fia eljött Párizsból, hogy meglátogassa az apját, de nem kapott engedélyt rá, hogy találkozzanak; hiába tette meg az ötszáz mérföldes utat, egy szót sem válthattak egymással.

A legrosszabb eset azonban a tábori fogdában történt. Egy éjjel a zsandárok berúgtak, és mivel Le Vernetben nem volt semmiféle szórakozási lehetőség, elmentek a fogdába, kinyitották a zárkákat és megverték a foglyokat; ezt a játékot hagyományosan így nevezték: *passer à tabac*.¹ Cyrano pechére egymaga volt akkoriban a fogdában. A cella olyan kicsi volt, hogy egyszerre csak egy zsandár foglalkozhatott vele és felváltva verték vagy két óra hosszat. Másnap reggel orvosi kezelésben kellett részesíteni.

Amíg Le Vernetben voltam, mindvégig folyamatosan érkeztek új rabok. Karácsony után még két barakk – a 35-ös és a 36-os – telt meg lassan az újonnan jöttekkel. Ugyanolyan atyai lenézéssel szemléltük őket, mint új felszállókat azok az utasok, akik az indulás óta ülnek már a vonaton. A 33-as és a 34-es lakói gúnyos éllel használták a szót: *harmincötös*. Különös, hogy még egy ilyen nyitott társaságban is, mint a mi gyülekezetünk, milyen könnyen létrejön az előítéletek hierarchiája.

Az újak között volt néhány igazi különlegesség. Ott volt a belga származású öreg Gouget, aki negyven éven át volt zöldségkereskedő egy Grenoble melletti hegyi faluban, és a háza hátsó udvarán galambokat nevelt. A Gouget család egy vasárnap épp sült galambot és *salade de cresson*-t ebédelt, amikor egy vén csoroszlya, Mlle. Monnier benézett az ebédlő ablakán. Mlle. Monnier olvasta az újságban, hogy a postagalambok háborús célokra is használhatók, és aki lelő egyet, azt szabotázsért állítják haditörvényszék elé. Másnap reggel a falusi zsandár elvitte és fogdába zárta Gouget-t. A jelentés annak rendje és módja szerint eljutott a katonai hatóságokhoz, akik a vádat – mint tökéletes hülyeséget – elvetették és a kerületi prefektushoz utasították az ügyet. A kerületi prefektus, hogy hazafias elkötelezettségét bizonyítsa, internáltatta Gouget-t, mert *bár konkrét bűncselekményt nem lehetett rábizonyítani, az idegen származású Gouget a suspect de loi X. paragrafus alapján politikailag gyanúsnak minősíthető*.

Aztán ott volt Uetzli, egy tizenhét éves svájci legényke, aki megszökött szülei Berne melletti tanyájáról, hogy önkéntesnek jelentkezzen a francia hadseregbe. Amikor megérkezett Párizsba, a

¹ francia kifejezés, a. m. védtelent bántalmazni

Gare de l'Est-től elsétált az Opera felé, mert meg akarta nézni a híres épületet, mielőtt bevonul. Amikor megnézte, egy rendőrhöz fordult, és erős német akcentusával megkérdezte tőle, hogy merre találja a legközelebbi laktanyát.

– Mit akar maga ott? – kérdezte a rendőr.

– Katona akarok lenni. – felelte Uetzli.

– Kérem az igazolványát. – mondta a rendőr. Uetzlinek csak útlevele volt; francia *carte d'identité*-vel nem rendelkezett. – Hol él maga? – kérdezte a rendőr. A legény elmagyarázta, hogy sehol nem lakik, mert most érkezett Svájcból, hogy jelentkezzen katonának. – Szóval most érkezett Svájcból, hogy jelentkezzen katonának, mi? Na jöjjön, majd megmutatom én, hogy hol a maga laktanyája. Öt perccel később Uetzli egy rendőrségi cellában találta magát, egy óra múlva már a Salle Lépine-ben volt, s egy hét múlva a 35-ös barakkban, Le Vernetben.

Volt egy buddhista ex-szerzetes is Mongóliából, aki meztelen nőket ábrázoló képeslapokat árult a Montparnasse-i kávéházakban; a magyar Balogh, aki korábban kapitányként szolgált egy dunai hadihajón, bélyegeket gyűjtött, és 1912-ben meghívták Londonba, hogy mutatná meg a gyűjteményét V. György királynak is. Ott volt Pacek, a cseh katonai hírszerzés legendás ügynöke, aki egy budapesti küldetés során hét évig tanult magyarul, a Reichswehr katonájának álcázva a német hadsereggel vonult be Bécsbe, és kétszer is halálra ítélték. Azt rebesgették róla, hogy egy figyelmetlen megjegyzés miatt került Le Vernetbe; állítólag francia katonatisztek jelenlétében kritizálta, hogy Daladier Münchenben elárulta a cseheket – de négy héttel az én szabadulásom után őt is elengedték. Aztán Dessauer, az ex-rabbi és orvos-asszisztens, aki karprotézise csuklóján viselte a karóráját; éjjelente a kar az ágya fölött lógott egy szögön, és ha valaki tudni akarta hogy hány óra van, fogta Dessauer karját, odavitte a bejáratnál égő lámpához és megnézhetette. Ott volt Herr Birn, német üzletember, aki az előző háborúban négy évet töltött egy angliai polgári börtönben, és egy sakk-könyvből az olasz megnyitás összes létező formáját fejből megtanulta, majd ugyanazzal a német alapossággal tanulta meg a vezércsel variációit, amikor másodszor is internálták – de amikor arra került sor, hogy játsszon valakivel, húsz lépésen belül veszítette el az összes játszmát. Aztán ott volt Negro, a fekete német juhászkutya, aki a briehugai csatától a leprabarakkig mindenhová követte az internacionalistákat; Jako, a szelíd csóka, akire a Gurs-i táborban tettek szert, és aki előszere-tettel lopkodta el Birn sakkfiguráit, de mindig csak a világosakat.

És mindezek a furcsa alakok – s még sokan mások is – egyfajta bizánci arabeszkké váltak a nyomorúság sűrű háttérében. Néha azokra a groteszk, álarcos és elnyomorított lábú táncosokra emlékeztetnek, akik a görögök temetési meneteiben szolgáltak kíséretül.

Legfőbb elfoglaltságunk, időtöltésünk és szenvedélyünk természetesen az volt, hogy latolgassuk szabadon bocsátásunk esélyeit. A „normális” táborokban az osztrákok és a németek számára *tanácsadó bizottságok*³ létesültek, és jelentős részüket el is engedték. Le Vernet azonban mintha acélfüggönnyel lett volna körülvéve. Az itt raboskodók még az internáltak között is számkivetettek, páriák, érinthetetlenek voltak.

Párizsban élő rokonainktól és barátainktól lehangoló híreket kaptunk. Hetekig még azt sem sikerült kideríteniük, hogy milyen hatóságnál lehetne közbenjárni az érdekünkben. A *Préfecture de Police* azt állította, hogy a *Sureté Nationale*-nál, a *Sureté* bizonyos katonai hatóságokra utalt, a katonai hatóságok pedig – már ha valakinek sikerült egyáltalán kapcsolatba kerülni velük – a Préfecture-re mutogattak. A francia közigazgatás ezekben az időkben már a széthullás állapotában volt; néhány hónappal később pedig hatalmas porfelhőben omlott össze.

Amikor még a Préfecture szenesepincéjében voltam, David Scott, a *News Chronicle* párizsi tudósítója érdeklődött letartóztatásom oka felől. A főkapitányságon beszélt egy vezető beosztású rendőrtiszttel, aki belenézett a dossziémba. – Monsieur K.-t azért tartóztatták le, mert német nemzetiségű. – Nem német, – mondta Scott – hanem magyar. – Ezt hiszi maga – mondta fennsőbbes mosollyal a tiszt – de látta már az útlevelét? Scott természetesen nem látta; az ember nem kéri el az ismerősei papírjait – amúgy hiába is kérte volna, hiszen a kérdéses útlevel, amelyet a londoni magyar követség állított ki, ott lapult a dossziémban a rendőrtiszt asztalán.

Egyszerű, tiszta szabotázs volt, és ez ugyanígy folyt minden francia kormányhivatalban. A háború végre szabad érvényesülési lehetőséget nyújtott a bürokrácia hagyományos idegengyűlöletének, s a mi esetünkben közrejátszott egy további motívum is. A bürokrácia Bonnet- és München-párti volt, s ha tudatosan Hitler-párti nem is, szemlélete és céljai valójában fasiszták voltak. Gyűlölték a háborút és gyűlölték minden idemenekült bajkeverőt, akik szerintük belerángatták a békés Franciaországot ebbe a kalamajkába.

A német rádió francia nyelvű adásai nagyszerűen kihasználták ezeket az indulatokat. *A francia nép nem akar háborút, csupán öntudatlan eszköz a brit imperialisták, menekültek és zsidók kezeiben* – zsoltosmázta a Radio Stuttgart, s néma kórus zengett rá hallhatatlan *Ámen*-t a francia minisztériumokban.

A Radio Stuttgart híres csütörtöki beszédeinek visszhangja elhallatszott még a táborunkba is. A Párizsból újonnan érkezettek átadták nekünk Goebbels ironikus gratulációját a Szabadság Hazájában való szívélyes fogadtatásunkhoz. A hivatalos náci lap, a *Völkischer Beobachter*

³ Ezeket *Commission de Criblage*-nak nevezték, és a Belügyminisztérium, a Hafügyminisztérium és a Quai Darwin' Orsay képviselői kaptak bennük helyet. Az intézmény lényegében megfelelt az angol idegenrendészeti bíróságoknak, de Nagy-Britanniától eltérően az internáltak személyesen nem jelenhettek meg bírások előtt, a döntéseket távollétükben hozták a dossziéjuk alapján. Azokat, akiket szabadon engedtek, részben besorozták a francia hadsereg önkéntes alakulataiba, a többiek pedig 1940 júniusában ismét internálták.

leközölte a Franciaországban internált náciellenes írók névsorát, és azt kérdezte tőlük, vajon még mindig oly elszánt hívei-e a demokrácia áldásainak. Olcsó ironia volt, de húsba vágott; szúrt, csípett és égetett.

Halkabban és hiányosabban ugyan, de a brit és az amerikai sajtó hangjának foszlányai is eljutottak Le Vernetbe; így arról a kampányról is értesültünk, amelyet a botrányos franciaországi táborok ellen indítottak. Nagy esemény volt, ha sikerült becsempészni a táborba a *New Statesman* vagy a *Manchester Guardian* egy-egy kivágott cikkét; olyan volt, mint megnyugtató bölcsődal valami messzi-messzi partról, ahol az ember még a viszonylagos tisztesség állapotában él.

Ha valaki bizonyítani akarta egy Le Vernet-i fogoly vétlenségét, az gyakorlatilag azt jelentette, hogy fejjel rohan a falnak. Legtöbbünket 1939 szeptember elsején tartóztatták le, és 1940 januárjában még mindig lehetetlen volt megmondani, hogy kivizsgálták-e az egyes ügyeket, és ha igen, kicsoda. Egyszerűen nem volt hatóság, amelyhez ezügyben fordulni lehetett volna. A petíciók és tiltakozások válasz nélkül maradtak. Láttam annak a levelezésnek a másolatait, amelyet Politis, a teljhatalmú görög főminiszter folytatott T. ügyében a francia hatóságokkal. T. ismert újságíró volt, és Politis személyes jóbarátja, akit Isten tudja, miért internáltak, és a 33-as barakkban lakott. Politis először a Quay d'Orsay-nek írt T. érdekében, és azt az ígéretet kapta, hogy azonnal ki fogják vizsgálni az esetet. Ezután három hónapig húzták-halasztották a dolgot, végül Politisnek elege lett, és közvetlenül M. Langeronnak, Párizs rendőrprefektusának írt; a lehető leghízelgőbb hangvételű levelében személyes garanciát vállalva barátjáért. Langeron szirupos válaszában megírta, hogy végtelenül sajnálja, de semmit sem tehet; az egyetlen tanács, amit adhat, hogy Politis írjon Ariège megye prefektusának – Le Vernet ugyanis Ariège-ben található. Görögország teljhatalmú főminisztere írt tehát a százalmas kis provincia prefektusának, és azt a választ kapta, hogy levelét továbbították M. Langeronhoz, Párizs prefektusához. Amikor elhagytam Le Vernet-t, T. még mindig ott raboskodott.

Ha még egy miniszter sem, akkor ki tud segíteni? A katonai hatóságoknak volt a táborban egy hírszerző tisztjük, aki civilben keleti nyelveket tanított a Toulouse-i Egyetemen. Nougerolles kapitány elbűvölő ember volt, de a táborban történő dolgokra semmiféle befolyással nem rendelkezett. Valamiféle hivatalos ürüggyel gyakran meghívott minket Alberttel az irodájába – voltaképpen azért, mert unta Cosne hadnagyot meg a hozzá hasonlókat, és vágyott egy kis baráti beszélgetésre. Karácsony után megmutatta nekem egy levél másolatát, amelyben egy hónappal ezelőtt a *Commission de Criblage*-hez folyamodott az érdekünkben és azonnali szabadon bocsátásunkat javasolta, valamint a választ, melyben a hivatal elutasítja, hogy az ügyben bármit is tegyen. Ez az első alkalom, – mondta a kapitány – hogy Párizsból egyáltalán válaszoltak nekem. A Le Vernet-i dossziét még nem nyitották fel.

De hát akkor mit tanácsol, *mon capitaine*, mit tegyünk? – kérdeztem meglehetősen reménytelenül.

Nos – próbálkozzanak tovább a *piston*-okkal. Más nincs. – válaszolta.

A *piston* jellegzetesen francia intézmény. Amint a neve is sejteti, valami olyan alkatrésről van szó, amely mozgásban tartja az egész gépezetet. Ha a szépreményű francia fiatalember sikeresen letette a vizsgáit, *piston*-ra van szüksége, hogy közszolgálati álláshoz jusson; a fiatal papnak egy egyházmegyei *piston* kell, ha kapni akar egy parókiát; a kadét *piston* nélkül nem kap tiszti rangot, az író pedig irodalmi díjat csakis *piston* segítségével kaphat. Más szavakkal: a *piston* egy befolyásos pártfogó, aki pénzért vagy barátságból megteszi a hagyományosan szükséges lépéseket – ajánlóleveleket ír, veszteget, hízeleg, zsarol és üldögél a miniszterek kabinetfőnökeinek előszobájában a plüss díványokon – amik nélkül a szépreményű fiatalember nem kaphatná meg az adóhivatali segédisztviselői állást heti kilenc shillingnyi fizetéssel.

A köztünk lévő értelmiségieknek megvoltak Párizsban a *piston*-jaik, de a nagy többség ilyesmivel természetesen nem rendelkezett. És ha még a legnagyobb befolyású *piston*-ok; a külföldi diplomataik, a Nemzetközi Újságíró Szövetség, az Emberi Jogok Ligája és még sok más sem volt képes megtörni az ellenséges bürokrácia ellenállását, *számukra* vajon miféle remény lehetett? A Le-Vernet-i dossziék zárva maradtak, míg csak meg nem érkezett a Gestapo, hogy felnyissa őket.

1940 januárjának első napjaiban szenzációs hír futott szét a táborlakók között: a Marseilles-i olasz konzul Le Vernetbe érkezett, hogy felvegye a kapcsolatot azokkal az internáltakkal, akik a fasiszta olasz kormány védelme alá kívánják helyezni magukat.

1940 januárjában Olaszország még javában tartózkodott a háborútól, a francia külpolitika pedig – ha ilyesmiről egyáltalán beszélni lehetett – szívélyes volt a Duce iránt és tartotta magát a Hegyi Beszédhez, mely szerint: *a ki egyik orczádat megüti, fordítsd néki a másikat is*. Az olasz konzul volt az első személy, aki a Le Vernet-i tabu-táborba bebocsáttatást nyert. A táborban volt vagy háromszáz olasz internált, s közülük tizenöten éltek a fasiszta kormány által felkínált lehetőséggel. A maradék kilencvenöt százalék inkább Le Vernet rothadó szalmáját és a kényszermunkát választotta.

A konzul úr apró feljegyzéseket készített a tábori életkörülményekről, személyesen beszélgetett el a tizenöt jelentkező mindegyikével, és azt ígérte, hogy ügyük két héten belül rendeződni fog. Be is tartotta a szavát. Január közepén mind a tizenöt embert elbocsátották a táborból, és a határra kísérték őket. Legtöbbjük hadköteles korban volt; azt hiszem azok között a kevesek között voltak, akik őszinte lelkesedéssel harcoltak, amikor öt hónappal később megindultak Franciaország felé.

Azzal, hogy szabadon engedte azokat az olaszokat, akik a fasizmust, és fogságban tartotta azokat, akik a demokráciát választották, a francia kormány olyan döntést hozott, ami csak a hazaárulás kifejezéssel illelhető. Ám amit a dühöngő bürokraták műveltek, – mert megengedték nekik, hogy műveljék – csupán logikus következménye volt a francia kormány politikájának, amely az imént idézett *locus* figyelemreméltó módosítása volt: szeresd a te ellenségeidet, de rúgd hasba azokat, akik a barátaid.

Az olasz fasiszták után én voltam az első ember, akit elengedtek. Szinte szégyellem elmesélni; az egyedüli melegségem, hogy ha nem is voltam brit állampolgár, akadtak néhányan Angliában, akik szívükön viselték a sorsomat. Pár nappal azelőtt, hogy elhagytam volna Le Vernet-t, a *Völkischer Beobachter*-ben cikk jelent meg a francia koncentrációs táborokról, melyben a szerző ironikusan feltette a kérdést: ha angoliai barátaim el tudták érni, hogy Franco börtönéből kiszabaduljak, vajon képesek-e ugyanerre most. Képesek voltak.

Szinte egyik pillanatról a másikra történt. Január 17-én délután háromkor még a C szektorban ürítettem a latrinavödöröket, ugyanazon a napon hétkor pedig már egyedül üldögéltem egy Párizsba tartó vonat másodosztályú kocsijában, egy palack Courvoisier-t szopogattam, rágcsáltam egy hatalmas darab fokhagymás kolbászt, és időről időre megtapogattam a kilincset meg az ablaküveget, hogy megjegyzem magam: valódi kilincs és valódi ablaküveg.

Le Vernet-ben számomra az utolsó hetek voltak a legrosszabbak.

Január első napjaiban mindenkit, akit az eltávozott orvos alhadnagy felmentett a munka alól, újabb vizsgálatra rendeltek. A vizsgálatot a hadnagy tartotta, aki a papírokból szinte fel sem nézve húzta ki fiatal kollégája *nehéz munka alól felmentve* és *munka alól felmentve* bejegyzéseit, és sajátkezűleg írta be helyettük vörös tintával: *mindenfajta munka végzésére alkalmas*. Másnap reggel beosztottak a *corvée de tnette*-be; a latrinaürítők csapatába.

A munka abból állt, hogy összegyűjtöttük a C szektorból és a táboron kívül a zsandárok mellékhelyiségeiből a latrinavödöröket. Mindegyik munkacapat tizenkét emberből állt, és körülbelül húsz vödörrel kellett megbirkózniuk. A húsz vödör tartalmát hat nagyobb tartályba kellett összeönteni. A tartályok némelyikének már letört a nyele, így elég nehéz volt bánni velük, és különleges technika kellett ahhoz, hogy az ember ne fröcskölje tele a ruháját a tartalmukkal. A hat tartály egyenként harminc-harmincöt kilót nyomhatott; két ember vitte őket a táboron át egy keskeny nyomtávú vasútig, ahol csillékbe kellett átönteni őket, a csilléket pedig eltolni az Ariège partjára, mintegy félmérföldnyi távolságra. Az anyagot itt egy hatalmas gödörbe öntöttük; az illat az időjárástól és a széliránytól függően száz yardra, de olykor egy mérföldnyire is érezhető volt. Ezután a tartályokat egy sártól és jégtől csúszós lejtőn le kellett vinni a folyópartra, hogy a vízben ki lehessen sűrölni őket. Ha a folyó be volt fagyva, léket is kellett vágni a művelethez. Végül fel

kellett vonszolni a lejtőn a tartályokat a csillékhez, a csillét betolni a táborba, és a latrinákba visszatenni a vödröket. A fertőzés elleni védekezés abban állt, hogy az ember munka után hideg vízben kezet mosott; a dolog elkerülhetetlen következményeképpen gyakori volt a járványszerű hasmenéses megbetegedés.

Az egész műveletet naponta kétszer kellett végrehajtani. Az első két alkalommal rosszul lettem, aztán lassan hozzászoktam. Néha Jacob, a csóka is elkísért minket a folyóhoz; egy tartály tetején üldögélve, csillogó szemében fekete iróniával nézegetett minket; a menethez olykor Negro, a kutya is csatlakozott. Visszafelé menet néha a latrinatisztítók dalát énekeltük; szépségesen szomorú melódia volt, nyomdafestéket a legkevésbé sem tűrő szöveggel.

Bizonyára kaphattam volna engedélyt, hogy visszakerüljek a földmunkára, de a latrinatisztítóknak csak két órát kellett naponta dolgozniuk, egyet reggel, egyet pedig délután, a kubikosoknak, kötőrőknek és útépítőknek pedig hatot. Ez a feladat napi két óra rosszulletet jelentett; bármi más munka végzése esetén egy héten belül bizonyosan összeroppantam volna megint. Éppen ez volt az oka, hogy a latrinatisztítás volt a táborban a leginkább áhított munkakör; ez a szennyes és megalázó tevékenység menekülést jelentett a többi munka gyilkos hajszája és monotóniája elől.

Már vagy két hete dolgoztam a latrinatisztítóknál. Január 17-én éppen az üres csillével tértünk vissza, amikor közölték velem, hogy azonnal jelentkeznem kell Cosne hadnagy irodájában. Azt hittem, hogy a kesztyű miatt hívat; aznap reggel ugyanis az egyik zsandár merő gonoszságból felszólított, hogy vegyem le a kesztyűmet, amikor a vödröket kiürítjük – én pedig nem engedelmeskedtem. A zsandár nem erősködött, de biztos voltam benne, hogy jelentette a dolgot, és fel voltam készülve a legrosszabbra. Amikor beléptem, Cosne hadnagy felállt és ünnepélyesen bejelentette:

– Az az öröm jutott osztályrészemül, hogy közölhetem; épp most kaptunk táviratilag utasítást a Belügyminisztériumtól, hogy engedjük Önt szabadon. – Bal kezét fűzőjéhez szorította, ostorát az asztalra tette, majd felém nyújtotta a jobbját. Annyira meg voltam döbbenve, hogy kezet ráztam vele – még ma is bánom.

Kitámolyogtam az irodából. Ott állt a Korzikai, és láttam, hogy mozog az ajka, de csak hülyén bámultam rá, és kétszer is el kellett ismételnie, hogy N. kapitány szeretne beszélni velem. Amikor beléptem az irodájába és meglátta az arcomat, nagyon csalódott lett.

Ez a Cosne mindent elront – mondta. Aztán némi melankóliával hozzátette: – Ha Albert is elmegy, megöl az unalom ebben a sivatagban.

Délután hatkor ott álltam a C szektor drótkerítésénél. Már mindenkitől elbúcsúztam, egyedül Mario volt még hátra; ott állt a szürkületben, kopaszra nyírt fegyencponyájával, furcsa mosolyával; arcán az ideges rángás, ami időről időre visszatért.

Isten veled, Mario. Hátával odadőlt a szögesdróthoz a kapunál, amely egy percre nekem, de csak nekem kinyílt. Isten veled, Mario; elvtárs és jóbarát. Tizenkilenc éves voltál, amikor börtönbe csuktak, és huszonhat, amikor kijöhettél. Kaptál két évnyi szabadságot, és te úgy töltötted ezt a két megfizethetetlen évet, amivé a fiatalságod zsugorodott, hogy napi tizenkét órát dolgoztál egy olasz emigráns lap szerkesztőségében, utána pedig további négyet, hogy megírd a negyvennyolcas forradalmak történetét. És amikor a két év eltelt, és érted jöttek megint, a szemed előtt tépték darabokra a kéziratot, és a szemed előtt bántalmazták az asszonyt, aki a te gyermekedet hordozta a szíve alatt. Amikor a gyermek megszületett, te még Párizsban voltál, de nem engedélyezték, hogy láthasd, és Rolandnak nevezték el, emlékére a szögesdrót-kerítésnek, melynek jegyében a világra jött.

Isten veled, Mario – mondtam a kerítésnél álló sötét figurának. Ha valaha megírom az életed történetét, ez lesz a mottó: *Vala Úz földén egy ember, a kinek Jób vala a neve. Ez az ember feddhetetlen, igaz és istenfélő vala és bűn-gyűlölő.*

Mario elmosolyodott. – Jób pedig él vala ezután száznegyven esztendeig, és meghala jó vénségben és betelve az étellel. Hiányozni fogsz. Ha átkerülök a latrinatisztítókhoz, lehet, hogy lesz időm megírni egy esszét Benedetto Croce *A tizenkilencedik század történeté-ről.*

Megölelt, aztán jött a Korzikai, kinyitotta az ajtót egy kulccsal, és mögöttem bezárta megint. Ilyen egyszerűen.

A Korzikai elkísért a tábor külső kerítéséig, és kinyitotta az utolsó kaput. Meny-nyire egyszerű. Aztán ott álltam egyedül az úton, kezemben a táskámmal. Sötét volt már, és időnként elhúzott mellettem egy-egy autó, homályos, kékre festett fényszórókkal, hogy aztán elnyelje megint a sötétség.

Vettem egy utolsó pillantást a tábor bejárata fölötti táblára: CAMP DU VERNET D'ARIÈGE

Amikor az útkanyarulathoz értem, a drótkerítésen át még láttam a C szektor fekete barakkjait. Valahol bent ott feküdtek a szalmán a megpróbáltatásoktól látogatott Úz-beli férfiak. És Mario nem perlekedett az Úrral, hanem esszét készült írni Croce-ről, hogy perlekedjék a Történelemmel, de a Történelem nem tér vissza hozzá, és nem mondja majd néki: a forgószélből: *szemeimmel látlak téged*, és nem áldja meg ezer birkával, ezer öszvérrel és hét fiúval és három lánnyal. És Mario nem él majd száz és negyven esztendeig.

XV.

Néhány héttel utánam Albert is kiszabadult és Mexikóba ment. Paceket is elengedték; ő a cseh hadsereghez csatlakozott; kiszabadult a bolgár Csorbacsev, akinek a sógora tábornok volt, a

lengyel David, akinek az apja gazdag, és az összeomlás előtti utolsó órákban elengedték Tamást – ő is Mexikóba ment.

De ezek voltak a kivételek. Összesen mintegy ötven ember szabadult ki. A többi kétezer – köztük Mario – a csapdában rekedt, és egy héttel a fegyverszünet aláírása után megjelent Le Vernet-ben a Gestapo.

Azok az emberek, akik felelősek voltak Franciaország vereségéért, a többi közt elkövettek egy bűnt, amely ezekben a kaotikus hetekben szinte észrevétlen maradt. Amerikai szleng kifejezéssel ezt úgy hívják: *to put a man on the spot*.¹

A francia kormány rövid úton elintézte a kétezer Le Vernet-i foglyot és más táborokban raboskodó néhány tízezer társukat, akik politikai vagy faji üldöztetés elől menekültek, vagy éppen a francia hadseregben szolgáltak, meg a kórházakban fekvő sebesülteket asszonyaikkal és gyermekeikkel együtt. A bűncselekmény törvényesen akkor nyert szentesítést, amikor Philippe Pétain, Franciaország marsallja elfogadta a fegyverszüneti egyezmény 19. pontját, amely a politikai menekültek kiadatását tartalmazta,⁴ míg szenilis ajkai a *derék katonák békéjéről* motyogtak valamit. Ez azonban csak a dolog legális oldala volt. Azok, akik előkészítették az utat Vichy felé, zárták táborokba ezeket az embereket és használták fel őket bűnbakul propaganda-hadjárataikban. Amikor az angol és az amerikai közvélemény tiltakozni kezdett, megígérték, hogy kivizsgálják az ügyeket, de nem vizsgálták ki őket soha. Minden szégyenre és szenvedésre, amit a foglyoknak el kellett szenvedniük, az volt az egyetlen érv, hogy a Gestapónál még sokkal rosszabb lett volna a helyzetük, és mielőtt a kakas háromszor kukorékolat volna, annak rendje-módja szerint ünnepélyesen átadták őket a Gestapónak.

Franciaország összeomlásának napjaiban még lett volna lehetőség rá, hogy hajókkal Észak-Afrikába szállítva megmentsek ezeket a mártírokat, vagy ha ez túl nagy áldozat lett volna, legalább esélyt lehetett volna adni nekik arra, hogy megszökjenek és elmeneküljenek. Ez azonban nem történt meg. Otthagyták őket a szögesdrót-kerítések csapdáiban, hogy később rendben átadják őket feltérképezett múltjukkal, minden bizalmas adatukkal együtt, amelyeket maguk a foglyok szolgáltatottak ki a hatóságoknak. Micsoda ajándék Himmler feketeingeseinek! Háromszázezer font demokratikus hús; élve, felcímkézve és szinte alig sérült állapotban!⁵

¹ Csöbe húzni valakit – *A ford.*

⁴ Elméletileg csak a Le Vernet-i német és osztrák menekültekre vonatkozott, de vajon ki az ördög védte volna meg ugyanettől a sorstól a Gestapo közvetlen vagy közvetett uralma alatt sínylődő országokból származó többieket?

⁵ Amikor ez a könyv nyomdába került, az angol sajtóból további két ténnyel ismerkedhetett meg a nyilvánosság: 1. A vichyi kormány megállapodott Németországgal, hogy kiadja azokat a politikai és faji üldöztetés elől idemenekült embereket, akik a náci rezsim elől kerestek oltalmat Franciaországban. A náciknak névsoraik voltak azokról, akiket feltétlenül kézre kívántak keríteni. (*Evening News*, 1941 április 10.) 2. Mintegy százötven ember halt meg, amikor az őrség tüzet nyitott a Le Vernet-i táborban fellázadt internáltakra. A tábort evakuálták, és a foglyokat Észak-Afrikába vitték, hogy ott a transzszaharai vasút építésén dolgozzanak. (*The Star*, 1941 április 10.)

APOKALIPSZIS

Hol pihen majd a szent sátor?
Hol lesz az Ígélet Földje, Uram, még nem látom.
Csak a zord pusztaságot odafenn északon.

ROBERT NATHAN

A Winter Tide

I.

Ismét Párizs.

Az első napokban mohón és állatiasan hajszoltam az örömeket – az ételt, italt, a fürdőt és az ágyat – de a nyomott atmoszféra bénító hatása lassan ismét érvényesült. Semmi sem változott. A tavaly őszi hadüzenettel Franciaország teljesítette a diplomáciai formáságokat, aztán szép nyugodtan aludni tért.

Semmi nem változott – legalábbis érzékelhetően nem. Mme. Suchet férje még mindig a Maginot-vonalnál gyógyítgatta a keléseit, Mme. Tabouis továbbra is azt fejtegette a *L'Œuvre*-ben, hogy szavahihető stockholmi köröktől származó információk szerint, melyek diplomáciai csatornákon Ankarán keresztül jutottak hozzá, Hitler álmatlanul töltötte az éjszakát. Laval, Bonnet, Doriot, Luchaire és de Brinon még szabadlábban volt; Pétain még nagykövet volt Madridban, és részt vett egy vacsorán, ahol megjelent von Stohrer, a német nagykövet is. A legjobb francia nyelvű híradásokat a Radio Stuttgart sugározta, a Radio Paris pedig éltes *maîtresse*-eknek biztosított nyugdíjat a *Parlez-moi d'amour* vagy az *Au temps des cerises* elénekléséért. A francia katona napi fizetése még mindig ½ penny volt, feleségük pedig napi 1 shillinget kapott. A színházak, vendéglők és éjszakai klubok még mindig zsúfoltak voltak. A cenzúra továbbra is elfojtotta Kerillis Kasszandra-sikolyait és vádjait a minisztériumokban ülő árulók ellen, ő pedig továbbra is megjelentette lapját, melyben a szerkesztőségi cikk helyén egy üres hasáb alatt az ő neve szerepelt. A Hotel Continental-ban a Tájékoztatásügyi Minisztériumot még mindig csak *a kupleráj* névvel illették, a sajtó pedig még mindig a türelemről, a fegyelemről és a hitről locsogott. A gyászos képű Lebrun még mezőgazdasági kiállításokat nyitott meg, négymillió külfölditől megtagadták a gázálarcot, a demokrácia reménysége még mindig Mussolini volt, és a *concierge* még mindig nem értette, mire is légyen való ez az egész háború.

1918 végére Franciaország másfélmillió embert veszített; 1940 májusáig alig ezret. 1917-ben a nemzet majdnem elvérzett, de életben maradt; 1940-ben legyőzte a fehérvérűség; a vörösvértettek lassú széthullása, ez a bármely sebnél veszedelmesebb nyavalya.

1940 első három hónapjának egyetlen valóban háborús eseménye a sarkkörön túl következett be. Gyakorlatilag mindenki a szerencsétlen finnekkel szimpatizált, de az a mód, ahogyan a francia sajtó kezelte a finn háborút, egyenesen undorító volt. Franciaország azon túl, hogy felajánlotta arzenáljának ócskavasát, nem segített a finneken, de míg éppoly tétlenül nézte halálos vergődésüket, ahogy korábban a csehekét és a lengyelekét, az újságokat olvasva az embernek az volt a benyomása, hogy a finnek győzelme valamiképpen Franciaország diadala. A francia sajtó hiszterikus Mannerheim-imádata,¹ az orosz kudarcok feletti győzelmi üvöltések valami olyasmik

¹ Mannerheim, Carl Gustaf von, hadsereg-főparancsnok, 1944-ben Finnország köztársasági elnöke lesz.

voltak, amit a pszichoanalitikusok álcázott vágyteljesülésnek neveznek – Maginot-vonal helyett Mannerheim-vonal állt, Németország helyett Oroszország; dupla öröm, kétszeres élvezet. Franciaországnak a finn háborúhoz való hozzáállása olyan volt, mint a voyeuré, aki mások férfiúi tetteinek szemlélésében leli örömét, lévén önmaga ilyesmire képtelen. És amikor április 13-án a finnek aláírni kényszerültek a Molotov diktálta békeegyezményt, egyes francia lapok nem ártallták gyávasággal vádolni őket.

Finnország után a francia képviselőház Daladier fejét követelte – ezt a szerencsétlen fejet, zselatinból készült acélmaszkjával. A rettenetes betegség, amely sötét ködként ülte meg az országot, jól megmutatkozott abban, ahogyan a parlament menesztette őt. A többség nem szavazott ellene, egyszerűen tartózkodtak a szavazástól, és amikor Reynaud átvette a helyét, ugyanez ismétlődött meg; az ötszáz szavazóból mintegy kétszázan tartózkodtak, és Reynaud két szavazatos többséggel győzedelmeskedett. A szavazástól való tartózkodást természetesen kifinomult parlamenti manővernek szánták és fogalmazták, de voltaképpen a felelőtlenség kifejeződése, a sértődöttség megnyilvánulása volt, s nem is annyira Daladier vagy Reynaud, inkább általában a háború felé irányult. Reynaud, ez a miniatűr tatár, aki úgy nézett ki, mintha valahol egy dinamó lenne elrejtve benne, amely folyamatosan feltölti rángatózó, vibráló energiával, talán még megmenthette volna Franciaországot, ha történetesen néhány évvel korábban érkezik. Most már késő volt. Három héttel azután, hogy bemutatta kormányát az ellenséges némaságba dermedt parlamentnek, a németek megszállták Norvégiát, s újabb négy hét múlva Franciaország sorsa is beteljesedett.

II.

A koncentrációs táborból való távozásomkor kaptam egy papírt, melyen az állt, hogy *nevezett A. K. a Belügyminisztérium rendelkezése alapján elbocsáttatott a nemkívánatos idegenek Le Vernet-i gyűjtőtáborából, és Párizsba érkezésekor a XV. kerületi rendőrkapitányságon jelentkezni tartozik. Nevezett A. K. őrizet nélkül közlekedhet.*

Megérkezésem másnapján jelentkeztem a rendőrségen, ott pedig azt mondták, hogy a *Préfecture*-re kell mennem meghosszabbíttatni személyi igazolványom érvényességét, ami Le Vernet-i hónapjaim alatt lejárt. A személyi igazolvány, a *carte d'identité* a Franciaországban tartózkodó idegenek legértékesebb kincse; enélkül kívül rekednek a törvény sáncain.

Másnap elmentem a *Préfecture*-re. Egy óra hosszat álltam sorba egy ablak előtt, s amikor sorra kerültem, megtudtam, hogy a *carte* meghosszabbításához még meg kell szereznem egy *cachet de déconcentration*-t; egy igazolást, amely tanúsítja, hogy a koncentrációs táborból annak rendje és módja szerint bocsátottak szabadon. Legyek szíves átfáradni a negyedik emeleti 34-es szobába, ott majd megkapom a szükséges pecsétet, és azzal jöjjenek majd vissza ide.

Felmentem a negyedik emeletre, be a 34-es szobába, és ebben a pillanatban kezdetét vette életemnek egy új szakasza, amelyet – ha nem lett volna oly rémálomszerű és idegtépő – akár P. G. Wodehouse is írhatott volna. A történet tökéletesen örült, majdhogynem hihetetlen, és teljességgel jellemző az összeomlás előtti Franciaország államigazgatásának mindennapjaira.

A 34-es szobában ülő hivatalnok igen kedves fiatalember volt. Először nem is vizsgálta meg tüzetesen a papírjaimat, és már meg is ragadta a mágikus bélyegzőt, amikor pillantása rátévedt a rubrikára, ahol ez állt: *nemzetisége: magyar*.

– De hiszen Magyarország semleges. – mondta megkövülten – Hogy az ördögbe került maga táborba?

– Le Vernet-ből jövök. – válaszoltam.

Nem szabad elfelejteni, hogy én voltam az első *politikailag gyanús* személy, akit feltétel nélkül szabadon bocsátottak Le Vernet-ből.

– Az egészen más. – mondta teljesen megváltozott hangon. – Mi csak a rendes táborokból érkező, ellenséges idegenekkel foglalkozunk. Meg kell kérdeznem a főnökömet.

Bekopogott a szomszédos *cabinet du chef*-be. Asztmatikus *entrez*-t hallottam, és a tisztviselő eltűnt a másik szobában, de az ajtót félig nyitva hagyta. Hogy ő mit mondott, azt nem hallhattam, de a a rekedt hang dühödten csattant fel:

– Azt mondja, Vernet? *Incroyable!* Majd én utánanézek.

Aztán a telefonba beszélt, és csak töredékeket sikerült megértenem.

– ... *Oui, mon pauvre ami*,¹ ezek elkezdtek szabadon engedni a vernetieket. Hallott már ilyet?

– ...

– ... A belügyminiszter parancsa. Valószínűleg vesztegetés.

– ...

– ... Rendben. Becsukatom, amilyen hamar csak lehetséges.

– ...

– ... Rendben. Az *Éloignement*-en keresztül.

(A *Département de l'Éloignement des Étrangers* volt az a szervezet, amelyik a deportálási ügyekkel foglalkozott.)

– ... Rendben. Most mondja meg, *mon cher! Au revoir, cher ami*.

A hivatalnok vállvonogatva tért vissza.

– Nézze – mondtam neki – Hallottam, mit mondott a főnöke. Engedje meg, hogy beszéljek vele, és elmagyarázzam a dolgokat.

– Az teljességgel lehetetlen.

¹ a főnök szobája; tessék, lépjen be; Hihetetlen!; Igen, szegény barátom

Megpróbáltam meggyőzni. Megmutattam neki a sajtóigazolványomat, és néhány levelet befolyásos személyiségektől. Mostanra már kialakult az a lealacsonyító szokásom, hogy magammal hordozzam őket. Végül elértem, hogy még egyszer bekopogott a főnöke ajtaján. Ismét a rekedt, öblös hang, s a fiatalember lángoló arccal tért vissza. – *Impossible!* El kell mennie az *Éloignement*-re.

Az *Éloignement* az ötödik emeleten volt. Minthogy a háború miatt gyakorlatilag lehetetlen volt deportálni valakit, a francia bürokrácia a kínzás új, kifinomult formáját eszelte ki, s úgy nevezte: *le régime des sursis*. A dolog abból állt, hogy elutasították az ember tartózkodási engedélyért beadott kérelmét, ami egyenértékű volt a kiutasítással, és rövid határidőt *sursis*-t szabtak neki az ország elhagyására. Mihelyt a *sursis* lejárt, a delikvenst máris le lehetett csukni, vagy koncentrációs táborba küldeni.

Azon a napon az *Éloignement* huszonnégy órás *sursis*-t adott nekem.

Amikor ez lejárt, kaptam öt napot.

Az öt nap lejártával negyvennyolc órát.

Ezután egy hónapot.

Aztán megint negyvennyolc órát, aztán egy hetet, majd huszonnégy órát, és így tovább, hónapokon át, s végül, amikor a németek már ötven mérföldnyire voltak Párizstól, ismét letartóztattak. Amikor az *Éloignement*-re mentem, minden alkalommal hét-nyolc órát kellett várakoznom; reggel kilenctől délután négyig vagy ötig. Ez csak egy kis ráadásnyi gyötres volt. Valahányszor beléptem az épületbe, kíváncsi voltam, vajon kiengednek-e, vagy a szenespincébe zárnak majd megint. Az első néhány alkalommal G. is elkísért, később már a lakásomon várt, és találgatta, megjövök-e vagy sem. A nagy, kék E (*Éloignement*) betűk pecsételt sora, amely egyre szaporodott a papíromon, azt az érzést keltette, mintha csak egy szabadságra bocsátott elítélt lennék. Ismét minden éjjel elő volt készítve a bőröndöm, s az ébresztőt a veszélyes órára állítottam. A nagy E betű fenyegetően csüngött az ágyam fölött.

Nem én voltam az egyetlen, akivel a bürokrácia ezt a macska-egér játékot űzte. A *Département E* előszobájában töltött hosszú, unalmas órákban ismét egyszer végignézhettem a Föld söpredékének felvonulását, az európai szabadság temetési menetét. Találkoztam emberekkel, akiket évek óta nem láttam; egy építésszel, akivel a bécsi *Café Central*-ban szoktam sakkozgatni; egy orvossal, aki Prágában egyszer megvizsgált, és a zöld szemüveges Rubio Hídalgóval, akivel utoljára Valenciában találkoztam 1937-ben – ő akkor még a spanyol külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője volt. Szóval a söpredék...

Franciaországi tartózkodásom utolsó négy hónapját túlnyomórészt azzal töltöttem, hogy megpróbáltam egyenesbe hozni a dolgaimat. Szinte megszállottan féltem attól, hogy visszavisznek Le Vernet-be – nem azért, mert tudtam, hogy milyen, hanem mert éreztem, hogy Franciaországnak

vége, és a táborok halálos csapdákká fognak válni az összeomlásban. Március elején figyelmeztetést kaptam *valakitől*, aki ismert *valakit* a rendőrségen, hogy a következő letartóztatási hullámmal engem is el fognak vinni. Március 12-én nyomozók tódultak be a lakásomba, mindent fenekestül felforgattak, elvitték a könyveim és kézirataim felét, de nem kérdeztek egy árva szót sem. És az egészben az volt a legelkeserítőbb, hogy minden indoklás nélkül tartóztattak le, négy hónap után minden magyarázat nélkül engedtek szabadon, és mindvégig soha egyetlenegy alkalommal sem hallgattak ki, és soha nem volt lehetőségem megvédeni magam az ismeretlen vádakkal szemben. Olyan volt, mint mocsárban lépkedve keresgélni egy szilárd pontot, ahol az ember megvethetné a lábát, de mindenhol csak a puha sár, mely végül elnyeli az embert.

Amikor megkaptam a figyelmeztetést, szereztem egy ajánlólevelet M. Lamberthez, az előző kormány egyik tagjától, – *adjoint préfet de la Seine* – Párizs mindenható rendőrfőnökének jobbkezéhez. Amikor március 7-én az irodájába vezettek, éppen a *Le Temps*-t olvasta, amelyben aznap jelent meg egy méltatás a *Párbeszéd a halállal* című könyvem francia fordításáról. M. Lambert rendkívül nyájas volt.

*Mais c'est ridicule ce qu'on vous embête chez nous!*¹ – kiáltott, amikor elmeséltem neki a történetemet. – Ez csakis valami alárendelt idióta tévedése lehet! Így bánni egy ilyen emberrel, mint Ön! Azonnal utánaézek.

Átment a szomszéd szobába, telefonált, aztán visszajött.

Beszéltem Monsieur Louit-tal – mondta – a *département des renseignements généraux*¹ vezetőjével. Louit megtisztelve érezné magát, ha Ön húsz perc múlva felkeresné, addig vet egy pillantást a dossziéjára. Fél óra múlva minden gondja megoldódik. *Au revoir, cher monsieur.* Örültem, hogy megismerkedtünk.

G. a sarki bisztróban várt. Rohantam lefelé a lépcsőn, hármasával ugráltam át a fokokat; majdnem kitörtem a nyakam, hogy elújságotlissam neki a jó hírt. Ittunk egy Pernod-t, aztán visszamentem M. Louit-hoz.

– Monsieur Louit el van foglalva. – mondta az *huissier*.²

– Vár engem. – erősködtem – Monsieur Lambert most beszélt vele telefonon.

Morogva bement, és egy perc múlva visszajött. – Monsieur Louit most nem ér rá. Ha akar, várjon, de lehet, hogy nagyon sokáig kell majd várnia.

Másfél órát vártam. Akkor megjelent egy vékony, nyálkás titkár, és megkérdezte, mire várok.

Elmondtam neki. Visszament a szobába, aztán megint kijött.

– Monsieur Louit nagyon elfoglalt. Nem fogad senkit, de megígérte, hogy át fogja nézni az Ön dossziéját.

¹ Nevetséges, mennyi bosszúságot okoznak önnek!

¹ Az Idegenrendészet hírszerző osztálya

² altiszt

Hát így. Öt nappal később házkutatást tartottak nálam, és az *Éloignement* ismét adott negyvennyolc órai haladékot. Néhányszor megpróbáltam beszélni M. Louit-tal, de mindig nagyon elfoglalt volt. Aztán felkerestem M. Lambert-t; a titkára azt mondta, hogy házon kívül van, de én hallottam a hangját az irodából. Ekkor feladtam.

Találkoztam Mrs. Vanderveldével, Emil Vandervelde belga exminiszterelnök özvegyével, akit még Brüsszelből ismertem. *Mais c'est grotesque!* – mondta – Ezek a franciák mind megbolondultak. Miért nem megy el és beszél Léon Blummal?

Blummal még soha nem találkoztam, és bár spanyol politikája katasztrofális volt, nagyra tartottam őt tisztességéért és tántoríthatatlanságáért. Álmomban sem jutott volna eszembe, hogy személyes problémáimmal zaklassam, de most a víz már a nyakamig ért, és Mrs. Vandervelde meggyőzött róla, hogy Blumnak elvi kérdés kiállni a politikai üldöztetés ilyen kirívó eseteiben. Így aztán elmentem Blum házához az Île Saint-Louis-re. A lépcsőházban fiatal szocialisták álltak őrséget, mert az *Action Française* garázdái már kétszer is merényletet kíséreltek meg Blum ellen. A szigorú cenzúra, amely nem engedte át Kerillisnek a franciaországi náci Ötödik Hadoszlop ellen írt cikkeit, nem emelt kifogást a *Gringoire*-nak a szocialista vezetők elleni pogromkampányaival szemben.

Blum nem fogadott. Betegen feküdt, és a párt végrehajtó bizottságának tagjaival tárgyalt, de amikor a titkára elmondta neki, hogy miről van szó, azonnal felhívta M. Combe-t, a *Sureté Nationale* idegenrendészeti osztályának vezetőjét. Az ajtó félig nyitva volt, így hallhattam, amit Blum beszél. Röviden elmondta az esetemet, aztán megköszönte a vonal másik végén elhangzott ígéretet, végül kijött a titkár, és azt mondta, hogy üljek taxiba és vitessem magam a *Sureté Nationale*-ra. Combe azonnal fogadni fog.

Elmentem a *Sureté*-re, és beküldtem M. Combe-hoz a névkártyámat. Mintegy fél óra múlva előkerült egy diótöröképű, apró emberke, és azt mondta: Combe elnök úr nagyon elfoglalt. Egyébként én is. Mit kíván?

Elmondtam neki, hogy Léon Blum ajánlott be M. Combe-hez.

Az emberke a kezeit nézegette. Jobb keze hegyes körmeivel valami piszkot kapart ki a bal körmei alól.

– Tudom. *Enfin*,¹ mit kíván?

És ekkor elvesztettem a türelmemet. Megmondtam neki, hogy semmi mást nem akarok, mint egyszer végre szemtől szembe állni egy felelős személlyel, aki meg tudja mondani, hogy milyen bűnt követtem el, amiért üldöznek, aki keresztkérdéseket tesz fel, ha kell; vádat emel, ha van miért, és elveti a vádat, ha nincs; hogy minden civilizált országban ez lenne a dolgok rendje, és hogy

¹ Végül is

szabadon engedni egy embert, mert nyilvánvalóan nincs miért fogva tartani, aztán tovább zaklatni – ez ellentétes a törvénnyel, ez becstelen és önkényes – és így tovább.

Amíg beszéltem, az emberke végig a körmeit tisztogatta. Amikor befejeztem, így szólt:

– Ez mind igen sajnálatos, de nem ránk, hanem a *Préfecture*-re tartozik. *Au revoir, monsieur.*

Egy ízben már azt hittem, sikerül végre szilárd talajra találnom a bürokrácia mocsarában. Kieszközöltem egy találkozózt M. Louit egyik megközelíthetetlen beosztottjával, Benoit főfelügyelővel, aki megígérte, hogy *contre enquête*-et indít, vagyis újravizsgálhatja az ügyemet és teljes mértékben rehabilitál. Nagyon együttérzően viselkedett. Azt mondta, hogy a *contre enquête* voltaképpen merő formáság, hiszen a dossziémban természetesen semmiféle komoly vád nem szerepel, de a dolog végleges elintézése mégis igénybe vehet három-négy hetet. Vagyis tehát nem volt *semmi komoly*. De mi lehetett az a *nem komoly*? – Ó, igazán semmiség. *A propos*; nincsenek véletlenül Németországból emigrált barátaim? – Természetesen vannak. – Ismerem Lion Feuchtwangert, Heinrich Mannt, meg X-et, Y-t és Z-t? – természetesen ismerem. – Akkor bizonyosan azt is tudom, hogy néhány napon belül valószínűleg falhoz fogják őket állítani. – Nem, ezt nem tudtam. A fejbőrömet előntötte a verejték. – És hogy én magam is épp hogy megmenekültem attól, hogy hasonló gyanú miatt osztozzam a sorsukban? – Nem, ezt sem tudtam. – De az isten szerelmére, miféle gyanú miatt? – Ne is törődjek vele – mondta barátságosan. – Igazán szerencsés embernek tarthatja magát, hogy nem is tudta, milyen veszedelem fenyegeti. Ha a *contre enquête* befejeződik, minden veszély elhárul a fejem felől. Mindenesetre ő majd kézbe veszi az ügyet.

Aztán még barátságosabb lett, és magáról kezdett beszélni. Hogy mennyire elege van a munkájából, a feljelentések és ellen-feljelentések bűzéből, amelyekkel foglalkoznia kell, és hogy egyszer majd elmegy valami nyugodt, távoli és félreeső helyre és megírja az emlékiratait. Igazán érdekes lehet írónak lenni, és annyiféle különös emberrel találkozni. Olvastam X. legutolsó könyvét? És hogy tetszett? Nem, mint irodalom, hanem mit gondolok a szerzőről, mint emberről, és a politikai elképzeléseiről, stb, stb. És Y.? És Z.?

Társalgás közben Benoit főfelügyelő hanyagul az asztala szélén üldögélt, cigarettázott, mosolygott, és egyenesen a szemembe nézett. Olyan briliáns módon vezette a beszélgetést, hogy eltartott egy darabig, amíg rájöttem, mire megy ki az egész. Nem javasolta konkrét formában, hogy legyek az informátora, és minél kurtábbak lettek a válaszaim, ő annál szívélyesebbé és beszédesebbé vált. Egy joviólis, öreg doktorbácsira emlékeztetett, aki csokoládémázás hashajtót akar beadni egy gyereknek – és ezt kereken meg is mondtam neki. Erre színpadiasan égnek emelte a karjait, de ékesszólása hirtelen elapadt és néhány perc múlva hirtelen véget vetett a beszélgetésnek. Elmenőben megkérdeztem, nem lehetne-e meggyorsítani a *contre enquête*

lefolyását. – Ó, igen, a *contre enquête*. – mondta – Legjobb lenne, ha írna nekem egy részletes önéletrajzot.

Az volt az érzésem, hogy ennek semmi értelme nem lenne, és hogy a misztikus gyanú meg a falhoz állítás emlegetése csak pusztá blöff, ahogy a rehabilitációm ígérete is, de természetesen megírtam, és másnap elvittem az irodájába az önéletrajzot. Meglepett arcán azonnal láttam, hogy tökéletesen elfelejtette az egészet.

Amikor a három hét eltelt, elmentem hozzá, ahogy megbeszéltük. Többször is próbálkoztam, de valahányszor beküldtem a névkártyámat, azt mondták hogy nagyon elfoglalt, vagy épp most ment el valahová. A *contre enquête*-ről soha többé nem hallottam.

Finnország elesett, Norvégiát megszállták, és míg Franciaországra is leszállni készült az éjszaka és lassan közeledtek az Apokalipszis árnyai, én tovább küzdöttem a magam lidércnyomása ellen. Nyomasztóan emlékeztetett Kafka regényére, *A per-re*; egy ember álomszerű, allegorikus történetére, melyben miután misztikus idézést kap, hogy jelenjen meg perének tárgyalásán, hiába küszködik és próbálkozik, hogy megtudja, hol folytatják le majd a pert és voltaképpen miről is van szó; bárhol kérdezősködik, csak elutasító, talányos válaszokat kap, mintha mindenki részese lenne egy titkos összeesküvésnek, és minél közelebb látszik lenni a cél, annál távolabb és távolabb kerül, mint egy álom áttetsző falai, és a regény ugyanúgy ér véget; kínzó, elviselhetetlen bizonytalanságban, ahogyan elkezdődött. Az Ítélszék, amit Kafka hőse képtelen megtalálni, a saját tudata, de vajon mi lehet a szimbolikus jelentése a sok diótörő-képű, körömrágó, pattanásos arcú, nyálkás figurának, akik a francia bürokrácia irodáiban szövik intrikákból és szabotázsokból álló pókhálóikat? Talán valóban bűnös vagyok én és mind a hozzám hasonló; talán a múlt a bűnünk; talán az, hogy előre láttuk a katasztrófát, és elmulasztottuk felnyitni azok szemét, akik nem látták. De ha bűnösök voltunk, kik voltak ők, hogy fölöttünk törvényt üljenek?

Kik? A válasz néhány hónappal később érkezett, amikor a Louit-ok és Benoit-ok, a diótörők és pattanásosok mind hason csúsztak a győztes előtt, majd visszamásztak penészes irodáikba, hogy tovább szöjék más név alatt ugyanazt a hálót, hiszen ezúttal már úgy nevezték: *Francia Nemzeti Forradalom*.

Közben befejeztem a *Sötétség délbent*; a regényt, amin Roquebillière-ben dolgoztam. Franciaország végzetének és saját balsorsomnak érzete eddigre annyira úrrá lett rajtam, hogy már nem is érdekelt más, csak G. és hogy befejezzem a regényemet. Tudtam, hogy az idő ellenem dolgozik. A kézirat május elsején végül eljutott a londoni kiadóhoz – tíz nappal azelőtt, hogy megkezdődött az invázió.

Néhány barátommal megünnepeltük az eseményt és jól berúgtunk: a munka elvégeztetett – *après nous le déluge*.¹

A lidércnyomásnak, amelyben G.-vel éltünk, voltak groteszk aspektusai is. Néhány nappal a házkutatás után a kritikus időben, reggel fél nyolckor csengettek az ajtón. Ezúttal is éppen fürödtem, és amikor kikiáltottam, hogy ki az, egy hang ezt válaszolta: *Préfecture de Police*. Majd váratlanul hozzátette: Csak nyugodtan. Nem kell sietnie.

Ajtót nyitottam, és régi barátom, M. Pétetin lépett be; a nyomozó, aki hat hónappal ezelőtt, 1939 októberében letartóztatott. Pattanásai szebben virítottak, mint valaha. Ezúttal furcsa félénkséggel jött be a szobába, mintha nem lenne egészen biztos a dolgában. Némi köntörfalazás után kibökte, hogy a minap egy könyvesboltban meglátta az egyik könyvemet, – igen csinos könyv, igazán – csak sajnos nagyon drága, és Mme. Pétetinnek történetesen éppen holnapután lesz a születésnapja, és úgy gondolta, hogy ha netán esetleg... Elvégre tulajdonképpen régi ismerősök vagyunk...

Azt mondtam, hogy őszinte öröömre szolgál, ha adhatok neki egy kötetet. – Milyen szerencse, – tettem hozzá – hogy a kollégái, akik a múlt héten elvitték a fél könyvtáramat, hagytak belőle egy példányt.

– Elvitték? Ó, a gazemberek! – mondta felháborodottan Pétetin, aztán megkért, hogy írjak a könyvbe dedikációt. Felvettem, hogy ez esetleg csökkentheti a születésnap ajándék értékét, de ő azt mondta, hogy a *madame* bizonyosan örülni fog neki. Így aztán beleírtam: *Monsieur Pétetinnek – Fernandnak – első, októberi találkozásunk emlékére*; ő pedig úgy vélte, hogy ez nagyon kedves és *poétique*.

Amikor elbúcsúztunk, megkérdeztem tőle, hogy bár látogatása rendkívül kedves gondolat volt, vajon miért jött ilyen korai órán.

M. Pétetin pattanásai olyanok lettek, mint a hónapos retek.

– Tudja – magyarázta – a rendes embereknek, mint maga, ez tényleg korai idő, de mi megszoktuk, hogy hétkor menjünk, ha biztosan otthon akarjuk találni *a pasast*.

M. Pétetin kollégái, akik feltúrták a lakásomat, különös szempontok alapján válogatták ki a *gyanús* anyagot. Elvitték a *Bűn és bűnhődés* második kötetét, Rauschning *Hitler m'a dit*-jét, egy illusztrált *Az európai erotika történeté*-t. Chalmers-Mitchell-től a *My house in Malaga*-t és egy köteg náciellenes röpiratot.

Ez volt a dolog groteszk oldala. Elvittek azonban egy halom cikket is, amelyeket húszéves korom óta írtam – vagyis tizenöt éves újságírói tevékenységem összegyűjtött eredményét – és az egyetlen példányát egy kiadatlan kéziratnak, amelyik a Szovjet Közép-Ázsiában és a Sarkkörön túli

¹ utánunk az özönvíz

vidékeken tett zeppelin utazásról szólt. Normális körülmények között ez a veszteség megőriztetten volna; most szinte alig érdekelt. G. is és én is egyfajta apokaliptikus *je m'en foutisme* állapotban éltünk.

A normális élet szép lassan zátonyra futott. A modern tömbházban, ahol laktunk, először a központi fűtés mondta fel a szolgálatot, aztán megszűnt a melegvíz, végül pedig elromlott a lift. A bérlők némelyike külföldi volt és koncentrációs táborba vitték őket, másokat behívtak, és lakbért senki nem fizetett, úgyhogy a tulajdonos nem sokat törődött a javítással. Szegény Theodore már régóta mozgásképtelen volt és lúdtalpasan álldogált a garázs egyik sarkában; vaksi szemével bánatosan bámulta a betonpadlón az olajfoltokat. Rövidesen – éppen az invázió második napján – a telefont is kikapcsolták. Első letartóztatásom óta nem fizettem a díjat, és a hátralék mostanra már szép összeggé kerekedett. Amúgy sem vettem volna semmi hasznát; a barátaim, akikért aggódtam, jórészt elmentek, és a csengő napokig is néma maradt. Autó, fűtés, víz, lift és telefon – olyan volt, mint a *rigor mortis*, amely sorra éri el egyik végtagot a másik után.

Korábban – Malagában, mielőtt a város az ellenség kezére került – megismertem már a vég előérzetét. Pompeii utolsó napjait. És most ismét át kellett élnem ezt az érzést; – ezúttal Párizsban és májusban – mintha a történelem sötét erői szándékosan választották volna a legszebb évszakot és a világ legbájosabb városát, hogy megmutassák hatalmukat a fény erői fölött.

III.

„ ... És mindeme rombolás úgy ment végbe, hogy egy teremtetten lelkét sem lehetett látni. Mert ezek a vak rovarok megajándékoztattak a képességgel, hogy észrevétlenül végezzék el feladatukat. A munka a csend fátyla alatt ment végbe, és csupán az éber fül hallhatta az éjszakában a milliárdnyi állkapocs neszezését, amely elemésztette az épületek vázát, és előkészítette összeomlásukat. ...

Semmi nincs biztonságban prédálásuktól, melyben van valami rémületes és természetfeletti, ahogy titokban végzik a pusztítást, és csak a romlás pillanatában fedik fel magukat. ... Ott állnak a hatalmas, látszólag erejük teljében lévő fák, kérgük gondosan érintetlenül hagyva, s ha megérintik őket, összeomlanak. ... Az ültetvényes öt-hat napi távollét után megtér otthonába, s úgy tűnik, minden úgy van, ahogy otthagyták; semmi nem változott. Leül székére, és az széthullik alatta. Az asztalhoz kap, hogy hanyatt ne essen, s kezében darabokra esik az asztal is. Nekidől a ház tartóoszlopának, az oszlop enged, a hatalmas porfelhőben omlik össze az egész.

Amikor bekövetkezett, épp Maeterlinck *A természetek életét* olvastam, ahonnan a fenti sorok is valók, s úgy éreztem, rendkívüli allegóriája mindannak, ami most épp összeomlóban van körülöttünk.

Pénteken kezdődött, május tizedikén, s a következő kedd reggel találkozóm volt Joliot-Curie professzorral a Sorbonne-on. A metrón olvastam Kerillis cikkét az *Époque*-ban; volt benne egy mondat, amelyik körülbelül így szólt:

Az 1916-os hősi napok szelleme visszatért; tegnap Sedannál egy erőd visszafoglalásakor csapataink Douaumont dicső napjaihoz méltó bátorságot tanúsítottak. Aztán le kellett szállnom, és a lapot otthagytam a metrón.

Mi van magával? – kérdezte Joliot, amikor beléptem. – Sedannál vannak. – válaszoltam. – Sedannál? Maga álmodik. Hol az ördögbe hallotta ezt a rémhírt? – Kerillis írta egy ma reggeli cikkben. Tudja, ő mindig kerülő úton tesz célzásokat a valós helyzetre, hogy kijátssza a cenzorok éberségét. – De pontosan mit ír? – Hogy tegnap Verdunhoz méltó hősiességgel *visszafoglaltak* egy erődöt Sedannál. – Joliot mosolygott. – Maga mindent összekuszál. Kerillis Sedannal az 1870-es háborúra utalt. Nem is tudtam, hogy maga ilyen *paniquard*.

Szégyelltem magam és megnyugodtam. Már öt napja volt, hogy megkezdődött a német offenzíva, és mindössze annyit tudtunk – mi, a francia közvélemény, akik olvasták a közleményeket és hallgatták a rádiót – hogy a dolgok aránylag jól állnak: hogy a németeknek sikerült beékelődést kialakítani Maastricht körül, és valamelyest előrenyomultak Hollandiában, de az ejtőernyőseik nagy részét megsemmisítették, és a francia motorizált csapatok tért nyertek a Belga Ardenneken; hogy volt egy másik beékelődés valahol Longwynél, de hamarosan felszámolják. Mindez persze bizonyára csak optimista porhintés, de Joliot akkoriban igen szoros kapcsolatban volt a Hadügyminisztériummal, és hát ő csak tudhatja... Nyilván én értettem félre azt a célzást Sedannal.

A *Paris-Midi* épp akkor került az utcára, amikor elhagytam Joliot-Curie laboratóriumát. A címlapon nagy betűkkel állt: KIÜRÍTETTÜK SEDANT.

Ez volt az a pillanat, amikor az ember alatt összetörik a szék. Ami ezután következett, az már csak az összeomló házban való támoltyás és tántorgás volt, ahol bármi, amihez az ember hozzáér, egy marék porrá hullik a keze között. Visszatekintve arra a hétre, ami következett, minden olyan volt, mint valami zavaros, fojtogató álm, de anélkül a megnyugtató, titkos tudat nélkül, hogy ha az ember felébred, minden véget ér. Az események előtti és az azokat követő napok tragikus láncot alkotnak emlékezetemben, de azok az apokaliptikus napok örvénylő kaleidoszkópként kavarnak minden rend és sorrendiség nélkül, és csak rettenetes alakok és színek törmelékei bugyborékolnak fel a sűrkeállományom azon részében, ahol az emlékezet lakozik.

Reynaud síri hangja a megafonokban: *Hihetetlen tévedések eredményeképpen – amelyek el fogják nyerni méltó büntetésüket – nem romboltuk le a Meuse hidjait. Ezeken a hidakon keltek át a német alakulatok...*

Gamelin parancsa: *Meghalni, de nem meghátrálni!* – és visszavonulás az Aisne-ig ugyanazon a napon...

Az északról menekülteket hozó sáros autók – a tetőkön matracok, a csomagtartókon biciklik – tömve kimerült emberekkel; át Párizson, mint a hurrikán elől menekülő madárcsapat – és az emberek álltak az utcán és bámulták őket...

A bisztrónkból ismerős, lúdtalpas pincér, akit márciusban hívtak be, ott sétált gyűrött civilruhában a Boulevard Sébastopol-on. – Azt hittem, hogy maga a fronton van! – A front ott van, ahol a hadnagyom van. A hadnagy autóba ült és elmenekült, úgyhogy számomra megszűnt a front. – De agyonlövök, mint dezertőrt! – Ahhoz előbb meg kell találniuk. És egy hét múlva a fél hadsereget agyon kell majd löniük. Persze csak ha másik fele hajlandó lesz rá.

Ebéd André Malraux-val (vagy ez néhány héttel korábban volt?). Önkéntesnek jelentkezett a *Corps Franc*-nál. „*Si tout est foutu, reste à mourir avec le proletariat*”. A jelentkezését elutasították; erre jelentkezett és be is lépett a *Tank Corps*-ba.

A rémhírek lavínája: A Madeleine-téren ejtőernyősök szálltak le! ... Három kisgyerek halt meg mérgezett csokoládétól, amit a németek dobtak le Belleville-ben! ... Gamelin föbelőtte magát! ... Arras-t bevették az ejtőernyősök, akik éjszaka ereszkedtek le zseblámpákkal a kezükben! ...

Egy kicsempészett S.O.S.-levél a Roland Garros-ba internált német B.-től az európai híru írótól – feleségének, Verának írta: *Elvették a ciánomat. Ez volt az egyetlen menedémem a Gestapo elől. Addig éreztem magam biztonságban és nyugalomban, amíg a zsebemben volt. Elrabolták szabadságom és méltóságom utolsó menedékét.* Vera meglátogat. Szerzett egy fényképésztől egy kapszula nátriumcianidot, és arra kér, hogy hozzam össze N. gróffal, a Roland Garros parancsnokával. Igen, az adag fele az enyém lehet. Szállodai szobájában elosztjuk a sárga port két aszpirines üvegcsébe, és gyertyaviasszal lepecsételjük, hogy megóvjuk az oxidációtól. Vera fél a mérgezéstől, és kesztyűt húz a művelethez. Közben a rádió: *a németek elérték Saint-Quentint és Laont.*

Találkozom Denise-zel; a szeme könnyekben úszik. Tizenöt évig volt Mme. Duprés, egy párizsi társasági hölgy titkárnője. Múlt éjjel Mme. Duprés elutazott fivére Tours-i kastélyába és kiadta a személyzet útját; elküldte Denise-t, Thérèse-t, a szakácsot (tizenöt évi szolgálat) és Marie-t, a cselédlányt (tizenkét év). Adott nekik egy rakás estélyi ruhát és egyheti bért...

Vera elbeszéli N.-nél tett látogatásának történetét. A parancsnok elutasította a kérést, hogy átadja B.-nek az anyagot. *Quel enfantillage, madame!*¹ Férje, mint volt katonatiszt, bizonyára szégyellne a zsebében egy adag méreggel járkalni. – Tudja, hogy mi történt Belgiumban és Hollandiában az internált német menekültekkel? – Franciaország nem Belgium és Nem Hollandia. Nem szabad elhinni ezeket a defetista pletykákat, Madame. – Másnap Verának sikerült egy darab sajtban becsempésznie a mérget. B. levele: *Istennek legyen hála, megkaptam az aszpirint, amit küldtél. Most már nem bánom, akármi is történik. Boldog vagyok.*

¹ Micsoda, gyerekség, asszonyom.

Buborékok, buborékok – lassan szállnak fel a szürkeállomány fájdalmas mélységeiből, ahol az emlékezet lakozik.

Egy fiatal francia újságíró kedves hangja, ahogy megáll mellettem vadonatúj bőröndökkel megrakott autójával: Maga még itt? Úgy fest, ma éjjelre itt lesznek...

Tea a PEN-klubban. Megpróbálom meggyőzni Henri Membre-t a francia szekció vezetőjét, hogy tegyen még egy utolsó erőfeszítést Mario és Tamás szabadon bocsátása érdekében. Membre fia Belgiumban volt a francia hadsereggel – ha élt még egyáltalán; az utolsó távirat Charleroi-ból érkezett, ahol Membre 1914-ben maga is megsebesült. Mindennek ellenére továbbra is próbálkozott, hogy az internált írókat kiszabadítsa – mintha tüket akart volna kiszedegetni az égő szénakazalból.

Találkozom N. hadnaggyal, aki civilben festőművész. Megsebesült, a jobb karja megbénult. A meghosszabbított Maginot-vonal? Sose létezett. Néhány kicsinyke erőd, semmi több. – De hát éveken át úgy tudtuk, hogy Hitler módosította a Schlieffen-tervet¹ és a támadás Belgium felől várható! – Egy dolog tudni valamit, és megint egy dolog cselekedni. – De még akkor is: a háború kezdete óta kilenc hónapunk volt kiépíteni a meghosszabbítást! – Na ne mondd. Tegyük fel, hogy nem érdekelte őket. Tegyük fel, hogy nem is akarták... – De kik azok az ők? – Nem tudom. Éppen annyira tudom, amennyire te. De én nem találkoztam egyetlenegy tiszttel sem, ezredestől felfelé, akinek a szíve ne a *Croix de Feu*-ért dobogott volna. Gondolod, hogy a vezérkarnál egyesek jobban szeretik Hitlert, mint Blumot? – Csak nem tudatos árulásról beszélsz? – Ember! Értsd meg: nem tudom. Én csak azt tudom, amit látok. És például azt látom, hogy az utászalakulatok, akikről azt gondoltuk, hogy megerősítik majd a Longwy-Montmédy szektort, ott rohadnak november óta, és napi két óránál még soha nem dolgoztak többet. – De miért? – Kérdezd meg a vezérkart. Egyszer nem volt ásó, máskor meg kevés volt a beton. Mindig mindenre akad ok...

Abbeville elesett. A németek elérték a Csatornát. Boulogne elesett. A keskeny acélpenge Franciaország testébe hatolt, míg ki nem bukkant a másik oldalon, s közben forgott a sebben, egyre nagyobbá tágította a lyukat és roncsolta maga körül az ország húsát. És a rádióból ismét Reynaud hátborzongató hangja: *Ha azt mondják, hogy Franciaországot már csak a csoda mentheti meg, akkor én hiszek ebben a csodában. Franciaország nem veszhet el...*

Támadások a pályaudvarok ellen. Az utakról eltűnnek a taxik és a buszok. A város kiszárad, mintha elsorvadt volna. Az utcasarkokon álló *flic*-ek géppisztolyai. A földalattin az emberek furcsa pillantása; szemgolyóik mögött a félelem pislákoló gyertyáival.

Az ejtőernyősöktől való rettegés. Az Ötödik Hadoszlop-pszichózis. Az utolsó razzia – a régóta várt, hétórás csengetés. A Vernet-i öreg útításka zárjának kattánása. Az utolsó pillantás a lakásra; a

¹ Alfred von Schlieffen német vezérkari főnök 1905-ös tervezete Franciaország megtámadására.

megmaradt könyvekre, a függönyökre, az asztalra, tudva, hogy ez most igazán az utolsó. És G., aki néz utánam a felső lépcsőfordulóról; arca merev és krétafehér, mint súlyos betegség előtt.

IV.

És megint a fapadok a rendőrségi őrszobán. Jekyll el, belép Hyde.

Mintegy harmincan ültünk a fapadokon, mind osztrákok és németek, ötven és nyolcvan év között. Ez volt az utolsó razzia. Mindenkit, akit a német koncentrációs táborokból a múlt télen elbocsátottak, egy héttel ezelőtt begyűjtöttek ismét, még az asszonyokat is. Csak az ötvenöt év felettiek és a nyomorékok maradtak szabadon, s most eljött az ő idejük is. Most már valóban teljes volt az államigazgatási program sikere. A betegeket kiráncigálták ágyaikból; néhányuk az elkövetkező napokban meg is halt. A náciellenes mozgalom vezéralakjai, európai ismertségű emberek: Heinrich Mann, Lion Feuchtwanger, Willy Münzenberg, Walter Hasenclever, Ernst Weiss, Carl Einstein, Walter Benjamin – nem maradt ki egyikük sem. A hét felsorolt közül csak az első kettőnek sikerült megszöknie; a többiek az öngyilkosságba menekültek.

Reggel fél nyolctól délután fél négyig ültünk ott. Nem engedték, hogy felkeljünk a padokról, és azt sem, hogy szerezzünk valami ennivalót. Fél négykor egy rendőrségi teherautóra raktak minket. Azt hittem, hogy a Salle Lépine-be visznek, de a teherautó végigment a Rue Vaugirard-on, aztán a külső körutakra tért. Hová megyünk? – kockáztatta meg valaki a kérdést az egyik barátságatlan *flic*-hez fordulva. – A Buffalo Stadionba. Van ott egypár remek kis géppuska. Mielőtt bejönnek a *boche*-ok, magukat mind a falhoz fogjuk állítani.

Eddigre már félrészeg voltam. Az utolsó három hónapban egy palack Courvoisier is volt már az útításkámban, vastartalékként arra az esetre, ha elvisznek; a táská fenekén ott volt Vera anyaga is. Az elmúlt öt óra alatt a rendőrségen a mindannyiunkat foglalkoztató kérdéstről beszélgettünk a szomszédokkal, a púpos Dr. Pollak-kal: vajon a franciák gyorsabbak lesznek-e, mint a németek, és elvisznek-e bennünket Párizsból, mielőtt azok bevonulnának. Megpróbáltam meggyőzni, hogy a németek ragaszkodnak a szabályaikhoz: egyszerre csak egy dolgot csinálnak. Előbb megsemmisítik az elszigetelt Flanders-hadsereget, aztán hagynak a franciáknak egy heti vagy tíz napnyi időt, hogy evakuáljanak bennünket. Az öreg Dr. Pollak nem hitt nekem; szerinte a franciáknak minden járműre szükségük van a visszavonuláshoz; a vonatok már nem járnak – nem sokat fognak törődni velünk, inkább sorsunkra hagynak minket, ami tehát a Gestapo. Néztem az öreg arcát, homlokán a verejtékcseppeket, és a szemében a félelem pislákoló gyertyáit. Aztán engem is elfogott a félelem. Ismertem már korábbról is, és figyeltem, ahogy felébred valahol a gyomrom és a szívem között, egyre erősödve átítatja a szívemet, mint egy szivacsot, aztán szétsugárzik lefelé a hólyagomig és felfelé a torkomig; ismertem, és mindennél jobban gyűlöltem ezt az érzést. És azt is tudtam, –

máandhat bármit bárki, aki még nem találkozott vele – hogy egyetlen gyógymódja van, úgyhogy elővettem a Courvoisier, és a következő két órában lassú kortyokkal megittam az egészet. Amikor a kocsiba szálltunk, már minden rendben volt – kellemesen közönyös és filozofikus voltam. Aztán egyfajta álomszerű, lebegő állapotba kerültem, és a valaha tapasztalt legkülönösebb élményeim voltak. Ami kívül történt, már az is elég furcsa volt, hiszen fél órával később már szabad voltam, de az igazán elképesztő az volt, ami a bensőmben zajlott le; ahogy az üres gyomorra megivott palacknyi brandy elmosta tudatos reakcióimat, és kitérte a kaput az önvédelem automatikus reflexei előtt. Ha nem ittam volna, ez a könyv valószínűleg soha nem születhetett volna meg.

Említettem, hogy a kocsiban ülők rajtam kívül mind németek vagy osztrákok voltak. Én voltam az egyetlen, aki a *nem-ellenség* kategóriába tartoztam. Ezidáig az *ellenséges* idegeneket a Buffalo Stadionban, a *gyanúsakat* pedig a Roland Garrosban gyűjtötték össze. Ezen a reggelen – talán a szállítójárművek hiánya miatt – a *Préfecture* elrendelte, hogy minden letartóztatottat a Buffalo-ban berendezett táborba irányítsanak. Amikor azonban odaértünk, kiderült, hogy a tábor vezetését – a szokásos francia fejtelenséggel – elfelejtették a megváltozott helyzetről tájékoztatni. Én voltam az első nem-ellenséges idegen, aki átlépte a tábor fogadó irodájának küszöbét, s amikor letettem irataimat a tiszt asztalára és ő meglepett arccal nézett fel rám, hirtelen minden összeállt.

– Hol és miért tartóztatták le? – kérdezte a tiszt.

– A Café Dupont-ban, Place de la Convention; egy órával ezelőtt.

Nem kellett tudatosan, odafigyelve válaszolgatnom; megtette helyettem a brandy – vagy a tudatalattim, ez a ravasz, szőrös szuper-majom. A lényeg az, hogy normális helyzetekben csapnivaló színész vagyok, és ha megpróbálok blöffölni a pókerben, mindig lebukom. Ez a mostani nagyon különös tapasztalat volt.

– Hol van a *carte d'identité*-je?

– A lakásomon; Rue Dombasle 10., hetedik emelet. Ezért tartóztattak le. Csak lementem, hogy igyak egy kávét ebéd után, és az igazolványomat otthon hagytam, aztán jött a razzia, és engem bevittek a rendőrségre. Kértem, hogy hadd mehessek haza az igazolványomért, de oda se figyeltek, csak betértek az autóba, és most itt vagyok.

Éreztem, hogy tökéletesen meggyőző az előadás; a jólnevelt felháborodás és a jóhiszemű hülyeség helyes arányú keveréke. Általában nem vagyok különösképpen ihletett személyiség; amikor például írok, külön-külön kell megizzadnom minden mondatért. A dolog valóban egészen különös volt. Hasonló, álomszerű elragadtatásban más korokban szózatokat hallottak és misztikus látomásokat éltek át az emberek; a mai csodák rendőrtisztek asztalai előtt mennek végbe, de a lényeg természetesen ugyanaz.

Az asztal mögött ülő férfi letette az útlevelemet, és a többi papírt kezdte nézegetni: a sajtóigazolványt, a befolyásos személyek ajánlóleveleit, stb. Feje fölött a falon lógó óra fél ötöt mutatott.

– Ez az egész nagyon érdekes élmény egy újságírónak, de ötkor nekem egy fontos találkozón kell megjelennem. – mondtam; vagy talán nem is én, hanem a brandy vagy a szőrös majom.

– Milyen találkozón?

– A Tájékoztatásügyi Minisztérium napi sajtóértekezletén. (Soha nem vettem részt a sajtóértekezleteken, és a háború kitörése óta egyetlen cikket sem írtam, de a sajtóigazolványomat megtartottam.)

– Ez az idióta Lamèche mindig elszarja a dolgokat. – mondta a tiszt a segédjének, és bizonytalanul nézegette a papírjaimat. Gondolom, Lamèche lehetett a XV. kerületi rendőrkapitányság *commissaire*-je. A kíséretünk egyébként azonnal távozott, amint átadott minket a stadionban.

– Nézze: – mondtam. – Nekem ötkor ott kell lennem. Ha kétségei vannak, kísértessen haza egy taxival, hogy magamhoz vegyem a *carte d'identité*-met. Akár fegyveres kíséret is adhat mellém egy géppuskával, ha úgy gondolja, hogy szükséges.

Az asztallal szemközi ajtó már a táborba nyílt; ha azon egyszer átléptem, mindennek vége. Ott volt az ajtó előttem, és én tudtam, hogy halálos csapda, és azt is tudtam, hogy a hangomban a legcsekélyebb hamis csengés is odajuttat. De ez nem az én hangom volt, és én tökéletesen megbíztam benne.

– Nem, azt hiszem, nem szükséges. – mondta a tiszt, és mosolyogva átnyújtotta a papírjaimat. – Monsieur, ön szabad. Őrség, kísérjék a kijáratához. – Aztán a titkárához fordult: – Emlékeztessen, hogy felhívjam azt a hülye Lamèche-t, ha túl leszünk a többiekén is. – Aztán megint hozzám: – Au revoir, monsieur. Máskor jobban tenné, ha magánál tartaná az igazolványát.

Kifelé menet felkaptam a bőröndömet, amelyet az iroda bejárata előtt hagytam. A kíséromnek eszébe se jutott, hogy ebben valami kivetnivalót találjon. A kijáratnál adtam neki öt frankot, és megkértem, hogy hívjon nekem egy taxit. A taxi megérkezett. Hyde el, belép Jekyll.

A szívem néhány perc alatt, amíg a taxi a Porte d'Orléans-hoz ért, abbahagyta a kalapálást. Akkor a brandy áldásos hatása szünni kezdett, és én lassan felismertem a valós helyzetemet. A táborból a tiszt felhívja Lamèche-t – vagy mi is volt a neve, – a játszma fél óra alatt lezajlik, és a lakásomon ismét megjelennek a rendőrök; ezúttal lehet, hogy már tényleg géppisztollyal. Megkopogtattam az üveget, és valami egészen más címet mondtam a taxisnak. Tudtam, hogy soha többé nem látom már a lakásomat. Jekyll el, belép Hyde. De ezúttal minden rendben lesz.

Most vagy fel kellett adnom magam a rendőrségen, vagy elbújnom, dacolva a veszéllyel, hogy ha egy katonai járőr kezébe akadok, haditörvényszék elé állítanak. A második lehetőséget választottam.

Még volt néhány barátom. Hogy kik voltak ezek a barátok, hogyan bújtattak felváltva éjszakáról éjszakára, és hogyan sikerült végre szerezniük számomra egy utazási engedélyt Limoges-ba, ahol két hét múlva megszűntem hivatalosan létezni; bizonyára érdekes és izgalmas történet lesz, ha Európa fölül elvonul majd az éjszaka, és nem lesz többé bűncselekmény a segítőkészség és a szolidaritás. Most azonban még éjszaka van, és attól a pillanattól kezdve, hogy a Porte d'Orléans-nál megadtam a taxisnak egy bizonyos címet, a történet csak pontozott vonal mentén folytatódhat, amíg G. és én meg nem jelenünk egy túlsúfolt vonattal a porcelánjáról és a nyugalomba vonult tábornokokról nevezetes Limoges pályaudvarán.

Június első napjai Limoges-ban olyanok voltak, mint amikor valaki feljön egy kis levegőért a nagy alámerülés előtt. A Dunquerque-i csata még folyt, s Franciaország kapott egy kis pihenőt. Most legalább két hétig nem kellett a rendőrségtől tartanom. Útiengedélyem a legtiszteletreméltóbb külsejű okmány volt, tele mindenfajta fekete és piros pecsétekkel – a szívem büszkén dobogott, valahányszor rápillantottam. Lehetővé tette, hogy besétáljak a helyi rendőrségre és ideiglenesen törvényesítem a helyzetemet; *carte d'identité*-m – az árulkodó E betűvel – hivatalosan elveszett. A Limoges-i rendőrség a megfelelő időben természetesen jelteni fogja érkezésemet a párizsi *Préfecture*-ön, és akkor minden bizonnyal utasítást kapnak majd a letartóztatásomra, de az aktatologatás és az adminisztrációs káosz jóvoltából erre két-három hétnél hamarabb nem kellett számítani. Volt hát idő, hogy mély lélegzeteket vegyek és jól átgondoljam a dolgokat, mint az az ember, aki egy szakadékba zuhanva félúton elkap egy fűcsomót, és megkönnyebbült sóhajjal kapaszkodik bele, míg csak nem engednek a gyökerek, és ő tovább zuhan, most már a mélység fenekéig.

Limoges az egyik fő útvonal mellett feküdt, amelyen a menekülők áradata haladt északról dél felé. Utolsó franciaországi napjaimból való emlékeim elsősorban akusztikusak, az autódudák szünni nem akaró, polifon szimfóniája, a motorzúgás, a nehéz teherautók dübörgése, az öreg Citroënek asztmatikus köhögése, lónyérítés és kimerült gyermekek sírása, amint a kaotikus áramlat céltalan útján áthaladt a városon. A katasztrófa e motorizált alakulatai éjjel-nappal vonultak az utakon, az emberek pedig álltak és bámulták őket; ki szánalommal, ki ellenséges megvetéssel, mások aggodalmas gondolatoktól felhősen, várva, mikor jön el az ő órájuk is, hogy csatlakozzanak a Nagy Vándorláshoz északról dél felé. Mert ők látták a növekvő folyamatot az első napoktól kezdve, amikor még csak vékony patakocská volt, melynek forrása valahol a távoli északon, Belgiumban vagy Hollandiában lehet, és az autók még mind külföldi rendszámokat viseltek; aztán amikor Sedan

napjaiban hirtelen megduzzadt, és a rendszámokon feltűntek a francia tartományok jelzései; *M* az északi járásé, *N* Pas de Calais-é, majd mind közelebb és közelebb; *X* Somme-é, *Y* Seine-et-Oise-é, és végül feltűntek az első zöld buszok Párizsból, néhány nap múlva pedig már minden tíz kocsiból kilencen a főváros *R* betűje volt látható, majd, ahogy Bretagne-ban és a Loire-nál megnyíltak az áramlat új forrásai, lassan ez is megfogyatkozott. A rendszámablák ékesszólóan beszéltek el a Franciaországon végigrobajló gőzhenger történetét, amit a hivatalos tájékoztatók még mindig igyekeztek elhallgatni.

G.-vel a Café de l’Orient teraszán szoktunk üldögelni a Place de Mairie felé fordulva, ahol a főáramlat haladt. Az idő legnagyobb részében esett, és az autók tetejére erősített matracok szivacsossá áztak. G. olyan szenttelen volt, amilyen csak egy huszonkét éves angolszász lány lehet, és szemrehányó undorral szemlélte a nyomorúság végeláthatatlan processzióját, de az ázott matracok látványa még az ő szívét is megindította. Ezek aztán most végleg tönkremennek – jegyezte meg. – Gondold meg, tulajdonképpen milyen kényesek ezek a francia asszonyok a matracokra, párnákra és *plumeau*-ikra.¹ Képtelenek letenni erről. Micsoda vérlázító egy háború!

Valóban úgy tetszett, mintha az utakon áramló emberek legfontosabb kincsüknek a matracokat és a *plumeau*-kat tartanák. Megpróbálták letakarni őket viaszosvászon-rongyokkal, de még saját esőkabátjaikat is rájuk terítették és spárgákkal feszítették ki, hogy védve legyenek. A Nagy Vándorlás kezdetén Párizsban – éppen erre a célra – az utolsó végig felvásárolták a viaszosvászon-készleteket. Ki más, mint egy francia asszony gondol az Apokalipszis kellős közepén matracokra? A Sors különösen kegyetlen iróniája az, amely a legkispolgáribb, legkicsinyesebb és leginkább otthonülő embereket változtatja a hontalan csavargók népévé. Tízmillió francia özönlik cél nélkül az utakon matracával és serpenyőivel, megbénítva minden kommunikációt, megakadályozva még a katonai forgalmat is, és gomolyog, mint sűrű sár, mely az országból megmaradt, míg az élet utolsó szikrája is kihúny, és bekövetkezik a pusztulás.

A Weygand-vonal összeomlott, a németek átkeltek a Somme-on, az Aisne-en, a Bresle-en és a Szajnára; Reims elesett, Rouen elesett, Pontoise elesett – és az áramlat hömpölygött tovább éjjelnappal, Châteauroux-tól Périgueux-ig. Olykor, a kávéház teraszáról nézve emlékeztetett bennünket a Roquebillière-i napokra, amikor a határmenti legelőkről hajtották a völgybe a csordákat és a nyájakat; ugyanez a folyamatos bégetés, ugatás és bőgés; ugyanez a végeláthatatlan, rémült menet volt most autókkal, amelyek érzéketlen zavarodottsággal lökdösték és taszigálták egymást az utakon. És micsoda autók! Uramisten! Mintha a mechanikus fauna minden példánya; minden ami képes négy keréken vonszolódni és bűzleni, előfurakodott, és menekült volna valamiféle özönvíz elől. Ott voltak a francia légierő óriásai az elesett repülőterek leszerelt holmijával, a kacér párizsi turistabuszok, oldalukon még olvasható *Paris la Nuit* vagy *Excursions à Fontainebleau* feliratokkal;

¹ dunyha

bútorszállító teherautók Brüsszelből, tűzoltókocsik Maubeuge-ből, egy hentes áruszállító autója Soissons-ból és egy tejesé Rouenből; egy jégkrémáros kocsik Évieux-ből, forgó kefékkel egy Tours-i utcaseprőgép, s köztük cabriolet-k, sportkocsik, limuzinok és ezrével a parányi Citroën-ek és Peugeot-k, tíz-tizenöt évesek; felugatva a hatalmas teherjárművekre, mint megannyi rühes, öreg foxterrier. És belül minden köbcentiméternyi tér telezsúfolva öregemberekkel, fiatal asszonyokkal, nagymamákkal és csecsemőkkel, serpenyőkkel és madárkalitkákkal, varrógépekkel, csomagokkal és dobozokkal, kosarakkal, bölcsőkkel, biciklikkel, kakukkos órákkal, kenyerekkel, benzineskanakkal, pótkerekekkel, gramofonokkal, tangóharmonikákkal, borosüvegekkel, kutyákkal és macskákkal; mind összekeveredve, mint valami szürrealisztikus gulyásleves.

Ahogy G. a képtelen menetelésben elvonuló matracokon filozofált, egy rozoga halottaskocsi kanyarodott le az útról, megállt a Mairie előtt, és süteményeket majszoló koszos kisfiúk bújtak ki belőle, aztán, ahogy eleredt az eső, visszamásztak. Kopott, szögletes, fekete kocsik volt, amolyan szegény emberek temetésénél használatos, és a fekete szőnyegen, ahol a koporsó szokott lenni, egy egész család szorongott, unokatestvérekkel és anyósokkal, fejük fölött fából faragott, fekete angyalok.

Ugyanaznap este a Gambetta utcai rádiókereskedés rekedt hangosbeszélőjét hallgattuk. Reynaud beszédét közvetítették, amelyben bejelentette, hogy Olaszország hadat üzent. Ez volt az utolsó előtti beszéde; a hangszóró előtt hatalmas tömeg verődött össze, és megkövült csendben hallgatták. A forgalom leállt. Néhány asszony hangtalanul sírt; már a beszéd előtt, a Marseillase utolsó akkordjainál sírni kezdtek, és amikor a kicsi ember odáig ért, hogy: *Que les Français se reserrent fraternellement autour de leur patrie blessée*,¹ egypár férfi is sírva fakadt. Ez volt az első és utolsó alkalom, amikor embertömeget láttam politikai okból zokogni; rettenetes volt, és mégis valamiképpen megnyugtató; a jelenetből a hisztériának még az árnyéka is hiányzott. Ritka pillanat volt, és hamar vége lett; a katasztrófa utolsó felvonásaiban és az utána következő hónapokban soha többé nem láttam francia tömeget ilyen méltósággal viselkedni. Pár héttel később Reynaud-t letartóztatták, a hangosbeszélőből már az Öregember² habogó, szenilis gyűlölködése, és ministránsainak mérges nyála fröcsögött mindarra, ami Franciaországból megmaradt, lerombolva egy megtört nemzet utolsó erkölcsi erődítményét, a fájdalom testvériségét.

Két nappal később, június 12-én fel kellett adnom egy táviratot, és mikor beléptem a Központi Postahivatalba, egy égő szemű, ismeretlen asszony megragadta a karomat, és úgy rángatta, mintha le akarná szakítani.

Monsieur, monsieur! – kiáltotta az arcomba – Az oroszok hadat üzentek Németországnak és Olaszországnak! *C'est le miracle!* A csoda végre bekövetkezett, *monsieur!* – és kirohant az utcára.

¹ A franciák testvérekként fogódzzanak össze megsebzett hazájuk körül!

² Pétain 1940-ben 84 éves volt.

A postahivatalban mindenki a hiszterikus boldogság állapotában volt. Előrenyomakodtam a táviratfeladási ablakhoz, és megkérdeztem az üveg mögött ülő lányt, hogy tudja-e, honnan származik a hír. Könnyes szemekkel rámnevetett, és a mennyezetre mutatott. Fentről, – mondta – a rádiószobából. Bocsásson meg, *monsieur*, de a látnom kell a saját szememmel is. – És felrohant a *guichets*¹ mögötti keskeny lépcsőn. Két perccel később visszatért, sírt és nevetett egyszerre. – Láttam, saját szememmel a hivatalos táviratot. Igazán hivatalos, ott volt, fehéren, feketén.

Amennyire én tudom, ennek a pletykának a misztériumát, amely futótűzként terjedt el egész Franciaországban, soha nem sikerült megfejtetni. Tizenegykor voltam a postahivatalban; tizenkettőkor a kávéházak már mind tele voltak emberekkel, akik lélegzetvisszafojtva várták a hivatalos közleményeket. Aztán megérkezett; a Marseillase utolsó akkordjai, és a tömör tájékoztatás. *A Szajnától és a Marne-től délre fokozódik az ellenséges nyomás. A R.A.F. támadta Genovát és Torinót; egy olasz hadihajó megsérült.* Aztán a Marseillase. Aztán semmi.

De az emberek még mindig hittek a csodában. *Nem hamarkodják el, hogy közöljék velünk a jó híreket.* És figyelték a kétórás híradást, aztán a négyórait. Semmi.

Huszonnégy órával később Reynaud utolsó segélykérése Roosevelthez.

Újabb huszonnégy óra múlva a németek bevonultak Párizsba.

Újabb huszonnégy óra múlva Verdun elesett, és a Maginot-vonal összeomlott.

Újabb huszonnégy óra múlva visszautasították az angolok ajánlatát a két ország egyesítésére, és Reynaud átadta a hatalmat Pétainnek.

Újabb huszonnégy óra múlva először szólalt meg a hangosbeszélőkben az erőtlen öregember száraz köhögésekkel meg-megszakított hangja: *Fájdalomtól megtört szívvel közlöm Önökkel, hogy be kell szüntetnünk az ellenállást.*

VI.

Pár évvel korábban láttam Párizsban Jean Gabin egy híres filmjét, A Nagy Játszmát. A történetre csak felületesen emlékszem, Jean Gabin valahogyan belekeveredett egy gyilkossági ügybe, és üldözték a rendőrök. Amikor már úgy látszott, hogy mindennek vége, véletlenül az Idegenlégió toborzóirodájához keveredett. Bement, és álnéven öt évre jelentkezett a légióba. Nem kérdeztek tőle semmit, és nem kellett bemutatnia semmiféle dokumentumot. Ez ilyen egyszerű? – csodálkozott, amikor öt perc múlva egy őrmester átadta neki a *carnet militaire*-t, amely új személyazonosságát tanúsította. Az őrmester mosolygott. Bármilyen is volt a maga múltja, e perctől vége van. Itt senki nem tesz fel magának indiszkrét kérdéseket; a Légióban mindannyian *morts vivants* vagyunk.

¹ pénztárlapok

Amikor a filmet néztem, az a gyerekes ötletem támadt, hogy ha Franciaország náciává válnék, ez lehetne a megoldás. Az első nap, amikor a Radio Paris a náci himnuszot játszotta, és megbizonyosodtam felőle, hogy nem tévesztettem el a hullámhosszot, megbeszéltem a dolgot G.-vel. Egy órával később a vékony, öreg hang bejelentette Franciaország fegyverletételét és a kapitulációt Hitler előtt. Ekkor elmentem a toborzóirodába. A Limoges-i *Caserne de la Visitation* kapuján, belépett egy Kœstler nevű ember, író és újságíró, született Budapesten, Magyarországon, és kijött, mint Albert Dubert, taxisofőr, született Svájcban, Bernben. És tényleg ennyire egyszerű volt. Csupán az az ára annak, hogy az ember kicserélje a személyazonosságát, hogy öt évre – 1940 június 17.–1945 június 17. – belép az Idegenlégióba.²

Ezúttal nem dolgozott bennem Courvoisier, sem semmiféle éteri hang, gondosan kidolgoztam az egészet. Franciaország, a szabadság utolsó, koszhardt menedéke ezen a kontinensen – elveszett. Most vagy az ország teljes megszállása következik, vagy hatalomra lép egy németbarát, fasiszta kormány, mint Pétain, Laval és társaik. Mindkét esetben csupán idő kérdése, hogy mikor kerülök a Gestapo kezeire.

G.-vel végiggondoltuk a menekülés lehetőségeit. A legkézenfekvőbb az volt, hogy megpróbáljunk hajóra szállni, és eljutni Angliába. A háború első napjaiban vízumért és engedélyért folyamodtam, hogy csatlakozhassam a brit hadsereghez. A kérvényeimet elutasították. Amikor kiszabadultam Le Vernet-ből, újra beadtam a szükséges papírokat, ismét ugyanazzal az eredménnyel. Ezenközben Anglia – követve a francia példát – hozzákezdett a politikai menekültek internálásához. Még ha sikerült volna is kijutnom Franciaországból és átkelnem a Csatornán, Angliában ismét szögesdrót mögé kerülök.

Az antifasiszták szemmel láthatóan igen kényelmetlen társaság egy a fasiszmus elleni háborúban. Nem kellettünk. És nekem elegendő volt abból, hogy ott ajánlkozzam, ahol nem kellek.

Még mielőtt megkezdődött a német invázió, és miután már minden remény elszállt, hogy beléphetek a brit erőkhöz, jelentkeztem a francia hadseregbe, de a papírjaimon díszelgő *E* „márkajel” miatt egyetlenegyszer sem hívtak be. Akkor be akartam állni mentős sofőrnek a francia Vöröskereszthez, de ugyanezért utasítottak el onnan is. Nem kellettünk még ágyúötleteléknek sem. Egyféleképpen járulhattunk hozzá ehhez a háborúhoz, amely sokkal inkább volt a mi háborúnk, mint az övék, hogy szögesdrót mögött üldögéljünk. Ellopták tőlünk a háborúnkat. Elrabolták és elvesztették, és a franciák most mosták kezeiket a fasiszta szappannal, míg mi ott feküdtünk megnyomorítva és eltemetve a törmelékek alatt.

² Ez, az igazi Idegenlégió nem tévesztendő össze azokkal a különleges egységekkel, amelyeket a francia hadseregben az idegen önkéntesek számára hoztak létre a háború alatt. Utóbbi, a *Régime de Marche* a Légió keretein belül működött, de felépítése és emberanyaga eltért azétól. Azokból az emberekből állt, akik politikai meggyőződésüktől vezérelve önként csatlakoztak a hadsereghez, míg az „igazi” Légiót klasszikus értelemben vett zsoldosok alkották, legkivált pedig *múlt nélküli* emberek, akik a minimális öt évre szegődtek el.

Néhányan – legalábbis fizikai értelemben – túléltek. De számunkra nem létezett fegyverszünet, és legkivált nem létezett menekülés. Amerikába menni? Sem G.-nek, sem nekem nem volt se vízumunk, se kiutazási engedélyünk, se pénzünk. Talán ha az ország nem lett volna megszállva, és ha korábban nem tartóztat le engem a Sureté, akkor a megfelelő ügyeskedéssel, Befolyásos Személyekhez írt levelekkel és a menekültügyi bizottságoktól koldult pénzzel sikerülhetett volna a dolog. Ekkor azonban már mindezen túl voltunk, túl az ügyeskedésen, túl a Befolyásos Személyeken, túl a konzulátusokon, irodákon és folyamodványokon, túl azon, hogy bárkitől bármit is kérjünk; túl tízévnyi Don Quijote-i küzdelmen és nyomorúságon.

Azt gondoltam, hatalmas megkönnyebbülés lesz Albert Dubert-ré válni, berni taxisofőrré; alámerülni, eltűnni és elhajtani a múlt stigmáit és igáját. Azt gondoltam, elküldenek majd Afrikába, valami kellemes, napos helyre, senki nem kéri majd a *carte d'identité*-met és nem leszek többé söpredék. Azt gondoltam, hogy a múlt nélküli emberek között felfedezhetem majd a nyomait annak a testvériségnek, amelyet a kommunista pártban hiába kerestem. És azt is gondoltam, hogy idővel a dolgok új fordulatot vesznek majd. Hogy a harc talán folytatódik Algériában vagy Marokkóban. Vagy ha nem, hát voltak már, akik megszöktek a légióból.

Akárhogy is, az volt a lényeg, hogy hosszú időre elrejtőzzem Albert Dubert tiszteletreméltó neve mögött, atán majd meglátjuk, mi lesz. Úgy éreztem, a Dubert név tényleg nagyon hitelesen hangzik, hiszen ugyanígy hívták a Limoges-i rendőrfőnököt.

A *Caserne de la Visitation*-ban tett látogatáson nem tartott egy óránál tovább. Amikor bevezettek, egy őrmester és két hivatalnok üldögélt a teremben és a fegyverletételről beszélgettek; levertek voltak és ittasak. Mondtam az őrmesternek, hogy jelentkezni szeretnék a Légióba. Elvörösödött. *Sans blague!*¹ Éppen most, hogy vége a háborúnak? Elmagyaráztam, hogy nem a háború idejére, hanem a „rendes”, ötéves időtartamra gondoltam.

– Az más. – mondta, és végigmustrált. – Van valami irata?

– Elvesztettem őket. De úgy tudtam, a Légióhoz nem kell ilyesmi.

Megint végigmért. – *Tout de même*² – mondta bizonytalanul – nincs legalább egy levél, amit magának írtak?

Látta zavarodott arckifejezésemet. A hivatalnokok is néztek. Limoges kicsiny, vidéki város, és nem hiszem, hogy túl sok ember jelentkezne errefelé a Légióba.

– És olyan sürgős? – kérdezte az őrmester. – Eléggé. – válaszoltam. – És éppen most, amikor a harcnak vége? – Talán éppen azért. – kockáztattam meg. Az őrmester fürkészően bámult rám; megpróbált rájönni, mire gondolok, de én nem mertem többet mondani. – Szóval még mielőtt

¹ Vice nélkül!

² Mégis

ideérnek? – Hallgattam, és ők mindhárman rámmeredtek. Aztán az őrmester azt mondta: – *Enfin – je m'en fous.*¹ Ha maga ezt akarja, rajtunk nem múlik. Szerencséje van, éppen itt a doktor is.

Alá kellett írnom négy nyomtatott űrlapot; el se olvastam őket, majd jelképes orvosi vizsgálat következett. Aztán a szállásmester irodájába vezettek, ahol átvettem a menetparancsomat és az ingyenes vasúti utazásra jogosító igazolást, hogy eljuthassak a Légiónak megfelelő egységéhez. Az asztal előtt egy tizenhét-tizennyolc éves, félénk fiatalember állt, akit épp most hívtak be, és sietett az alakulatához. A szolgálatos őrmester a papírjait vizsgálta. Amikor a legény átvette a papírokat, megdöbbenően meredt az őrmesterre.

– De hiszen ez a parancs Angers-ba szól, és Angers-t megszállták a *boche*-ok!

– *Je m'en fous.* – mondta az őrmester – Én azt a parancsot kaptam, hogy a maga korosztályában mindenkit Angers-ba irányítsak, és azóta új parancs nem érkezett.

– De hát akkor mit csináljak? Hogyan jussak el Angers-be, ha ott vannak a németek?

– *Je m'en fous.* Ha ezen az ajtón kilép, akkor már azt csinál, amit akar. *Débrouille-toi.*²

A fiatalember eltávozott, hogy megkezdje reményteljes katonai pályafutását. Most én következtem. Menetparancsom és vasúti jegyem a Lyon-Sathenay alakulathoz szólt. Az őrmester ugyanolyan jól tudta, mint én, hogy a németek elfoglalták Dijont, és bizonyos, hogy előttem érek Lyon-ba. Nem szóltam semmit. Ő hosszan méricskélt. Sok szerencsét a következő öt évre. – mondta szarkasztikusan. – Hamar tanulja meg a *Deutschland, Deutschland über alles*-t. Szüksége lesz rá a leendő francia hadseregben.

– Nem írhatná át a menetparancsomat Marseille-be? – kockáztattam meg. A Légiónak központja úgyis ott van...

– Sose törődjön maga a menetparanccsal. – felelte. – A vasúti közlekedés egy órával ezelőtt egész Franciaországban leállt. És *ők* ma éjjel már Limoges-ban lesznek. Sok szerencsét.

Délután négy óra volt, amikor elhagytam a toborzóirodát. G.-vel a Café d'Orient-ben találkoztunk, és rendeltünk egy italt, hogy megünnepeljük Albert Dubert megszületését. A hangosbeszélő Pétain beszédét ismételte lemezfelvételtől. A köhögő hang és a *megettört szívvel* most még kísértetiesebb és még nyugtalanítóbb volt. A kávéházban az emberek rémült csendben hallgatták. Senki nem tudta pontosan, hogy ez most mit is jelent, és nem tudták elhinni, hogy tényleg mindennek vége van; döbbsen voltak, és úgy festettek, mint *apéritif*-et iszogató alvajárók gyülekezete. A rádió azt mondta, hogy a németek folytatják az előrenyomulást, és az ellenállás folytatódik, amíg alá nem írják a fegyverletételt. Senki nem tudta, mi is lesz az a fegyverletétel, csak arról voltak meggyőződve, hogy az egész országot meg fogják szállni, és a németek még aznap éjjel elérik

¹ Végül is, füttyülök rá!

² Találja fel magát!

Limoges-t – és igazán nem is bánták a dolgot. Egyfajta apatikus bambasággal üldögéltek a nádszékeken és a plüssdíványokon, és csak a szomszéd szoba billiárdasztalán koccanó elefántcsont golyók hangját lehetett hallani. Végül a tulajdonos szólalt meg: *Enfin, il fallait en finir*.¹ Néhányan egyetértően bólintottak. Kifizettem a két Pernod-t, és kisiettünk, olyan érzés volt, mintha panoptikumból menekülnénk.

Nem tudtuk pontosan, hogy most mit is fogunk csinálni, csak azt tudtuk, hogy azonnal el kell hagynunk Limoges-t, és követnünk a menekülők áradatát dél felé. Tiszta nyereség minden száz mérföld, amivel távolabb kerülünk az előrenyomuló németektől. A következő város délre Périgueux volt, menjünk tehát Périgueux-ba, ott majd jelentkezem a Légió helyi alakulatánál és további utasításokat kérek. Ami G.-t illeti, ő legelőször is tudni akarta, hogy mi lesz velem, aztán megpróbál visszatérni Angliába, vagy ha engem esetleg Algériába küldenek, felkeresi a nővérét, aki egy ottani franciához ment feleségül.

Gyorsan összepakoltuk a holminkat két bőröndbe és néhány kisebb csomagba. Mielőtt elhagytuk Párizst, G. eltette egypár kéziratot és könyvet, amiket a rendőrség meghagyott; most meg kellett válni ezektől is. Köztük voltak a Le Vernet-i feljegyzéseim, és az elmúlt négy évet felölelő naplóm. Szinte alig bántam – el kell dobnom a múlt ballasztjait. Mr. A. K. lassan a semmibe tűnt, és alakot kezdett ölteni Albert Dubert, a légiós. A kávéházban az új aláírásomat gyakoroltam, és gyakoroltattam G.-t, hogy szólítson Albertnek. Elkezdtem bajuszt növeszteni, Vercingetorix-féle rozmárbajuszt, amelyet a *Celtique* cigaretta reklámjain lehetett látni. A reménytelenség mélypontján furcsa módon vidámnak éreztük magunkat. Franciaországban a tragédiáknak valahogyan mindig varieté-ízük van, és a színhelyt, ahol lejátszódnak, úgy hívják: *Comédie Française*.

VII.

A napló, amelyet hátrahagytam, néhány vaskos jegyzetömbből állt, meg különálló lapokból és kivágott újságcikkekből; a spanyol háborúnál kezdődött, és a Párizs eleste előtti napokban ért véget.

Amikor a bajuszom nőni kezdett, új naplóba fogtam, egy szerény külsejű jegyzetömbbe kezdtem írni. Ez a kis piros füzet, egy fekete töltőtoll és egy kék-fehér *carnet* párizsi buszjegyekkel – ez volt minden vagyonom, amikor sikerült végre elhagynom Franciaországot.

A következő oldalakat ebből a naplóból másoltam ki; néhány részt, ahol a napló csak utalt bizonyos eseményekre, később kiegészítettem, egyes, a *sentimentalité de la misère*-től² bűzlő helyeket pedig kihagytam.

¹ Végül is be kellett fejezni.

² a nyomorúság érzelmessége

1940. június 17., hétfő, a kapituláció napja

Pánikszerűen csomagolunk. A bőröndöket a könyvekkel, iratokkal, G. ruháival, stb. Mme. R.-nél hagytuk, és azt mondtuk neki, hogy valamikor majd visszajövünk értük. Mme. R. szeme könnyekben úszott, s az elszámolásnál becsapott minket harminc frankkal. Azok a parasztok jutnak eszembe, akik a kimerült menekülteknek egy frankért adtak el egy-egy pohár vizet.

Kivonszoltuk a pályaudvarra a két útitáskát és a három csomagot. A pályaudvar zárva. Az őrmesternek igaza volt. Egész Franciaországban leállt a vasúti közlekedés. Emberek százai táboroztak csomagjaikkal az állomás körül. A jelenet a spanyol polgárháborúra emlékeztet. Az arcokon ugyanaz a fatalista apátia. A bőröndhegyek között ugyanúgy fáradt legyekként csellengenek a maszatos arcú gyerekek.

Későre járt már, és sötétedett. Semmi értelme nem lett volna annak, hogy várjunk, így hát elhatároztuk, hogy a városi villamossal elmegyünk a déli végállomásig, és ott megpróbálunk felkérkedni egy autóra. Addigra azonban már teljesen besötétedett, és egy autó se akart megállni nekünk. Találkoztunk egy emberrel, aki Châteauroux-ból érkezett (Limoges-től északra úgy nyolc mérföld), és azt mondta, hogy hajnali négykor a németek még nem voltak ott. Ettől felbátorodtunk, hogy ma még bizonyosan nem érnek ide, és bementünk egy útmenti vendéglőbe vacsorázni.

Kellemes, a Vienne folyóra néző kis kertvendéglő volt, de zsúfolásig volt északról érkezett menekülőkkel. G. tett egy megjegyzést a menekülők okozta kellemetlenségekről – mondtam neki; te magad is az vagy. Az asztal körül halmozódó csomagjaink látványa ellenére még mindig nem tudatosodott benne, hogy csavargóvá vált a csavargók között.

Asztalunkon egy egyenruhás katonaorvossal osztoztunk. Azt mondta, hogy minden bajért Blum és barátai a felelősek, hogy Briand-nal kezdődött az egész, és Gamelin meg Daladier csak bábok voltak Blum és a zsidók kezeiben. *Ezek ott vannak mindenhol és mindent megrontanak.* Ittunk, aztán hirtelen ünnepélyes lett és bemutatkozott: (Nememlékszem mármilyen) hadnagy vagyok – Dubert, légionárius. Különös, furcsa gyötrelem, nem tudok G.-re nézni. Ittunk még valamit, megbeszéltük a fegyverletétel lehetséges feltételeit, és egyszer csak azt mondta: *Il fallait en finir.*

Ugyanaz a mondat, ma már másodszor. Ezzel a mondattal kezdtek bele a háborúba – *il faut en finir* –, és ezzel magyarázták meg, hogy miért adták fel – *il fallait en finir*. Franciaország tragédiája dióhéjban.

Június 18, kedd.

A vendéglőben aludtunk, nyolc ember nyolc asztalon; körülöttünk mindenhol csellengő gyermekek. G. lassan ráébred, hogy milyen is hontalan menekülőnek lenni, de reggel üdén és csinosan jelenik meg; a brit képmutatás újabb diadala.

Reggeli közben hallgattuk Baudouin, az új külügyminiszter múlt éjszakai rádióbeszédét: ... *mert tisztában vagyunk vele, hogy a francia nép szenvedélyesen ragaszkodik a függetlenséghez ... megérdeklődtük, hogy milyen feltételek mellett vethetnénk véget fiaink lemészárlásának.* Különös, hogy mennyire dallamosan hangzik franciául: *Mert szeretjük a függetlenséget, elfogadjuk a náci uralmat.* Továbbra sincs hír arról, hogy meddig jutottak a németek.

Reggeli után kivittük a csomagokat, leraktuk őket az út mellett, és vártuk, hogy felvegyen minket valaki. A vendéglőben az emberek azt mondták; ők itt maradnak, amíg meg nem kötik a fegyverszünetet, aztán visszamennek északra az otthonaikba. Azt se bánják, ha itt érik őket a németek; ők a bombáktól félnek, és nem a németektől. Megkönnyebbültek, hogy a háború véget ért, és nyíltan ki is mutatták: *fallait en finir.* Hogy a németek visszavették Elzászt? Nem baj. Az elzásziak amúgy is *boche*-ok. Mussolini meg nyugodtan viheti Dzsibutit, és talán Tunéziát is. Amikor felvettem, hogy akarhatja éppen Nizzát és Savoyát is, csak nevettek. Azt ugyan soha! Majd jól szétrúgjuk a seggét! Egyszerűen nem voltak tisztában vele, hogy mi történt. Verebek, akik a távíródróton csiripelnek, miközben a dróton parancs fut, hogy ki kell irtani a verebeket.

Egy órányi várakozás után felvettek minket, és elvittek Thiviers-be, ami majdnem félúton van Périgueux felé. Az úton valamelyest ritkult a menekültek áradata – elsősorban a benzinhiány miatt. Az út mentén végig látni lehetett, hogy egész családok táboroznak autóik mellett ott, ahol elfogyott az utolsó csepp üzemanyag. Általános benuultság volt. Mindannyian arra vártak, hogy megkössék a fegyverszünetet, és minden visszatérjen a régi kerékvágásba. És tényleg azt gondolták, hogy az élet megint ugyanolyan lesz, mint azelőtt. Közben pedig ettek, ittak és *belotte*-ot játszottak a napsütötte réteken. Apokalipszis, mint családi piknik.

Thiviers-ben azt mondták, hogy valószínűleg délután egykor indul egy busz Périgueux felé. Bevonszoltuk a csomagjainkat egy sötét kis fogadóba, és vártuk a 11.30-as híreket. Valamilyen miniszter – azt hiszem, Pomaret – beszédében arra kérte az embereket, hogy ne vándoroljanak az utakon, maradjanak ott, ahol vannak, legyenek nyugodtak, bízzanak a vezetőikben és ne tegyenek fel csacsi kérdéseket; legyenek jó gyerekek. Hitler és Mussolini találkoznak Münchenben, hogy megbeszéljék a fegyverszünet feltételeit. El lehet képzelni, milyenek lehetnek a müncheni utcák a Thiviers-iekhez képest! Zászlók, örömtől félőrült emberek, rezesbanda és énekszó. Úristen! Miért nincs az ember soha a győztes oldalon? Amióta csak emlékszem, mindig megvolt a magyarázat arra, hogy mások miért győztek le minket. Eleredt az eső. Az ablakon át egy papot látunk, amint a város főutcájának közepén áll, reverendáját térdéig felemeli, és megpróbál megállítani egy autót. Újabb újsághírek. A küzdelem tovább folyik, de arról nincs szó, hogy hol. Az oroszok csapatokat vonnak össze a litván határon. Éjszaka a dzsungelben, üvöltenek a sakálok, de ki látott már sakált a megváltó pózában tetszelegni?

A pap kedvetlenül belép az ivóba; nem vette fel senki, de a reverendáját összefröcskölték sárral. *Que Dieu soit bénit, faut se débrouiller.*¹ – mondja, és rendel magának egy pint vörösbort. Egy fiatal papnak, egy francia papnak meg kell tanulnia *débrouillard*-nak lenni. (*Se débrouiller* – azt jelenti, megcsinálni, kiügyeskedni, elérni valamit; eljutni a kívánt célhoz ravasz, okos és talán nem teljesen becsületes módon, kijátszva a hatóságokat és elsősorban az ember saját erejére és ügyességére támaszkodva kikeveredni a zűrzavarból – a hatékonyság szigorúan individualisztikus és kifejezetten antiszociális oldalnézete.)

Végül megérkezett a busz, és elvitt minket Périgueux-ba. G.-t a csomagokkal a váróteremben hagytam, és elindultam a Caserne Busseaux-ba. Az ügyeletesi szobában bemutattam a papírjaimat. És mi az ördögöt akar itt? Utasítást. Az őrmester rábámult, aztán felkiáltott: Hé! Jöjjenek ide! Mind! Körülbelül tizenöt rongyos, borotvátlan *poilu*² gyűlt körém. Na, jól nézzék meg ezt az embert. Ez Dubert légionárius Bernből, aki a fegyverletétel napján jelentkezett a Légióba, Lyon felé igyekszik, és utasításokat kérni érkezett Périgueux-be. Senki nem nevetett; vállat vontak és lábukat húzva visszaballagtak padjaikhoz. Egyikük azt mondta: *Mon vieux*,³ én két héttel ezelőtt indultam Brüsszelbe, és még mindig itt ülök. Az őrmester felhívta a szolgálatos tisztet. *Mon capitaine*, itt van egy holdkóros légionárius, aki utasításokat szeretne kapni. ... Nem, Lyonba ... Azt mondja, nincs vonat ... Elküldtem kétszer is a fenébe, de nem tágít ... *A vos ordres, mon capitaine.*⁴ Letette a kagylót. A kapitány azt mondta, hogy *en subsistance*⁵ vesszük magát. Várjon a többiekkel.

Leültem a többiek közé, megtudtam, hogy mindannyian *isolés*; katonák, akik a visszavonulás alatt elszakadtak alakulataiktól, követték a menekülők áradatát, és kikötöttek itt, Périgueux-ben. Mindannyiukat *en subsistance* vették, ami azt jelentette, hogy további utasításig szállást kaptak és ennivalót. Az őrmester elmondta, hogy a kapitány úgy döntött, engem is *isolé*-nek tekintenek. Mindannyian kaptunk egy utalványt, és elindultunk, hogy megkeressük a szolgálatos tizedest, aki majd szállásról gondoskodik nekünk. A tizedes adott is szállást mindenkinek, de civil öltözékem miatt nekem nem volt hajlandó. Vissza az őrmesterhez, aki némi átkozódás után – nem lévén más megoldás – adott egy utalványt a katonai raktárhoz. El a katonai raktárhoz; ott a szolgálatos tizedes éppen aludt – valószínűleg részeg is volt; felébresztettem és átadtam neki az utalványt. Ő átvette, kért egy cigarettát, majd kijelentette, hogy nincsenek új, csak használt egyenruhák, rámutatott egy rakás összevissza dobált öreg cipőre, nadrágra, derékszíjra és tábori kulacsra és azt mondta, hogy vigyem el, amire szükségem van. Kiástam egy csomó dolgot, amikről azt reméltem, hogy valamennyire katonás külsőt fognak kölcsönözni nekem. A zubbonyokra – minthogy ez az ő raktárunk volt – a 15. Algériai Lövészezred jelzéseit varrták; elvettem egyet – az egyetlen fajta fejrevaló pedig

¹ Áldott legyen az Isten, az embernek fel kell találnia magát.

² szőrös, az első világháborús katonák neve

³ öregem

⁴ Parancsára.

⁵ állományba

a vörös fez volt félholddal és a 15-ös számmal, úgyhogy a fejemre húztam egyet. Aztán elmentem megkeresni a napos tizedest, aki egy kicsit kételkedve nézett, de nem szólt semmit, és végre mutatott nekem is egy fekhelyet.

Így aztán, hogy minden megnyugtató elintézést nyert, el akartam menni G.-hez a váróterembe, de megtudtam, hogy csak délután fél hattól kilencig lehetünk távol. Hátrasétáltam hát az udvaron, átmásztam a kerítésen, és elmentem az állomásra. Reméltem, hogy G.-nek tetszeni fog az egyenruhám, de a hatás kiábrándító volt; azt mondta, hogy úgy nézek ki, mint egy töröknek öltözött Chaplin. A csomagokat a váróteremben hagytuk, és elmentünk a menekülteket fogadó központba, hogy szállást találjunk G.-nek. Útközben szembe jött egy tiszt, és én életemben először szalutáltam. Szembe jött egy másik, neki megint, aztán egy őrmester, és neki is. Mindhárman meglepettnek látszottak; arra gondoltam, azért, mert hogy én milyen rongyos és elhanyagolt vagyok, G. meg milyen ápoltságos és csinos – vagy talán a tisztelgésimmal van valami baj. Meg akartam figyelni, hogyan csinálja a többi *poilus*, és rájöttem, hogy egyikük sem tiszteleg, hanem ha egy tiszt közeleg, másfelé néznek, vagy éppen hogy provokatívan bámulják, és akkor a tiszt fordítja el a fejét. Élveztem az ócska egyenruhában való sétálást, olyan volt, mintha valamiképpen láthatatlan lennék, és Vernet óta először éreztem magam biztonságban a rendőrség és az üldöztetés elől. A menekültközpontot ellepték az emberek, de megtudtuk, hogy van Périgueux-ben valami brit elsősegély-szolgálat, ők talán tudnak G.-nek segíteni. Senki nem tudta persze, hogy hol is van ez a hely, és azt mondták, hogy érdeklődjünk a Vöröskeresztnél, amiről szintén nem tudták, merre van. Megkérdeztünk néhány rendőrt, ők se tudták, de egyikük ismert egy lányt, aki most egy látszerésznél, de korábban a Vöröskeresztnél dolgozott. Bementünk hát az optikushoz, ahol egy magas, sötét hajú, kisírt szemű lányt találtunk; amikor megtudta, hogy G. angol, felajánlotta, hogy elviszi őt a nagynénjéhez, ott van egy kis manzárszoba, ahol meghúzhatja magát. Visszamentünk a csomagokért, aztán a nagynénihez. A nagynénit Mme. Brassard-nak hívták; kedves, anyás asszonyosság volt, éppen vacsorát főzött egy hatalmas, tiszta konyhában; a falon fényes rézedények és serpenyők függtek, olyan volt, mint egy gasztronómiai múzeum. Amikor meghallotta, hogy G. angol, könnyekre fakadt és megölelte: *Quel désastre, ma petite, quel désastre.*¹ Megbeszéltük G.-vel, hogy másnap ötkor találkozunk, aztán elégedetten, és újra tele Franciaország iránti szeretettel visszasétáltam a barakkhoz.

Június 19, szerda

Első éjszaka a Caserne Busseaux-ban. Mire tegnap este kilenckor visszaértem, az ágyamat, szalmazsákomat egy *isolé* elvitte egy másik terembe. A hálótermünk tizenöt ágya közül három üresen állt; a körletparancsnok azt mondta, válasszam ki az egyiket, akik ott alszanak, már két napja

¹ Milyen csapás, kicsim.

eltűntek. A tábori kulacsomban hoztam egy liter vörösbort; – ez a kulacs volt a legjobb dolog, amit a ruházati raktárban előástam – azt megosztottam a körletparancsnokkal; a többiek már mind horkoltak. A parancsnokot Cyranónak hívták (mint a Le Vernet-i chef de *groupe*-t) – az apja kommunista *député*¹ volt, és most éppen börtönben ült –, üvegszeme volt és kiegészítő szolgálatra hívták be katonának. Kivette az üvegszemét és azzal gesztikulált; kifejtette, hogy az igazi forradalmi erők a szeretet és az önfeláldozás, hogy az osztálygyűlöletet fel kell számolni, hogy a gazdaság csak másodlagos jelentőségű, satöbbi. Szegény fickó. Sejtelve sincs róla, hogy holnapra fasiszta lesz; ez a sorsa minden jószándékú dilettánsnak – agyuk ködös szürkeállományát könnyedén felszippanítja a fasizmus porszívója. Az üresen tátongó, vörös szemüreg és a hadonászó kézből meredten bámuló szem tökéletes allegória volt.

Reggel hatkor kávé hoztak a hálóterembe, aztán mindenki újra visszafeküdt. Megkérdeztem, lesz-e sorakozó és névsorolvasás, de azt mondták, hogy az utóbbi napokban nem került sor ilyesmire, mert túl sokan hiányoznak. Minden este akad, aki nem tér vissza a városból. Van, akinek a családja van itt, vagy talál magának valahol egy lányt... *Nous sommes en pleine pagaille*² – jegyezte meg valaki elégedetten. (A francia hadseregben a *pagaille* a második leggyakrabban használt szó a *se débrouiller* után; jelentése felölel mindent az apró szabálytalanságtól a zavaron és a fejetlenségen keresztül a teljes káoszig.) Nyolcig mindenki horkolt, aztán felkeltek és ott lézengtek az udvaron. Kint, az udvar kövezetén két rongyos zuáv aludt – láthatóan most érkeztek a frontról; a kapitány odament, és oldalba rúgta az egyiket. Az felpattant, és álmossággal szemekkel bámult a kapitányra. A kapitány megjátszotta a nagyfiút: senki nem alhat kint az udvaron; várniuk kell, míg kapnak egy ágyat. A zuáv rossz franciasággal felelt: – Mi órákig vár, ágy nincs. Mi menetelt öt nap, hogy megtalálja alakulat. Tisztek nincs, alakulat nincs, mi fáradt, akar alud. – A kapitány a másik zuávhoz lépett, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy őt is oldalba rúgja. Akkor az első zuáv kiborult. – Nem nyúljon barátomhoz, maga *salaud!* Maga *salaud!* Minden tiszt *salaud!*³ – Az egész hatalmas udvaron hallani lehetett. Köréjük gyűltünk és bámultuk a jelenetet. A kapitány elsápadt. – Azonnal adja át a töltényövét! – (Puskájuk nem volt.) – Egy-kettő, gyorsan! – Nem adom a töltényöveget! *Salaud!* – A zuáv szemmel láthatóan magánkívül volt. Ez volt a holtpon; a kapitány megfordult, és átvágva magát a gyülekezeten, távozott. A zuáv utánabámult, aztán hirtelen megnyugodott, vigyorgott, leült, és elkezdte levenni a cipőjét. A 15. Algériai Lövészezred egy öreg hadnagya odasietett és magával hívta. *Viens, mon vieux.*⁴ Ne csináljon balhét. – A zuáv vigyorgott. – A kapitány egy *salaud*. – Jól van, jól van. Fogja már be a száját, az isten szerelmére, és jöjjön velem. – Csak ha a barátom is. – Persze, a barátja is. Jöjjön, segítsen felébreszteni. – Felrázták a

¹ küldött

² Teljes zűrzavarban vagyunk.

³ gazember, piszok

⁴ Gyere, öregem.

másik zuávot, az első nagyon lassan újra felhúzta a cipőjét; az öreg hadnagy türelmesen várt, amíg befejezi, aztán mindhárman eltűntek az épületben és a gyülekezet széteszlott. Megkérdeztem valakit, hogy megbüntetik-e a zuávokat. *Penses-tu!*¹ A tiszték nem akarnak balhét. Be vannak szarva.

Sütkéreztem az udvaron, aztán elmentem a kantinba, hogy meghallgassam a híreket. A németek válaszoltak Pétain folyamodványára; kérik, hogy jelölje meg a teljes döntési joggal felruházott francia megbízottakat, akikkel egy később megjelölendő helyen és időpontban tárgyalhatnak. A fegyverszünetről még mindig semmi; a harcok folytatódnak és a németek tovább nyomulnak előre. Teljes megszállás vagy nem? A *caserne*-ben látszólag senkit nem érdekel a dolog. Már rádiót sem hallgatnak, csak megjegyzéseket tesznek: *Qu'ils en finissent, et vite. On en a marre à crever.*²

Ötkor meglátogattam G.-t. Azzal töltötte a napot, hogy felkereste a városban a régi templomokat. Katedrálisnézés. Az általános mozgósítás napján is katedrálisokat látogatott Avignonban. A városban sétáltunk; kedves, régi város. Találtunk egy kis elzászi kocsmát, az asztalok kint voltak egy aprócska, citromfáktól árnyas téren. Száraz, fehér Traminit ittunk, és elhatároztuk, hogy Périgueux-ben maradunk, amíg engem valahogyan el nem küldenek Afrikába. Hatalmas megkönnyebbülés, hogy többé nem kell tervezgetni, és hagyhatjuk, hogy mások döntsenek a dolgok felől. Ez most a Vízözön, és mi békésen sodródunk a fekete áradatban. Csak az Isten tudja, hová.

Június 20., csütörtök

Ma reggel újabb három ember hiányzott a hálókörletből, köztük a tizedes, aki mellettem aludt. A csapatát valahol Elbeuf-nél elvágta egy német gépesített hadoszlop. A németek elfogták őket, elvették, és egy tankkal összetiporták a puskáikat, aztán azt mondták nekik, hogy nincs szükségük több fogolyra, és tűnjenek el. Még konzerveket és csokoládét is adtak nekik. A tizedes szerzett egy biciklit, és elindult dél felé azzal a szilárd elhatározással, hogy számára a háború véget ért. Nagyon tetszettek neki a németek. *Ils ne sont pas méchants, les boches, tout de même.* Eltöltött egy éjszakát a *caserne*-ben, és másnap reggel azt mondta nekem: ezek még egy fél évig is elhúzzák a leszerelést. Én megyek, és leszerelem magam. Ötre túl leszek az egészen. – És így is tett.

Hallgattam a reggel nyolc órai híreket. *A francia meghatalmazottak ma elindultak Bordeaux-ból, hogy a tervezett helyen a fegyverletételről tárgyaljanak.* A német előrenyomulás valószínűleg leáll. Később Pétain újabb beszéde. Az a vékony, köhögős hang. Olyan, mintha egy hideglelés csontváz beszélne. Nem értettem, mit mond, csak a végét: *Álljanak mellettem. A harc folytatódik.*

¹ Mi jut eszedbe?

² Csak már gyorsan legyen vége. Az embernek elege van abból, hogy megdögöljön.

Franciaországért harcolunk. Nem lehetett tudni, hogy képletesen érti-e, vagy tényleg folytatódik a háború. Veszedelmes, öreg hülye. *Álljanak mellettem.* Bárcsak beszélt volna a tegnapi tizedessel...

Később mintegy húszunkat munkára vittek egy másik barakkba; bakancsokat kellett válogatnunk. Vadonatúj bakancsok ezerszám. Az egyik fickó, akinek lyukas volt a lábbelije, kért egyet. A hadnagy azt mondta, hogy nem adhat, a pasas adjon be egy igénylést. A pasas – egy öreg *récuperé* – nyugodtan felelte: – Értettem, mon lieutenant. A csizmáknak érintetlenül kell megvárnium, hogy ideérjenek a *boche*-ok. – A hadnagy elvörösödött és nem válaszolt. Amikor eljöttünk, vagy tizenöt pár új bakancs is velünk tartott.

Ötkor ismét elmentem G.-hez, a nagynéninél vacsoráztunk a konyhában az unokahúggal együtt. Ők nagyon hazafiasak voltak, de nagyon katolikusok is. *Ez a szerencsétlen izraelita, ez a Blum tönkretette Franciaországot.* Szomorú – kedveltem őket. A konyha a csillogó rézedényekkel olyan igazán francia volt. A nagynéni és az unokahúg is fasiszták lesznek anélkül, hogy egyáltalán észrevennék. Minden egyes kispolgári idill mögött ott bujkál ez a rémséges grimasz.

Június 21., péntek

Reggel éppen krumplit hámoztunk az udvaron, amikor a hadnagy magához hívott. Az az öreg gyarmati katona volt, aki a zuávval olyan szelíden beszélt. Maga az a svájci, aki a fegyverszünet napján jelentkezett? – kérdezte. – *Oui, mon lieutenant.* – Mi a foglalkozása? – Taxisofőr vagyok. – Egy pillantást vetett a kezeimre. – Nézze, én azt sem bánom, ha itt lófrál köztünk, amíg él, de ha bármi okból nem szeretne találkozni a *boche*-okkal, jobban teszi, ha lelép. Ez egészen magánjellegű jótanács. Nagyon elképedtnek látszhattam, ahogy ott álltam, kezemben a krumplihámozó késsel, mert hozzátette: – A part mentén közelednek; azt mondják, hogy már elérték La Roche-sur-Yon-t. – Megkérdeztem tőle, hová menjek. Azt válaszolta: Én a maga helyében megpróbálnék eljutni Bordeaux-ba, aztán valahogy szereznek egy hajót. Állítólag még mindig indulnak hajók; Afrikába, és talán másfelé is... – Tudna adni nekem egy menetparancsot Bordeaux-ba, *mon lieutenant*? – Nem tudok. Ami meg a kapitányt illeti... Szóval sok szerencsét, *et débrouille-toi.*

Visszarohantam a körletbe, összecsomagoltam a civilruhámat, és a vörös fezt elcseréltem egy kevésbé feltűnő baszk sapkára (a kék baszk sapka viselése elfogadott a francia hadseregben). Kifelé, ahogy elmentem a hadnagy irodája mellett, még egyszer behívott. – Fogja ezt a papírt. – Régi zsoldkönyv volt, bizonyos Jean Rouzier-é: harminc éves, *soldier de deuxième classe*,¹ született Périgueux-ban, Dordogne-ban. – Ha elfogják a németek, nem fogják bántani, ha kiderül, hogy francia. Egy svájci önkéntesnél, főleg azzal a gyanús jelentkezési dátummal már más lenne a helyzet. Adja szavát, hogy csak veszély esetén használja majd, és ha biztonságba ér, tépje szét. –

¹ közlegény

Megígértem. Mélységesen meg voltam hatva. Eddig még soha egy szót sem beszéltem ezzel a hadnaggyal. – Most tűnjön el. Talán egyszer még találkozunk – valahol máshol.

Átmásztam a kerítésen és elrohantam G.-ért. Hivatalosan szökevény voltam, hiszen engedély nélkül hagytam el a laktanyát, de ez most nem érdekelt. Elhatároztuk, hogy hátrahagyjuk a nagy utazótáskákat, és csak a három kisebb csomagot visszük magunkkal G. legszükségesebb dolgaival és az én civilruhámmal. Még több ballasztot dobtunk ki a fedélzetről, még több múltat hagytunk magunk mögött; elszórt kacatok a repülőgép nyomán. Hadd temessék el a halottak halottjaikat.

Csavargók voltunk hát ismét. A pánik visszatért. Kimentünk a városból, át egy hídon Bordeaux felé. Találtunk egy éppen indulni készülő teherautókonvojt és megkértük őket, hogy vigyenek el, de a katonák elutasítottak; azt mondták, hogy a konvoj különleges feladatot kapott; *mission spéciale*. Megpróbáltunk érvelni, a vita veszekedéssé fajult, a katonák észrevették az akcentusomat, és kérték a papírjaim. G. halálosan megrémült. Én követeltem, hogy vezessenek egy tiszt elé, és mutattam a Dubert-féle iratokat. (A Rouzier nem magyarázta volna meg az akcentusomat.) A katonák megnyugodtak, vigyorogtak; – *Azt hittük, német ejtőernyős*. Kézrázás, kölcsönös vállcsapdosás, de nem vittek el.

Rövid várakozás után jött egy civil gépkocsi, felvett és vagy nyolcmérföldnyire elvitt minket. Megint gyalogoltunk, aztán megállítottunk egy katonai teherautót. Néhány katona ült rajta, és azt mondták, hogy Bordeaux-ba mennek; boldogn felmásztunk, de ahogy elindultunk, mögénk ért egy autó, dudált, mint egy örült, kiugrott belőle egy kövér altiszt, és leparancsolt minket, mert G. civil, én meg *isolé* vagyok, az *isolé*-knak pedig a legújabb parancs szerint a legközelebbi laktanyában vagy zsandárságon kell jelentkezniük. Így aztán elmentek, nyomukban a kövér altiszttel, mi meg ott maradtunk csomagjainkkal az út szélén, szemerkélő esőben, és ettünk egy kis keménytojást. Az úton ismét járművek áradata, de főleg alvó, borostás *poilus*-okkal zsúfolt teherautók, amelyek úgysem állnak meg, vagy remek, csinos kocsik gögös és közönyös tisztekkal. Végül lefékezett mellettünk egy rozoga, ócska Fiat, tele dobozokkal, batyukkal és gyerekekkel; egy kövér, párizsi munkásasszony vezette, és szólt, hogy álljunk a feljáróra. Vezetés közben fecsegett; elmondta, hogy Párizs óta már sokakat vitt el a feljárón, de a sznob, burzsoá autók még akkor se állnak meg senkinek, ha félig üresek – *voilà le malheur de la France*.¹

Mentünk néhány mérföldet, aztán egyszer csak megállítottak minket a zsandárok, és közölték, hogy kizárólag *különleges megbízással* rendelkező katonai járművek mehetnek tovább Bordeaux felé. Elég furcsán hangzott; mintha Pétain lázadástól tartott volna. *Álljanak mellém* – de ne túl közel. Balra fordultunk hát, és elhatároztuk, hogy alsóbbrendű utakon közelítjük meg Bordeaux-t; így talán nem akadunk össze zsandárokkal. Megtettünk vagy harminc mérföldet, elhagytuk Mussidan-t, és mindvégig a feljárón álltunk, hátsó felünket ronggyá áztatta az eső, felsőtestünket

¹ Hát ez Franciaországgal a baj.

kínosan kifacsarva hajoltunk be az autó ablakán. Öt óra körül érkeztünk Bergerac-ba, ahol az asszony azt mondta, hogy nem mehet már tovább, a gyerekek teljesen kimerültek; néhány napra itt kell maradniuk.

Megnéztük a térképet. Bordeaux felé egyetlenegy utat láttunk, amely Libourne-nál egy hídon haladt át. A hidat biztosan őrzik a zsandárok, úgyhogy meglehetősen reménytelen vállalkozásnak tűnt különleges útiparancs nélkül elindulni arrafelé. Elmentem a Bergerac-i parancsnokságra, hogy megpróbáljak szerezni egyet. Ott a szokásos *pagaille*, jólöltözött civilek tömege állt sorba, hogy – a mozgási tilalmat nyilvánvalóan semmibe véve – üzemanyagot szerezzenek autójukba. Átnyomakodtam a tömegben, egyik irodából a másikba küldtek, beálltam egy sorba, kiharcoltam egy beszélgetést a parancsnokkal, egy idős, ősz ezredessel, aki udvarias volt és segítőkész. A szobában még néhány tiszt beszélgetett. Megmutattam a papírjaimat, és elmondtam, milyen helyzetben vagyok. *Mais, mon petit*, a maga helyzete teljesen szabályellenes. Miért nem megy Lyonba? – De hiszen Lyont tegnap elfoglalták a németek. – Akkor meg miért nem marad ott, ahol van? – Mert félek, hogy mint külföldi önkéntest, a németek agyonlőnek. – De hát ez az egész teljesen szabályellenes. – Nem mehet Bergerac-ba egy Lyonba szóló menetparanccsal. Ezekben a kritikus órákban minden katonának teljesítenie kell a kötelességét, és vakon végrehajtania előljárói parancsait. – A többi tiszt hallgatta, egyik-másik diszkréten mosolygott.

– De hiszen, *mon colonel*, éppen ez az, amit tenni akarok! Az a kötelességem, hogy csatlakozzam az alakulatomhoz. Lyon az ellenség kezén van, megpróbálom hát Bordeaux vagy Marseilles felől. – De ki mondta magának, hogy ezt tegye? – Az ügyeletes tiszt a legutolsó laktanyámban. – És mit mondott? – Azt mondta: jönnek a németek, *débrouillez-toi*. – Az idős ember mérges lett, arca elvörösödött. – Nem hiszem el, – mondta – nem hiszem el, hogy van tiszt, aki ilyet mond egy katonának. Maga itt marad. *En subsistence* veszem magát, mint *isolé*-t. – Egy fiatal hadnagy közbeszólt: – *Mon colonel*, tisztelettel megjegyzem, hogy ha a fegyverletételt aláírják, az ellenség minden kikötő fölött átveszi az ellenőrzést, és ez az ember, mint légiós, minden esélyt elveszt, hogy csatlakozhasson az alakulatához. – *Je n'admets pas*.¹ A fegyverletételt még nem írták alá. Honnan tudja, hogy aláírják-e egyáltalán? Ügyeletes, vegye *en subsistance* ezt az embert. Elmehet.

Úgyhogy ezeket a sorokat most egy Bergerac-i barakkban írom egy szalmazsákon. A fegyverletételt közben valószínűleg aláírták, és a csapda bezárult. *Je m'en fous*. Csak alszom, és a fejemben nem örölnék tovább a malomkövek. G. egy öreg paraszt házában talált egy szobát. Bárcsak visszamenne Angliába, és nem törődne velem. Bárcsak megszűnne az önfenntartás kényszere, bárcsak visszatérne a gyermekkor és a sötétség; fekete függöny minden ablakon, kint hó, és valaki altatódalt énekel.

¹ Nem fogadom el.

Június 25., kedd

Bayonne-ban vagyok. G. eltűnt, lehet, hogy már nem is él. A fegyverletételt aláírták. Minden német menekültet kiadnak. Idegösszeomlás. Vera szere nem jó, csak rosszullét. A németek órákon belül várhatók.

VIII.

Június 21. péntek (Bergerac) és június 25. kedd (Bayonne) között a naplóban űr van. Ezalatt az öt nap alatt Franciaország tragédiája elérte végkifejletét, és én olyan lelkiállapotba kerültem, amikor az ember úgy érzi, nincs miért élnie tovább. Ezek voltak azok a napok, amikor kollégáim és barátaim, akik emlékének ezt a könyvet szenteltem, kétségbeesett reménytelenségükben véget vetettek életüknek. Akkor még nem tudtam erről, de minden benne volt a levegőben.

Azt gondoltuk, ez a végső csapás; egyik európai országból a másik után vertek ki bennünket, és ez most a *coup de grâce*,¹ az utazás vége. Nem tudtuk, hogy Anglia egymagában folytatja majd a küzdelmet, nem tudtuk, hogy mit csinált a háborút megelőző évtizedben, sem a háború első kilenc hónapja alatt, legfeljebb csak találgathattunk, és azt sem tudtuk, hogy még ha folytatja is, szüksége lesz a segítségünkre, ami kötelességünk, és hogy ott menedéket kapunk, ami kijár. Ha tudtuk volna, ha idejében megértettük volna, most élne még sok férfi és asszony, aki már nem él. Ó, jól tudjuk, hogy a végeredmény szempontjából nem lett volna nagy a különbség; tudjuk, hogy mások is meghaltak anélkül, hogy különösebb hűhó támadt volna a dolog körül, de azt is tudjuk, hogy nagyon is nem mindegy, hogyan és miért hal meg az ember, akár az ellenségei gyilkolják meg, akár a barátai miatt választja a halált. A bűnt meg lehet bocsátani, de hallgatni róla nem lehet.

Azokban a napokban nem láttam sok értelmét semminek, de ott volt G., és a reménytelenségnél is nagyobb kíváncsiság, talán gyávaság is, vagy valami irracionális reménység maradéka, s legalul a szőrös majom, akinek minden ugyanazt jelentette. És mindenekfölött ott volt a francia altiszt, akivel G. és én Bergerac-nál találkoztunk, és aki azt mondta, hogy az angoloknak vannak hajóik Bordeaux-ban és vízum vagy bármiféle kérdés nélkül felvesznek mindenkit, aki csatlakozni akar a hadseregükhöz. Túlságosan szépen hangzott és nem is nagyon akartunk hinni benne, de minden okunk megvolt rá, hogy megpróbáljuk. Megtudtuk, hogy bár magángépkocsit nem engedtek a városba, ahová a kormány költözött, – a zavaros napok egyik jellegzetes következetlenségeként – a rendszeres Bergerac-Bordeaux buszjárat még közlekedett, így hát június 23-án, csütörtökön másodszor is megszöktem; hajnali ötkor engedély nélkül elhagytam a Bergerac-i laktanyát, és G.-vel felszálltunk a buszra, amely hatkor elindult Bordeaux felé.

¹ kegyelemdöfés

Én voltam a buszon az egyetlen katona. Az utasok elmondták, hogy a zsandárok a város kapujánál mindenkit megállítanak, a civileket átengedik, de a katonákat az *isolés* számára felállított, különleges táborba kísérik. Felvettem hát G. esőkabátját, hogy eltakarjam vele az uniformist. A busz a Libourne-i hídnál tényleg megállt, de a zsandárok épp csak hogy bepillantottak az ablakokon, és további formaságok nélkül továbbengedtek minket. Dél tájban értünk Bordeaux-ba, ahol megtudtuk, hogy az utolsó hajó negyvennyolc órával ezelőtt elindult.

Azt is megtudtuk, hogy az előző napon aláírták a fegyverletételt, de a feltételeket szigorúan titokban tartják, pedig már majdnem egy hét telt el azóta, hogy a francia kormánnyal ismertették őket. Az egyetlen tájékoztatás, amit a bordeaux-i PTT¹ rádióállomás közölt, így szólt: *Nem titkolhatjuk, hogy a feltételek szigorúak.* Ugyanott a francia főparancsnokság: *az atlanti partokon ellenséges nyomás; St. Malo-t Lorient-t, Poitiers-t megszállták; az olaszok offenzívát kezdtek az Alpokban;* míg a fegyverletételi tárgyalásokról ezt lehetett megtudni: *Pétain marsall kormánya teljesen szabadon, fenyegetéstől, vagy az ellenség közvetett nyomásától mentesen hozta meg döntéseit...*

A kormány nyilvánvalóan nem merte közzétenni a fegyverletétel elfogadott feltételeit, amíg a németek nem lesznek elég közel Bordeaux-hoz, hogy megvédjék egy esetleges felkelés esetén, amitől tartott. A hivatali épületek előtt felhalmozott homokzsákok és a felállított géppuskák, a *Radio Bordeaux* unalomig ismételt, szinte könyörgő figyelmeztetései, hogy az emberek tartózkodjanak a rendbontástól és az erőszaktól, és ne higgyenek fegyverletétellel kapcsolatban a bajkeverők és *provocateurs* által terjesztett rémhíreknek (holott minden rémhír cáfolásának legegyszerűbb módja lett volna, ha egyszerűen közzéteszik a feltételeket); a zsandárok gyűrűje Bordeaux körül és az utcákon uralkodó hangulat azon a végzetes vasárnapon, mind-mind csak azt bizonyították, ahogy az idős marsall halálosan rettegett a forradalomtól, aminek még a gondolata is távolabb volt a franciáktól, mint valaha.³

A francia rádiót hallgatva furcsa *déjà vu* érzés vett rajtam erőt. Hitler *coup d'état*-ja,² amivel megelőzte a fenyegető kommunista forradalmat; ugyanaz az ürügy, amit Metaxas tábornok használt, hogy megszilárdítsa diktatúráját Görögországban, vagy a spanyol tábornokok összeesküvésének áloka – az európai kommunista pártok minden forradalmi hengegésükkel és handabandájukkal együtt; voltaképpen mind-mind a fasiszta rezsimek akaratlan bábái voltak.

Szükség volt természetesen a nyolcvannégy éves, vén Pétain hülyeségére és az öreg Weygand fanatizmusára is, hogy lenyeljék a gondozóiktól, Lavaltól és klikkjétől kapott orvosságot. De hát lenyelték; Weygand már június 12-én, amikor a kormány még Tours-ban székelt, elhitte, hogy

¹ Poste-Téléphone-Télégraphe (hivatal)

³ Egy brit tábornok, aki a Parlamentnek is tagja volt, Bordeaux-ból visszatérve arról panaszkodott, hogy Weygand-t sokkal jobban érdekelte egy franciaországi forradalom veszélye, mint a náci előtt való fegyverletétel következményei. (Why France Fell – The Lessons for Us, U.D.C., London, 1940)

² államcsíny

Maurice Thorez, a kommunista vezető új kommünt szervez Párizsban. A mesét minden valószínűség szerint a német propagandagépezet terjesztette el; egyetlen telefon Mandeltől Langeronhoz, Párizs rendőrprefektusához nyilvánvalóvá tehető volna az egész história abszurditását, de Pétain és Weygand akkorra már bizonyosak voltak benne, hogy „ha a győzelem forradalmat jelent, akkor a vereség menti meg Franciaországot, és a társadalmi rendszert még terület- és presztízsveszteségek árán is meg kell védeni.”⁴

Elhitték – ezek a szerencsétlen, szenilis, szklerotikus vén tábornokok. Elhitték, hogy minden szakszervezeti tag bolsi, hogy a szocializmus rablást és erőszakot jelent, és elhitték, hogy Hitler egy gentleman. Lenyelték szépen kanalanként, míg a gengszterek a partedit igazgatták a gallérjuk alá, és vértelen ajkukkal az *honneur*-ről meg a *gloire*-ről motyogtak, meg hogy *Nous, Philippe Pétain* – királyi többesben – a mikrofonba.

A francia uralkodó osztály 1792-ben és 1870-ben is elárulta a nemzetet, és inkább választotta a poroszokat, mint a forradalmat. 1940-ben nem fenyegetett a forradalom veszélye; a proletariátus fáradt volt, és apatikus. És nem volt jelentős erejű ellenfél sem; a burzsoázia leginkább élő múmiához volt hasonlítható. Minden realitást nélkülöző árnyjáték volt; a francia uralkodó osztályok szelleme a forradalom kísértetétől való rettegésében az öngyilkosságba menekült.

Az utolsó hajó negyvennyolc órával az érkezésünk előtt hagyta el Bordeaux-t. a németek állítólag már a Gironde torkolatánál voltak, és a kikötőt nem lehetett megközelíteni. A brit konzul Bayonne-ba ment, de Bayonne száztíz mérföldnyire délre feküdt, és a két város között nem volt semmilyen összeköttetés.

Hirtelen rettegni kezdtem G. miatt. A rádióban indulatos megjegyzések hangzottak el Anglia ellen. *Mr. Churchill magatartása megbocsáthatatlan ... A franciák nem hallgathatják tiltakozás nélkül az angol külügyminiszter előadásait ...* A második idézet Pétain egyik beszédéből való (az öregember – úgy látszik – különösen élvezte, ha a mikrofonba beszélhetett), és bár a kapitulációt követő napon szerfölött groteszkül hangzott, mégse tudtuk értékelni a humorát. Ez a fűrgesség, amely a tegnapi szövetségesekhez való viszony változásában megmutatkozott, új, fenyegető hangsúlyt adott a szituációnak. Rosszabb volt az ember legsötétebb várakozásainál is. Úgy festett, mintha Franciaország már azelőtt letette volna a fegyvert, mielőtt megismerte a németek feltételeit.

Idáig szomorúak, nyomottak voltunk és szorongtunk; most első ízben kerített hatalmába minket – de legalábbis engem – a pánik. Szemrehányást tettem magamnak, amiért nem ragaszkodtam hozzá, hogy G. még idejében visszamenjen Angliába, és felelősnek éreztem magam mindenért, ami megtörténhet vele. Órákig ténferegünk leírhatatlan állapotban a kikötő körül és az utcákon, és hajóra, taxira vagy bármilyen közlekedési eszközre vadásztunk, de hiába. Aztán az

⁴ Why France Fell – The Lessons for Us, U.D.C., London, 1940.

amerikai konzulátuson egyszer csak összefutottunk Edgar Mowrer-rel a *Chicago Daily News*-tól. Ugyanolyan szürke volt, és körülbelül ugyanannyira szeretett volna találkozni a Gestapóval, mint mi. Azt mondta, hogy a németek aznap éjjel megszállják a várost, és ő éppen most vett meg egy autót, amit a brit konzul hagyott hátra. Este kilenckor indul Spanyolországba a Bayonne-Biarritz-St. Jean de Luz útvonalon, és szívesen elvisz minket Biarritzig.

Délután hat óra volt. A hátralévő időt egy kávéházban töltöttük, hallgattuk a hangszórókból áradó mocskot és idegesen vitatkoztunk. Megpróbáltam meggyőzni G.-t, hogy el kell mennie Mowrerrel, aki vigyázni fog rá; engem meg hagyjon csak itt Bordeaux-ban. Tudtam, hogy én nem mehetek Spanyolországba, és úgy gondoltam, hogy ha Bayonne-ból még indulnak hajók Angliába, én biztosan nem, de G. talán feljuthat az egyikre; az volt a véleményem, hogy ha most nem megy, az utolsó lehe-tőségét hagyja veszni, s ezért amellet voltam, hogy inkább rögtön váljunk el egymástól. Hosszú és morbid vita volt. G. sírt, és meg bementem a mosdóba, és életemben először egyfajta idegösszeomlásom volt. A hangosbeszélő közben végig okádott és bőfögött, mintha az egész éter görcsökben vonaglana. Végül G. győzött, és kilenckor mindketten beszálltunk Mowrer kocsijába. Mowrer elmondta, hogy értesülései szerint Bordeaux-tól délre a német páncélos oszlopok átkeltek a Garonne hídján, és jó esélyünk van, hogy útközben találkozunk velük.

De zavartalanul jutottunk végig a kihalt, éjszakai úton, s csak olykor-olykor állítottak meg bennünket a zsandárok járőrei. Minden alkalommal a papírjainkat kérték; kicsit félttem, hogy letartóztatnak, mint *isolé*-t és G. miatt kicsit reménykedtem, hogy így lesz – végül aztán így is történt. Biarritz-ban történt, ahová éjfél tájban érkeztünk, és szerettünk volna aludni egyet. Jártuk a sötét utcákat, és egy bizonyos házat keres-tünk, ahol Mowrernek valami barátja lakott. Mowrer megállította az autót, és zseblámpájával nézte a házsámokat, amikor a járőr – vagy féltucatnyi puskás zsandár – feltűnt. Mowrer és G. papírjai megfelelték nekik, de az enyémeik nem, és felszólítottak, hogy menjek velük a rendőrségre. Némi ékesszólással talán lebeszélhettem volna őket a dologról, ahogy a korábbi járőröket is, de nem is próbálkoztam meg vele igazán. El akartam tűnni G. útjából, és ez most éppen kapóra jött, hogy rövidre zárjam a dolgokat. Még azt is gondoltam: a gondviselés rendezte így, hogy Mowrer éppen itt van, ő majd vigyáz G.-re, amíg biztonságban el nem jut a hazájába. Úgyhogy kimásztam az autóból, és azt mondtam a zsandároknak, hogy kész vagyok velük menni. Hallottam, mint egy rossz álomban Mowrer hangját, hogy ne csináljak örültséget, és szálljak vissza; valami ködön át láttam G. falfehér arcát, amint kihajol az ablakon – és búcsúcsókot váltottunk. Aztán mentem az utcán a puskások között; nem fordultam vissza, de tudtam, hogy G. néz utánam, ahogy akkor nézett, amikor a rendőrség először, aztán másodszor vitt el párizsi lakásunkból, de most tudtuk, hogy ezúttal utoljára.

A következő négy vagy öt nap emlékeimben egészen álomszerű és valóságon kívüli. Szüntelen, tompa fájdalomban éltem, amelyet hatalmas adag alkoholba igyekeztem fojtani, s ez csak fokozta a valótlan és ködösség érzetét. Nem voltam kifejezetten részeg, de egy héten át valamiféle zavaros, elmosódott világban éltem, egyfajta szellemi ködben, amely eltompította a külső és belső történéseket. Az események – például a német csapatok bevonulása Bayonne-ba – a realitás kemény, ragyogó fényével olykor feltépték a ködöt, de a fátyol néhány Pernod után ismét leszállt, s én elsodródtam a könnyözületesen álomszerű színpalak között.

Emlékszem, hogy azt az éjszakát, amikor az őrző letartóztatott, egy mocskos cellában töltöttem a Biarritz-i zsandárságon a Francia Légierő egy szökevény katonájának társaságában, aki felváltva hol énekelt, hol pedig nekem tett homoszexuális ajánlatokat. Reggel egy rendőrtiszt villamoson a Château Neuf de Bayonne-i gyalogsági laktanyához kísért. A laktanyában azt mondták, hogy aznap indul egy hajó, de nem tudták, hogy hová. Emlékszem; egy csapat katonával egész nap ide-oda mászkáltunk, hogy megtaláljuk a hajót. Elmentünk a *Bureau de la Place*-ra; onnan elküldtek minket a *Commission des Transports*-ra, onnan a *Commission du Port*-ra, akik megint a *Bureau de la Place*-ra irányítottak. A többiek is külföldiek voltak, akárcsak én; főleg csehek és lengyelek, akik egy időre beálltak a seregbe, mert féltek a haláltól – akárcsak én – ami a Gestapo kezeiben várt volna rájuk. Emlékszem, ahogy sorbaálltunk a *Commission du Port* egyik kerti bejárata előtt, hogy megkapjuk a beszállási engedélyeket. A kerítésen két bejárat volt, s előttük két sor; egyikben a katonák álltak, a másikban a civilek; ők egymás után mentek be a kapun, de a mi bejáratunk zárva maradt – három ór vigyázta feltűzött bajonettel. Megpróbáltuk kinyitni a kaput, de az örök ránkfogták a szuronyokat. Az épület második emeletén egy ablakból kinézett egy asszony, talán titkárnő; mi kiabáltunk neki, hogy hívjon egy tisztet, de ő csak mosolygott és a vállát vonogatta, aztán újra becsukta az ablakot. Minden ragyogó napfényben fürdött; a zárt kapu előtt kiabáló és dulakodó katonák – legtöbbször a frontról érkezett –, a szuronyos örök, és az ablakban a mosolygó asszony.

Emlékszem, órákon át álltunk ott, aztán visszarohtunk a *Bureau de la Place*-ra, majd a *Commission du Port*-ra megint, de egy tiszt sem került elő, és mi hiába kiabáltunk, és hiába döngettük a kaput. A civilek sora elfogyott, az épület előtt egy öreg kertész gyomlálta a virágágyásokat, és az örök bajonettje csillogott a napsütésben. Azt mondták nekünk, hogy nincs hajó, és hogy minden tiszt elhagyta az épületet, mert Bordeaux-ból ellentmondó parancsok érkeztek, és egyikük sem akarta vállalni a felelősséget a behajózásunkért. Megpróbáltuk megkeresni a kikötőben a misztikus hajót vagy bármiféle más hajót, de egy se volt ott, és akkor én feladtam és visszamentem a Château Neuf-be. Lassan vánszorogtam a kikötőn át, mert a Périgueux-i rossz bakancs feltörte a lábamat; emlékszem, hogy egy öreg lengyel zsidó velem tartott, és

elmesélte, hogyan próbált feljutni egy vagy két nappal korábban egy Angliába tartó hajóra: nagy csődület volt és tolakodás, és a feljárnál egy lengyel tiszt állt, ellenőrizte a lengyel katonák papírjait és visszaküldte a zsidókat mondván, hogy belőlük éppen elég van, és hogy a zsidó katonák sírtak és könyörögtek neki, hogy vegye fel őket, egyikük letérdelt, és megcsókolta a tiszt kezét, és nem tudja, hogy aztán mi történt, mert nem bírta tovább és elszaladt. Emlékszem, hogy különböző bisztrókba tértünk be és berúgtunk, aztán a lengyelt valahol elvesztettem és visszamentem a Château Neuf-be, ahol *en subsistance* vettek és adtak egy ágyat, aztán lefeküdtem, aludtam tizenkét vagy tizenöt órát, és többé nem törődtem semmivel.

A következő két nap teljesen elmosódik. A laktanyában nem volt sorakozó, sem névsorolvasás; az idő legnagyobb részében az ágyamon feküdtem, és még a kantineba sem mentem le, hogy a híreket meghallgassam. A körletben volt még vagy húsz katona; ők hozták az újságokat, pletykákat és híreszteléseket. Megtudtam, hogy az olaszokkal is megkötötték a fegyverszünetet, hogy a harcok befejeződtek, hogy nemzeti gyásznap volt, és hogy Pétain újabb beszédet tartott, melynek lényege az volt, hogy Franciaország katasztrófájának oka az *emberek élvhajász természete*. Megtudtam, hogy a fegyverletétel feltételeit még mindig nem hozták nyilvánosságra, hogy az egész Atlanti partvidéket megszállták a németek, és – ha máris nincsenek ott – órákon belül megjelennek Bayonne-ban is, és hogy valaki hallgatta a külföldi rádióadásokat, ahol bementék, hogy a fegyverletételi egyezményben a német származású menekültek kiadatása is szerepel. És azt is megtudtam, hogy St. Jean de Luz-ból hétfőn vagy kedden indult el az utolsó hajó Anglia felé, de megtorpedózták és minden utas a tengerbe veszett; mivel tudtam, hogy Mowrer St. Jean de Luz felé igyekezett, arra a következtetésre jutottam, hogy G.-nek is ott kellett lennie a hajón.⁵

A szobában szüntelen jövés-menés volt, de én alig keltem fel a szalmazsákról, és vagy aludtam, vagy hánytam – nem tudom. Nem beszéltem senkivel, de az első vagy a második este egy katona odajött az ágyamhoz, és beszélni kezdett. Kicsit hasonlított Marióra, bár az arca kerek volt, és borotvált. Megkérdezte, tehet-e valamit értem, mert úgy látja, hogy beteg vagyok, és amikor azt mondtam, hogy nem, azt mondta, hogy ez nagyon sajnálatos, mert az utolsó hetekben mindvégig hiába keresett valakit, akin segíthetett volna; ő domonkosrendi szerzetes és tábori lelkésznek hívták be, de úgy látszik, ez nem az az idő, amikor ő bárkin is segíteni tud. Azt is elmondta, hogy ő a Marseille közelében fekvő St. Zacharie-i kolostor apátja, a kolostort domonkosok alapították volt prostituáltaknak és börtönviselt asszonyoknak. Csupán harminc éves volt, és nagyon emlékeztetett Marióra – ugyanolyan a különös volt a mosolya; talán a rengeteg nő között folytatott magányos élet ugyanolyan eredményre vezetett a fiatal papban, mint a fiatal forradalmárban a sokévi magánzárka. Hosszasan beszélgettünk a kereszténységről és a szocializmusról, meg arról, hogy *adjátok meg a*

⁵ A *Lancastria* egy héttel korábban, St. Nazaire-nél járt szerencsétlenül. A hamis hír valószínűleg ennek a hajónak a tragédiájáról szóló rádiójelentések elferdítéséből származhatott, én azonban csak három hónappal később szereztem erről tudomást.

császárnak, ami a császáré; aztán felkeltem, és együtt vacsoráztunk az altisztek kantinjában. Elárultam neki az igazi nevemet, elmeséltem a történetemet is, és valamelyest megkönnyebbültem. Azt is megmondtam neki, hogy úgy érzem, a legjobb pillanatban bukkant fel, mire azt mondta: *Le bon Dieu est un metteur-en-scène raffiné*.¹ De éjszaka megint ugyanolyan beteg voltam, és a köd és a pára is visszatért.

Van egy bekezdés a naplómban, amelyet nem tudok az időben elhelyezni, de biztosan az ezutáni napon keletkezett:

Őgyelegtem Bayonne-ban, minden elmosódott; néztem a gótikus székesegyházat és arra gondoltam, hogy G. biztos miindent el tudna róla mondani. Láttam egy házon egy névtáblát: Maître Lalande, *Avocat*.² Hirtelen az az ötletem támadt, hogy ha ma éjszaka bevonulnak a németek, a legbiztonságosabb, ha az ember börtönben van, amíg a háború meg a megszállás véget ér. A börtönben ülő ember elfelejtett ember. Így hát odamentem, és csengettem. Maître Lalande éppen étkezett; szalvétával a kezében nyitott ajtót – idősebb, kövér, okos arcú férfi. Megkérdeztem, mit kell elkövetni ahhoz, hogy körülbelül hathavi elzárást kapjon az ember. Először azt hitte, részeg vagyok, aztán megértette; nagyon kedves lett, borral meg gyümölcscsel kínált és pénzt is akart adni nekem. Elfogadtam a bort, de az üveget felborítottam a terítőn. Aztán magyarázni kezdett; ha például téglával betörök egy kirakatot, katonai bíróság elé kerülök, és vagy *a)* főbelőnek fosztogatásért, vagy *b)* felmentenek, mert részeg voltam – harmadik lehetőség nincs. És ugyanez vonatkozik minden elképzelhető bűncselekményre, minthogy hadiállapot van és statárium. *Rien à faire, mon pauvre ami: si on vous fusille, ça ne vous avance pas; si on vous acquitte, non plus*.³ Meglepte, hogy nem fogadok el pénzt, kikísért, és kétfelől megcsókolt. Lehet, hogy részegebb volt, mint én. Vissza a Château Neuf-höz. Még nincsenek itt.

Másnap vagy harmadnap a laktanyában feszült volt a hangulat; nem hagyhattuk el a körleteket, és az a szóbeszéd járta, hogy megérkeztek a városba a németek. Az előző napokban néhány csoport katona, főleg a fiatalabbak teherautókon elindultak a még megszállatlan területek felé; a fegyverletételi egyezmény lehetővé tette, hogy ... *a német megszállás alá kerülő területeken tartózkodó francia erők sürgősen vissz-szavonandók a megszállás alá nem kerülő területekre, ahol leszerelik őket*. De nyilvánvalóan nem volt elegendő szállítójármű, és az az egység, amelyhez én tartoztam – a 22ème *Compagnie de Passage* – helyben maradt.

Azon a napon nem hagyhattuk el Château de Neuf-öt, de nekem valahogy sikerült kijutnom; látni és tudni akartam mindent. A poros, napfényes utakon elballagtam a Nive hídjáig, és akkor

¹ Az Isten rafinált rendező.

² ügyvéd

³ Semmit nem lehet tenni, szegény barátom: ha agyonlövök, ha felmentik – nem vezet semmire.

láttam. Láttam őket száz yardnyi távolságból; a sötétzöld tankokat, amint lassan és ünnepélyesen dübörögtek az úton, akár egy temetési menet, és láttam a nyitott lövegtoronyokban álló feketeruhás, faarcú alakokat, mögöttük a pöfögő motorkerékpárokat és a rajtuk ülő embereket fekete bőrruhában és fekete szemüveggel, és a hőségben lustán lengedező, lángoló vörös zászlókat, közepükön a fehér körrel és a fekete pókkal. Az ablakok zárva voltak, az utcák néptelenek, és lángolt a nap. Hányingerem támadt. Nekitámaszkodtam egy kapunak; néztem őket és úgy éreztem, hogy elmenőben mind engem néznek. Mert vadásztak rám, és végighajszoltak az egész kontinensen, és valahányszor megálltam, megpihentem és úgy éreztem, hogy biztonságban vagyok, utánam jöttek lassú, dübörgő, robajló gyászmenetükkel és a lusta fekete pókkal zászlaikon. Utánam jöttek Berlintől Párizsig; át Bécsen és Prágán és végig az atlanti partokon, végül elértek ide, Franciaország legtávolabbi zugába, és most elkapnak. Néztem a fekete menetet a napsütésben. Az egyik lövegtoronyban egy magas, mozdulatlan alak állt és én elképzelttem az arcát, egy fiatal, pomerániai parasztleány arcát düllelt, bamba szemekkel és bizonytalan vigyorral; egy fiatal pomerániai parasztleányét, aki még nem döntötte el, hogy gyengéd lesz-e vagy brutális – amint bámulja Franciaország szőlőit és katedrálisait, és duzzadt ajkait nyalogatja, mint a kutya a csont előtt. Nem tudtam annyira gyűlölni, amennyire akartam, de szerettem volna, ha van egy puskám, hogy lelőhessem; nem ölni akartam, hanem valahogyan azt akartam, hogy megöljenek. Soha nem tudtam megérteni az orosz és kínai terroristák mentalitását vagy az előző háború szerb és belga *franc-tireurjeit*,¹ szemmel látható érzéketlenségüket a fenyegető azonnali halál iránt, és most, ott a kapualjban állva, betegen mocskosan és rongyosan nézve a diadalmenetet, felfogtam: az ember képes lehet ölni, hogy kínzó meztelenségét eltakarja.

Visszatámolyogtam, fel a kanyargós, napsütötte úton, és ott találtam az alakulatomat a laktanyaudvaron; indulásra készen, felsorakozva. Felkaptam a felszerelésemet és csatlakoztam hozzájuk. Szállítójárművek nem voltak; menetelnünk kellett. Nem mentünk be a központba, hanem megkerültük az egész várost, és úgy távoztunk, mint a tolvajok. Átkeltünk az Adour fölötti vasúti hídon, aztán elindultunk a poros főúton keletre, Franciaország megszállatlan vidékei felé.

¹ idegen megszállók ellen harcoló szabad csapat tagja

AZUTÁN

A Franciaország népének képviselőiből álló Nemzetgyűlés megfontolván, hogy a közös balszerencsének és a kormány romlásának egyedüli oka az emberi jogok semmibe vétele vagy megvetése, elhatározta, hogy ünnepélyesen megfogalmazza ezeket a minden embert megillető, természetes, elvülhetetlen és elidegeníthetetlen jogokat.

(A Francia Nemzetgyűlés által megfogalmazott Emberi Jogok Nyilatkozatának preambuluma, A.D. 1789)

I.

Azon az éjszakán egy csúriben szállásoltuk el magunkat, mintegy öt mérföldnyire Bayonne-tól egy kis faluban; a nevére már nem emlékszem. Mind *isolé*-k voltunk; mind fáradtak és rosszkedvűek, tele voltunk csomagokkal és nem akartunk tovább menetelni. Másnap még rosszabb volt. Vonszoltuk magunkat az úton, mint valami csavargóbanda, és délutánra a száz emberből már húszan hiányoztak. Ott laktak valahol a megszállt zónában, és attól félték, hogy ha elhagyják, többé már nem tudnak visszamenni.

A hőség elviselhetetlen volt, az út poros, az emberek pedig izzadtak és szomjasak. Úgy félóránként egyszerűen leültünk az út szélén, és a velünk lévő három tiszt és három altiszt nem tudott mit tenni, mint hogy követték a példánkat. A tisztok – egy kapitány, egy öreg hadnagy és egy fiatal alhadnagy – méltóságteljesen és tapintatosan viselkedtek; nem hallották meg a kellemetlen megjegyzéseket, és megpróbálták a katonás rendnek legalább a látszatát fenntartani. Néhányan közülünk még a frontról való felszerelést viselték, és a déli hőség legrosszabb óráiban lemaradozva az árokba dobálták a puskáikat és a rohamsisakjaikat. Három óra körül egy elhagyott tanya mellett a kapitány újabb pihenőt rendelt el, és azt mondta, hogy rakjuk halomba a megmaradt puskákat, rohamsisakokat és töltényöveket. Csinos rakásokba rendeztük, és otthagytuk az egészet. Furcsa érzés volt visszanézni, és látni a felhalmozott fegyvereket a sivár tájban, a tűző napsütésben.

Később rájöttem: azt akarta, hogy minél több fegyvert juttassunk át a meg nem szállt területre, bár a fegyverletételi szerződés szerint hátra kellett volna hagynunk őket, de útközben elállt a szándékától, amikor rájött, hogy mire elérjük a demarkációs vonalat, már úgyse marad fegyverünk, meg talán attól is félt, hogy összetalálkozunk egy német hadoszloppal.

Az út legnagyobb részén együtt voltam Darrault atyával, a fiatal domonkossal. Arcán és homlokán patakzott az izzadság és tonzúráját pirosra égette a nap. Elmondtam neki, hogyan néztem a bevonuló németeket, és meséltem a lövegtoronyban álló legényről is, meg hogy életemben először éreztem, hogy ölni akarok – ölni gyűlölet nélkül. *C'est logique* – mondta – az ölés egyetlen alternatívája az imádkozás. – Akkor menjen, és próbálja meg. – mondtam neki – Menjen, és imádkozzon a motorizált neandervölgyihez. – De hát mi egyebet tettek maga meg a barátai az elmúlt években, ha nem ezt? – kérdezte. – Csak kissé szárazak voltak az imáik meg a tanításaik. Úgy hangzottak, mintha az avar zörögne. – Ivott a kulacsából egy hosszú korty vizes bort. – Maguk se mentek többre velük. – mondtam neki. – *Mon cher* – válaszolta azzal a Mario-mosolyával – *mi várhatunk. Mi várhatunk és várhatunk. De maguk nem várhatnak. Ez a különbség kettőnk között. – És konkrétan mit prédikálna azoknak a legényeknek a lövegtoronyban? – Ugyanazt az egyetlen, egyszerű szót, amit az elmúlt kétezer évben prédikáltunk: a szeretetet. – Hát ez a maguk tévedése –*

mondtam. – A szeretet nem alternatívája a gyűlöletnek. Nagyszerűen megfér mindkettő ugyanabban az elmében. – De nem az a szeretet, amiről *mi* beszélünk. – felelte. – És mi a maga alternatívája?

Éppen erre a kérdésre vártam, mert azt hittem, hogy felfedeztem valamit, és mindjárt ki akartam próbálni rajta. – A gyűlölet ellenszere, – mondtam – hogy megtanítsuk őket nevetni és mosolyogni. – Elnevette magát. – *Bon Dieu* – mondta – Megtanítani egy *boche*-t nevetni; azt lehet. De megtanítani mosolyogni – ez túl sok, még egy domonkosnak is.

A második nap estéjén Bayonne-tól tizenhat mérföldnyire egy kis faluban, Hasparren-ban ütöttünk tábor; még mindig a megszállt zónában, melynek határa keletre mintegy húsz mérföldnyire volt. A lábam nagyon rossz állapotban volt, és elmentem a falusi gyógyszertárba, hogy bekötözzék. A gyógyszertár előtt éppen megállt egy autó; idős házaspár ült benne egy kövér kutyával; az asszony aszpirint akart venni. Megkérdeztem, merre tartanak; az asszony azt mondta; Lourdes-ba, hogy imádkozzanak Franciaországért, és egyúttal talán a reumáját is ki tudja gyógyíttatni. Kértem, hogy vigyenek el egy darabon, csak húsz mérföldnyire, hogy átjussak a demarkációs vonalon, de az öregasszony nyafogni kezdett, hogy az autó úgyis túl van terhelve, hogy el fog törni a tengely, hogy Kokó fél az idegenektől, satöbbi, de végül beleegyezett, hogy elvisznek St. Palais-ig, a megszállt zóna határáig, ha kifizetem az üzemanyag harmadát – körülbelül 6 pennyt.

Elindultunk. Az öregember úgy tizenhat mérföldes óránkénti sebességgel vezetett a St. Palais felé vezető másodrendű úton. Hasparrentól úgy két mérföldnyire megállított minket egy zseblámpájával integető alak; az utat egy ágakból összeábdált, primitív barikád torlaszolta el. Először azt hittem, hogy egy német ellenőrzőpont, de aztán észrevettem, hogy a barikádon a mi alakulatunk három katonája üldögél. Egyikük levette a cipőjét, látni lehetett, hogy a lába be van kötve. Két társára támaszkodva odabicegett az autóhoz, elmondta, hogy megsebesült a lábán, hogy a Bayonne-tól idáig tartó menetelésben felnyílt a sebe, és nagyon szeretne eljutni a meg nem szállt területre, de egy autó sem állt meg, és ezért kénytelenek voltak ezt a barikádot megépíteni. Arca vörös volt a dühtől, de beszéde nyugodt volt és udvarias. Az öregasszony megint a tengelyről meg Kokóról kezdett sápítozni, az öregember meg azt mondta, hogy ő tiszt volt az előző háborúban, és akkor az emberek – bizisten! – jobban küzdöttek és soha nem merészeltek volna ilyen arcátlanul beszélni, és ha azonnal nem takarítják el az útból a barikádot és nem engedik őket tovább, jelteni fogja az esetet a következő zsandárságon. Az egyik katona azt felelte, hogy csak akkor mehet tovább, ha felveszi a sebesültet, de amíg vitatkoztak, kinyitottam az ajtót, és besegítettem a szerencsétlent, miközben még ő tiltakozott, mert meglehetősen meg volt rémülve. Az öregember vékony hangon kiabált, hogy mi mind bolsik vagyunk, és hogy Hitler majd megtanítt minket, a vénasszony az ura magas vérnyomásáról visítózott, meg hogy az izgalom megölheti őt, Kokó pedig csaholt és vinnogott. Közben a másik két katona felszabadította az utat, aztán odamentek az

öreghez, és azt mondták neki, hogy ha nem fogja be a száját és nem indul el azonnal, kitörik a *putain d'un chien*¹ nyakát – úgyhogy elindultunk. Nem beszélünk egy szót sem, amíg el nem értünk St. Palais-be, ahol én és a sebesült kiszálltunk a Mairie előtt. Ott kifizettem a kialakított pénzt, az öregasszony meg azt kiabálta; *bon Dieu*, ezek a vadállatok még azt sem tudják, hogyan kell valamit megköszönni! – Nem, – mondtam – de magának biztos lenne egy-két tippje. Aztán elmentek, reszketve a felháborodástól, és az öregember úgy festett, mint akit tényleg mindjárt megüt a guta.

A demarkációs vonal csak százyardnyira volt St. Palais utolsó házáitól, és a németek még nem foglalták el a várost; valamikor másnap reggelre voltak várhatók. A határvonal a 133-as *Route Nationale* volt, amely St. Jean Pied de Port-tól vezetett északkeletre St. Palais-n és Orthez-n keresztül Mont de Marson-ig nagyjából az atlanti parttal párhuzamosan; attól légvonalban mintegy harmincöt mérföldnyire. St. Palais polgármestere, egy öreg farmer forró kávéval és borral kínált minket, és felajánlotta, hogy aludjunk az iskolában, ahol vannak ágyak is, de én inkább a szabad ég alatt aludtam, a demarkációs vonal túloldalán. Reggel továbbindultam a tizenkét mérföldre keletre fekvő Mauléon felé, ahol úgy terveztem, hogy megvárom a csapatomat. A Mauléon-i *Bureau de la Place*-on azonban azt mondták, hogy a csapat irányt változtatott és tíz mérfölddel északabbra, Naverrenx-ba ment. Így aztán tovább baktattam Naverrenx felé.

A baszk Pireneusok minden festői falucskája tele volt hozzám hasonló tévelygőkkel, és a hatóságok szorgosan gyűjtögették őket rögtönzött *cantonnement des isolés*-kbe, ahol addig kellett maradniuk, amíg meg nem kezdődik a leszerelés, de senki nem tudta, hogy ez mikorra várható. A *cantonnement*-ek elrekvirált csűrök és marhaistállók voltak, itt szállásolták el az embereket; egy-egy tiszt vezetésével ötvenet-százat minden faluba. A zsandárok parancsot kaptak, hogy tartóztassanak fel minden magányos kószálót, és vigyék őket a legközelebbi *cantonnement*-ba. Nagyon szerettem volna megtalálni az én dominikánus barátomat, és a kis bőröndöt, amit nála hagytam, mert abban volt minden földi kincsem; néhány levél G-től, a civilruhám, meg ilyesmi. Naverrenx-ban azonban nem tudtak semmit az alakulatomról; elveszhetek valahol az úton Hasparren és St. Palais között.

A következő két vagy három napon a baszk Pireneusok néptelen, forró útjain kóboroltam és kerestem a köddé vált alakulatot; egyedül vagy más kóborlókkal, akik láthatóan csavargókká vedlettek át, és gyalogosan bandukoltak a lángoló napsütésben, és olykor fel-felkéredzkedtek egy-egy kocsira. Naverrenx-ból Laas-ba mentem, Laas-ból Audage-ba, Audage-ból egy autó elvitt Pau-ig, Pau-ból pedig visszaküldtek Audage-ba. Ezek a naphosszat tartó, lassú séták a fehérlő Pireneusok díszletei előtt, az áttetsző levegő, amely szinte forrni látszott a hőségben, és a sarkam alatt besüppedő aszfalt furcsa módon megnyugtató; nem volt poggyászom, nem volt fésűm, nem volt

¹ kurva kutya

egy darab szappanom sem, napok óta nem volt a kezemben újság, csak vonszoltam fájós lábamat, mintha transzban, és az a kellemes érzés töltött el, hogy elvesztettem mindent, amit csak egy ember elveszíthet, még a nevemet és az árnyékomat is. Egyszer-kétszer, amikor az út mentén számcabokrot találtam, és eszembe jutott, hogy G.-vel mennyire szeretünk számcóát szedni Roquebillière ben, a múlt, mint szűrő, fájdalmas seb, hirtelen élesen visszatért, de a nap egy-két mérföld gyaloglás után kiegészítette az agyamból megint.

Négy-öt nap után a lábam olyan állapotba került, hogy fel kellett adnom eltűnt alakulatom kutatását, és keresnem kellett egy kedves *cantonment*-et, ahol megpihenhetek. Vándorlás közben Navarrenx közelében egy hegytetőn felfedeztem egy eldugott kis falut. Néhány öreg és romos parasztház gyümölcsöskertekkel, rétekkkel és kaszálókkal, egy aprócska templom, temető, meg egy fából készült háborús emlékmű – ez volt az egész. Sehol egy fűszeres, vagy egy *bistro*. A faluban vagy száz ember élt, és a házakban meg az istállókban egy öreg kapitány és egy ifjú *aspirant* felügyelete alatt körülbelül ugyanannyi *isolé*. Tetszett a hely; szép dallamos volt a neve is: Susmiou.

Az öreg kapitány megengedte, hogy a társasághoz csatlakozzam, és minthogy nem tartoztam a leszerelendők kategóriájába, mint a többi embere, utasítást kért, hogy mit kezdjen velem. Azt mondta, a dolog hosszú időt is igénybe vehet, de én nem láttam az égvilágon semmiféle okot a sietségre. A meg nem szállt zónában Dubert légionárius neve alatt biztonságban éreztem magam, és ráadásul soha nem érdekelt ilyen kevésbé a biztonságom. Nem voltak terveim, reményeim és várakozásaim nem volt semmi, csupán valami maradék kíváncsiság. Úgy hat hétig tartott, míg megérkeztek az instrukciók, és a naplóm ezt a *cantonnement des isolés*-ben eltöltött két hónapot öleli fel. Összefüggéstelen, rendhagyó és macskakaparással írt napló, de elfoglaltságot adott, és megmutathat valamit a vert hadsereg katonái közt uralkodó hangulatból. A napló július harmadikával kezdődik.

1940. július 3.

Egy csűrben szállásoltak el, ahol rajtam kívül csak három ember aludt: Gillevic tizedes, valamint Lebras és Moog közkatona. Gillevic és Lebras bretonok voltak; Gillevic mogorva, vörös hajú, szeplős óriás, Lebras holdvilággépű, izmos parasztember; lassú beszédű és lassú észjárású. Moog Rennes-ből származott, és civilben csavargó volt; magas, vékony és kancsal; ezenkívül pedig tizenhét más testi hibája is volt, amelyeket büszkén elő is sorolt nekünk, beleértve a ki-kiújuló csípőficamot és a lábain éktelenkedő keléseket.

A csűrben nincs szalma; a disznók etetésére szánt kukoricaszáron fekszünk. Felső szint is van, ott húszan alszanak. Amikor odafent jönnek-mennek, hatalmas pókhálófoszlányok hullanak le ránk. Életemben nem láttam még ilyen óriási pókhálókat; évtizedesnél is régebbiek lehetnek, vastagon

lepi be őket a por és a mocsok; szinte ujjnyi vastag lepedőkben lógnak le fölöttünk a gerendákról, mint színpadi háttérfüggönyök.

Kölcsönkaptam a *Petite Gironde* tegnapi és tegnapelőtti számát. Megtudom, hogy az oroszok annektálták Besszarábiát, a Pétain-kormány Clermond-Ferrand-ba költözött, és készül visszatérni Párizsba. Marquet-t belügyminiszternek jelölték, Pomaret megy. Pétain papa ki nevet a végén-t játszik a kabinettel. Az újságok csak egy oldalon jelennek meg; azoknak is több, mint a fele hirdetés – szétszóródott családtagok keresik egymást, meg bicikliket, macskákat, bőröndöket. Csak német és olasz közlemények.¹ A *cantonment*-ben híre futott, hogy Spanyolország hadat üzent az angoloknak.

1940. július 4.

Éjszaka egy patkány futott végig a karomon. Moog felgyújtotta az elemlámpáját, és a gerendákon egész patkányfelvonulást láttunk. Moog azt mondja, hogy az unokahúgát megharapta egy patkány az arcán, és a kislány vérmérgezésben meghalt. CI GÎT LÉGIONNAIRE DUBERT; HITT A SZOCIALIZMUSBAN – MEGHALT PATKÁNYHARAPÁSTÓL.

Reggel Lebras papucsában elmentem a Navarrenx-i kórházba (csak egy mérföld Susmiou-tól), ahol bekötözték a lábamat. Vettem fésűt, szappant és fogkefét. Csak kétszáz frankom maradt. Navarrenx-ban a boltok üresek, nincs cigaretta, nincs gyufa, nincs sajt, nincs hús, nincs zöldség; egy font alma nyolc frank (egyébként egy vagy kettő). A zöldséges azt mondja, hogy minden az északról jövő menekültek (a meg nem szállt zónában mintegy hatmillióan vannak) és a szállások leállása miatt van. *L'hiver on va crever de faim.*¹ Harmincöt frankot kért egy egyszerű borotváért, ami normális időben hét frankba kerül; azt mondta: ez egy luxusborotva. Nem vettem meg; Lebras régimódi borotváját használtam (egy hete először borotválkozom). A bajuszomat már pödörni lehet.

Délután Gillevic-vel, Lebras-val és Mooggal *manille*-t, egyfajta egyszerű whistet játszottunk és bort ittunk, amit a csűr gazdája literenként két frank ötvenért adott el nekünk. A parasztok kelleetlenek, hűvösek, és alig várják a leszerelést, hogy megszabadulhassanak tőlünk. Egy főleg spanyol *patois*-t beszélnek; csűrjeik és istállóik mocskosak, de házaikat tisztán tartják. Gyűlölik az északi tartományok francia lakosságát; úgy hívják őket, *az északi boche-ok*. Nem tudtam, hogy ennyire erős ez a gyűlölet; hasonló ahhoz, ahogy a bajorok és az osztrákok gyűlölik a poroszokat. És persze viszont: Lebras azt mondja, hogy Bretagne-ban soha nem látott ilyen koszos istállókat és

¹ A *Petite Gironde*-ot a megszállt Bordeaux-ban nyomták. A megszállatlan területeken angol közlemények is megjelenhettek.

¹ Talán az éhségtől döglünk meg.

ilyen elhanyagolt szarvasmarhákat. A parasztok azt szeretnék, ha dolgoznánk nekik a földeken; szerintük látni is szégyen, hogy ingyen etetnek ennyi naplopót.

1940. július 5.

Reggel nagy meglepetés ért. A lábam rengeteget javult, úgyhogy Lebras-val tettünk egy kirándulást Castelnau-ba (a szomszéd város, egymérföldnyire a Mauléon-i úton) – az ő papucsát vettem fel. A templom mellett volt egy *bistro*, és ott ült Darrault atya a vörösre sült tonzúrájával; vizes vörösbort ivott, és egy algériai zsidóval beszélgetett. Nagy találkozási jelenet. Az eltűnt alakulat is Castelnau-ban van, de a kétszázból csak mintegy hatvanan maradtak; a többi útközben egyszerűen felszívódott. *Que voulez-vous, nous sommes l'armée en déroute.*¹ A *l'armée déroute* népszerű szófordulattá vált; mindenki komikusan alkalmazta minden tragikus melléközöngé nélkül. Talán Victor Hugo híres versére emlékeztet.

Darrault atyától megtudtam, hogy a bőröndöm elveszett. Hasparren-ban minden poggyászt egy teherautóra raktak és elvittek Castelnau-ba, de mire a csapat két nappal később odaért, a teherautós katonák kifosztották a bőröndöket, zsákokat és csomagokat, és eltűntek. Nagyszerű tréfaként még bele is rondítottak az üres bőröndökbe és hátizsákokba, úgyhogy mindent el kellett égetni. Így aztán minden földi tulajdonom a töltőtollam, a noteszem, a csomagnyi párizsi buszjegy és száznolcvan frank maradt.

Darrault atya azt mondja, hogy egy ember múltjának ily teljes megsemmisülése szimbolikus jelentéssel bír. Gunyorosan megkérdeztem, vajon nem gondolja-e, hogy el kellene dobnom a töltőtollat és a buszjegyeket is. Azt mondta: nem, Isten nem szereti, ha dramatizálják a szándékait.

A buszjegyömb hátán a következő hirdetés olvasható:

LOTTERIE NATIONALE

*Améliorez votre sort. Ne laissez pas passer cette chance.*²

1940. július 6.

A *Dépêche de Toulouse*-ban olvastam, hogy a brit flotta Mers el Kebir-nél megtámadta a francia hajókat; a diplomáciai kapcsolat megszakadt. Megkértem M. Pitrel-t, a lakásunkul szolgáló csűr tulajdonosát, engedje meg, hogy meghallgassam nála a rádiót. Minden nagyon furcsa. *A szovjet sajtó elítéli a brit kalózkodást; moszkvai politikai körök felháborodásuknak adtak hangot.* Aztán egy idézet egy argentin lapból, amely a franciák hősiességét dicsőíti. M. Pitrel azt mondja, ez mind a németek hazugsága; biztos, hogy a francia flotta támadta meg az angolokat. A britek ugyanolyan

¹ Mit akar, mi eltévedt hadsereg vagyunk.

² Jobbítson a sorsán! Ne hagyja ki ezt az alkalmat.

rosszak, mint a *boche*-ok, de akárhogy is van, az ember nem váltogathatja egyik napról a másikra a barátait; ezt egyszerűen nem illik – *ça ne se fait pas*.

Elmondom az újságot Gillevic-nek, Lebras-nak és még egypár embernek, de úgy látszik, senkit nem érdekel nagyon. „*El kellett volna sülyesztenünk azt a putain-t, azt a flottát, mielőtt a boche-ok ráteszik a kezüket. A boche-ok mindig elsülyeszti a hajóikat, ha bekerítik őket. Le boche c'est un savage, mais il a de honneur.*”¹ – Általános egyetértés, és ez minden.

Senki nem olvas újságot, és nem hallgatja a rádiót. Meg vannak győződve róla, hogy az egész ügyis csak német maszlag. Nem tudnak különbséget tenni a közvetlen német propaganda és a meg nem szállt területek közvetve befolyásolt rádiója és sajtója között, ezért nem hisznek semmiféle híradásnak. Az egyetlen dolog, ami érdekli őket, és amiről éjjel-nappal beszélnek, a leszerelés – de senki nem tudja, mikor is kezdődik majd a dolog. Természetesen minden formaság nélkül meg fogják oldani maguk, de van valamilyen rendelet, hogy aki nem tud a katonai hatóságok által kiadott, szabályos leszerelési igazolást felmutatni, nem kaphat munkát, és büntetéssel is számolnia kell, stb.

Este elmentem kezelésre Navarrenx-ba. Láttam német *émigré* asszonyokat, akik korábban a Gurs-i táborban voltak internálva (innen négy mérföldnyire); most elengedték őket, és fogalmuk sem volt, hogy hová menjenek és mit csináljanak. Egyikükkel beszélgettem egy kávézóban; elmondta, hogy Franciaország meg nem szállt részének minden koncentrációs táborába táviratokat küld, hogy megtalálja a férjét, és imádkozik, nehogy a megszállt zónában legyen.

Száz meg száz asszony van hasonló helyzetben Castelnau-ban, Navarrenx-ban, Sus-ben, Géronce-ban és a környék minden városában. A nép *les gursiennes*-nek² hívja őket. A parasztoktól bérelnek szobákat, vagy élelem és szállás fejében dolgoznak a földeken. Alultápláltak, kimerültek, de tiszták. Mindannyian turbánt viselnek, *à la mode*;³ színes kendőt a fejük köré csavarva.

Július 7.

A *cantonnement*-ünk egyharmadát egyszerre fogták el a németek, de elengedték őket, vagy megszöktek. Jules egy őrházban volt valahol a Meuse-nél; erősítést várt, de az nem érkezett meg. Látták, hogy a német tankok tőlük négy-ötszáz yardnyira tutajokon kelnek át a vízen; az *adjutant* megtiltotta, hogy lőjenek – azt mondta, kár lenne értelmetlenül megöletni magukat. A németek elvágta a telefonösszeköttetést; a kapitány és a tisztek már az előző éjszaka eltűntek. Így aztán kitűzték a fehér zászlót, a németek nagyon kedvesek voltak, összegyűjtötték a fegyvereket, és azt mondták nekik, hogy menjenek a Mezières melletti fogolytáborba. – *Nem tudjuk elkísérni magukat, most fontosabb dolgunk van. Egyedül kell odatalálniuk.* – Adtak nekik egy igazolást, ami

¹ A német vadállat, de van becsülete.

² a gursi (tábori) asszonyok

³ divatosan

tanúsította, hogy foglyok. A társaság fele valóban elment a fogolytáborba, a többi elszökött. Számptalan hasonló történet forog, unalmasan egyformák. A szóbeszéd szerint körülbelül kétmillió a fogoly, és nagyjából ugyanannyian vannak, akiket szabadon engedtek, vagy megszöktek.

Mindenki csodálja a német hadsereg hatékonyságát. Jobb tankok, jobb álcázás, nagyobb fegyelem, jobb élelmezés, jobb felszerelés. Bámulják a német tüzérség pontosságát, és legkivált a hírszerző szolgálatot. Lepetit őrmester meséli, hogy mindent tudnak nemcsak a terveinkről, de minden egység mozgásáról is, zászlóaljig lefelé. Azt mondja, hogy a luxembourgi határon a németek hangosbeszélőn át köszöntötték őket: *Üdvözljük Önöket, 51-es ezred, második zászlóalj, tudjuk, hogy tegnap érkeztek Metzről. Ott jobb volt?* – stb.

Gillevic azt meséli, hogy visszavonuláskor az ezrede megrekedt az úton; ott álltak a teherautók két mérföld hosszú sorban. A német bombázók fölöttük köröztek, de egyetlen bombát se dobtak le. Mások is hasonlókat mesélnek. *Il ne sont pas méchants.*¹ Moog azt mondja, hogy a megszállás idején Rouen-ban volt, és dicséri a német csapatok fegyelmét. *Ha egy katona elvesz egy tűt, vagy csak egy ujjal megérint egy lányt, helyben főbelövik.* Később egy Bordeaux melletti táborban volt: *távozáskor a mieink kifosztották a boltokat, és még a templomból is elrabolták a kelyhet...*

Mindez az esti leves után. Ültünk a kertben a csűr előtt, és mindenki nagy egyetértésben dicsőítette a németeket és csepülte a franciákat. A vereség mazochizmusa. Úgy érzik: *nous étions vendus* – elárultak bennünket. Elárultak a tábornokok, az Ötödik Hadoszlop – *minden század vezetésében volt közülük legalább egy* – és a politikusok. Nem tesznek különbséget jobb- és baloldal, Reynaud és Laval között. Vádolják a zsidókat és a menekülteket; Lepetit őrmester elmeséli, hogy az ezredét Longwy-nél megtámadta egy *hadoszlopnyi zsidó menekült* – mindenki elhiszi, még a szocialista Jules és Gillevic is. Meg sem próbálnak különbségeket tenni, felfedni a dolgok politikai hátterét; minden *merde* és *pourriture*;² az árulók mindent befonó, homályos konspirációja. Amikor hatni kezd a bor, mind egyszerre beszélnek, vádolnak mindenkit égen és földön – vakok játszanak szembekötősdít.

Július 8.

Egyszerre két rendelet; egyik a helyi *préfet*-é, kitűzve Navarrenx, Sus, Susmiou és Castelnau városházainak kapujára – minden korábban a Gurs-i táborba internált idegen huszonnégy órán belül tartozik elhagyni a *département des Basses-Pyrénées*-t, ellenkező esetben ismét internálják. A másik a kormányé – idegen származású személy a jelenlegi tartózkodási helyét nem hagyhatja el.

Láttam Frau Müllert (a menekült német asszonyt, akivel az előző nap beszélgettem); hiszterikus állapotban volt. Azt tanácsoltam neki, hogy maradjon, ahol van; a paraszt, akinél lakik,

¹ A németek nem rosszak.

² szar és rohadt

meg fogja védeni. Elmesélte, hogy a Gurs-i táborban még mindig van négy-ötszáz asszony; a Gestapo már kétszer megjelent teherautókkal, és hazavitte a náci internáltakat. Ezek a náci asszonyok, akiket a többiek nagy része kiközösített, elmenőben azt kiáltozták vissza: Várjatok csak! Most rajtunk a sor! Még visszajövünk értetek!

Szenzáció a *cantonnement*-ban: megkezdődött a leszerelés. Az első társaság, akik hazamehetnek: a negyvenöt évesnél idősebbek, a harmincöt évnél idősebb gazdálkodók és mezőgazdasági munkások, és a háború időtartamára jelentkezett önkéntesek – de csak azok, akiknek a meg nem szállt területeken van a lakhelyük. Közülünk legtöbben a megszállt zónából valók. Amióta megkezdődött az invázió, semmi hírt nem hallottak a családjukról; azt se tudják, élnek-e, s hogy áll-e még a házuk egyáltalán. Lepetit őrmester azt mondja: a kormány szabotálja a leszerelést, mert háborút akar Angliával. Ugyanolyan mélységesen utálja az angolokat, mint a *boche*-okat, de azt mondja: *ha a kormány újabb háborút akar, jobban teszi, ha rám nem számít.* Lebras kijelenti: ha nem szerelik le a hónap vége előtt, jelentkezik az első német állomáshelyen, és őket kéri meg rá.

Július 9.

Olvastam egy beszámolót arról, hogy *député*-k tartottak a Nemzetgyűlést előkészítő találkozót a Petit Casino-ban, Vichy-ben. Bonnet azzal hanceg, hogy 1939 szeptember másodikán (amikor Lengyelország már hadban állt a németekkel) ő fáradhatatlanul folytatta békeerőfeszítéseit, és a francia kormány nevében beleegyezett, hogy a következő hetekben (amikor Németország már bekebelezte Lengyelországot) tartsanak egy konferenciát. Panaszkodik, hogy a rendezés az angolok és a lengyelek ostobaságán bukott meg; ők ugyanis követelték a német csapatok előzetes visszavonását Lengyelországból.

De az igazi csuda Spinasse volt, a szocialisták küldöttségének vezetője. *Szakítanunk kell a múlt illúzióival. Hittünk az egyén szabadságában, az ember függetlenségében. Ám mindez csupán előérzete egy jövődönnek, amely még nincs elérhető közelségben.* Laval néhány érzelmektől átfűtött szóval mond köszönetet a szónokoknak. Aztán Tixier-Vigancourt előterjesztése: *felkutatni és megbüntetni minden civil és katonai személyt, aki a háború kirobbantásáért felelős...*

Ez a Terror kezdete. Rosszabb, mint a forradalom vagy az ellenforradalom; szélhámosok és szenilis vénemberek rémuralma. Jó éjt, Franciaország.

Július 10.

Híresztelik, hogy brit csapatok szálltak partra Dunkirk-nél és Boulogne-nál. Az emberekben először felcsillan az érdeklődés. Általános vita az angolok esélyeiről; megdöbben, hogy több mint felük hisz a sikerükben. Tegnap himnuszokat zengtek a németek teljesítményéről, most meg a britek

keményységét dicsőítik. Szembekötösdí Van még másvalami is: utálják az angolokat, de tudják, hogy a brit győzelem az egyetlen esélyük a *boche*-októl való szabadulásra. Persze, hogy bármit is tegyenek – az már egészen más dolog. Kíváncsi vagyok, van-e a világon valamilyen eszme, amelyért ezek az emberek hajlandóak lennének újra harcba indulni – mondjuk tíz éven belül. De ha a britek partra szálltak Boulogne-ban (lekopogom), a dolgok olyan gyorsan megváltozhatnak, mint amikor Napóleon Elba szigetéről visszatért. A katona moráljának kulcsa talán nem is az ügy igazságába, hanem a győzelembe vetett hite. A győzelmében *biztos* hadsereg legyőzhetetlen; a lelkes és idealista hadsereg nem. (Lásd Spanyolországot.) Ha Boulogne igaz, még Lepetit is a *God, save the King*-et fogja énekelni. *Insallah*.

Július 11.

Nincs több hír Boulogne-ról, de a francia parlament harakirije bevégeztetett; Pétain teljhatalmat kapott, hogy eltörölje az alkotmányt, és egyszerű rendelettel újat alkosson. *Szabadság, Egyenlőség, Testvériség* helyett az új jelszavak: *Munka, Család, Haza*. Elfogató parancsot adtak ki Kerillis, Pertinax és Buré ellen, sőt még szegény Tabuis ellen is. Lehet, hogy Pétain azt hiszi: boszorkány.

Senki nem érez csalódottságot amiatt, hogy a Boulogne-i partraszállás híre nem igaz; tegnap este óta valószínűleg elfelejtették az egészet. Ami az alkotmányt, meg a többit illeti – nem nagyon törődik vele senki. Az egyetlen, ami fontos, a leszerelés. Hazamenni, és nem törődni többé a történelemmel meg a többi számársággal. Kitaláltam egy mottót, ami azonnal igen népszerű lett:

Que l'humanité se débrouille sans moi.¹

Július 12.

Frau Müller még mindig Navarrenx-ben. Megtudta, hogy férjét Le Vernet-ben tartják fogva, és semmi remény rá, hogy elengedjék. Azt mondta nekem: *maga svájci, úgysem értheti meg, hogy ez milyen*. Kísértést éreztem, hogy eláruljam neki az igazi nevemet, és hogy milyen jól ismerem Le Vernet-t, de ellenálltam. A legtöbb *gursienne* még itt van, hiszen hová mehetnének, mit csinálhatnának? Ketten vagy hárman a férjükkel vannak, akiket német táborokból engedtek el, de a legtöbb férfi továbbra is internálótáborokban él. A velük való bánásmód terén teljes az anarchia; jó-szerivel minden a helyi parancsnokon vagy prefektuson múlik. Láttam Dr. A.-t és a púpos Dr. Pol-lak-ot (aki mellettem ült a párizsi *Commissariat de XVième*-n, amikor először tartóztattak le). Elfordítottam a fejemet és ők nem ismertek fel – hasznos ez a bajusz.

Elmentem Castelneu-ba, hogy meglátogassam a dominikánust. Ugyanolyan csűrben élnek, mint mi, de Darrault atya kapott egy csinos kis szobát egy Simeon nevű, jó módú parasztnál, egy

¹ Az emberiség boldoguljon nélkülem!

másik paraszt pedig átengedett neki egy üres *ermitage*-t (aprócska nyárilakot), ahol délutánonként elmélkedhetett. Meghívtak ebédre Simeonhoz, aki sonkával, szalonnával, tojással, édességgel és borral kínált – igen barátságos öregember, aki úgy véli, hogy azért vesztettük el a háborút, mert Blum és Pierre Cot személyesen lopta el a hadseregnek és a légierőnek szánt pénzeket. Azt mondja, Blum egy zsákra való ékszerrel érkezett Argentínába; újságban olvasta, talán a *Gringoire*-ban. Megpróbáltam vitatkozni, de eredménytelenül, Darrault atya pedig nem segített, csak mosolygott, és bólogatott mindenre. Szemrehányást is tettem neki emiatt, mire ő azt felelte: a politika nem az ő ügye. Hűvösen búcsúztunk.

Július 13.

A csűrünk bűzlik a széktől és a vizelettől; mindenki a hátsó kertbe jár, és lehetetlen meggyőzni őket, hogy legalább százyardnyira el kellene menniük a mezőn. Reggelenként megnedvesítik a kezüket meg az arcukat a kútnál és akármekkora a meleg, még övig sem vetkőznek le.

Van köztünk négy spanyol ex-milicista; internálták őket, és nem csatlakoztak önként a hadsereghez a háború idejére. Rosszul beszélnek franciául, még a többieknél is rongyosabbak, és meglehetősen tartózkodók. Egyfajta kitaszítottságban élnek. Lepetit őrmester azt mondja, lopnak – mindenki elhiszi. Megpróbáltam spanyolul beszélni velük, de bizalmatlanok voltak; félénkek és gorombák. Tegnap összeszólalkoztak Fontanin-nel, a kapitány *ordonnance*-ával, a kapitány pedig anélkül, hogy kivizsgálta volna a dolgot, mind a négyüket fegyveres őrizet alatt a Navarrenx-i fogdába vitette. Távozáskor egyikük így kiáltott: *Libertad, Egalidad, Fraternidad!*

Éjszaka elmentünk Sus-ba Jules-lel és Lefèvre-rel – mindketten a Szocialista Párt tagjai; munkások Párizs külvárosából. Pétaint így nevezték: *Philippe le Gaga*,¹ tréfát űztek a nemzeti forradalomból, de hiányzott belőlük minden pozitív elképzelés és várakozás, kivéve, ami a brit győzelemmel volt kapcsolatos. Megkérdeztem tőlük, megpróbálnának-e eljutni Angliába. Lefèvre azt mondta, hogy nem, ő inkább a feleségét és a gyerekeit szeretné megkeresni – azt se tudja, élnek-e. Aztán később: *on verra*. Jules meg – némi bor után – kijelentette, hogy kész meghalni, de csak ha valami esélyt lát a győzelemre. Elege van abból, hogy hülyét csináljanak belőle. *Lehet, hogy csatlakozom a Tommykhoz, ha idejönnek, de én nem fogok odamenni*. Este tízig ültünk a Sus-i *bistro*-ban; a hátsó teremben egy zsandár *adjudant* incselkedett három gursienne-nel – egy lengyel asszonnyal és két német zsidólánnyal. Pernod-t és rumot itatott velük – egyfajta jólnevelt kis orgia. A mosdóban talákoztam az egyik zsidólány-nyal; rosszul volt, sírt és azt kérdezte: *mit gondol, tényleg ad nekem sauf-conduit-t?*² Amikor visszamentem, Lefèvre megkérdezte, hogy ...-e a lányt.

¹ Gyagyás (szenilis) Fülöp

² menlevél

Azán azt mondta, hogy hülye vagyok; ő tegnap húsz frankért megkapott egy Gurs-i zsidólányt és tudott róla a férje is; helyes, öreg pasas, olyan, mint egy doktor, vagy valami ilyesmi.

Július 14.

A franciák nemzeti ünnepe: a Bastille megrohamozásának napja. A kapitány összerelt bennünket a háborús emlékműnél, és rövid beszédet tartott: a vereség oka a zsidók által felbuztatott plutokraták és szocialisták összeesküvése.

Később hívatott; közölte, hogy rövidesen a Rivesalt-i táborba kerülök, ahol minden gyarmati katonát összegyűjtenek, és hajókkal Algériába viszik őket. Azt mondta, könnyen el tudja intézni hogy itt maradhassak, amíg fizikailag rendbejövök. Megköszöntem, de nem. Megkérdezte, hogy mint külföldi, egyetérték-e vele a vereség okait illetően. Mondtam, hogy nem; hogy a plutokrácia és a szocialisták halálos ellenségek, és hogy a zsidó összeesküvés náci kitaláció. Csakugyan? Csakugyan? – mondogatta aggodalmasan. Ilyen derék, kedves öregember – kinek a hibája, ha nem a miénk, hogy nem sikerült felnyitnunk a szemét? Büszkén mondta, hogy soha életében nem olvasott más újságot, mint az *Action Française*-t.

Éjjel a csűrben Lebras breton boszorkány- és kísértethistóriákat mesélt. Hisz a szemmelverésben, meg abban, hogy egy embert meg lehet ölni, ha tüket döfnek át a fényképén – így halt meg a szomszédja is, satöbbi. Meséli, hogy egyszer szerelmi bájitalal szerzett meg magának egy lányt. Azt mondja, hogy van egy öreg breton boszorkánymester; Párizsban él, de ha valami baj van, a parasztok hazahívják – kétszáz frankba kerül, de ő aztán meggyógyítja a marhákat meg az embereket is, ördögöt űz, meg minden; úgy hívják, *Antiszellem*. Gillevic is hallott róla.

Július 15.

Mégse megyek Rivesalt-ba – a parancsot visszavonták.

Olvasom a *Petit Gironde*-ban, hogy Carl Einstein öngyilkosságot követett el. A koncentrációs táborban először felvágta az ereit, de megmentették és kiengedték. Akkor egy követ kötött a nyakába, és Navarrenx folyójába, a Gave d'Oloron-ba vetette magát. Tegnap fürödtem a Gave-ban; a színhelyet nem említették, de nem lehetett messze. Az újság azt írta: *Un nommé Carl Einstein, réfugié d'Allemagne, neveu de professeur Albert Einstein.*¹ 1939 körül láttam őt utoljára, Párizsban a Deux Magots kávéházban; Spanyolországban önkéntes tiszt volt, s a vereség miatt már megtört emberként tért vissza onnan. Emlékszem, mekkora port vert fel első, Németországban írott könyve az afrikai fekete szobrászatról.

¹ Egy bizonyos C. E., német menekült, Albert Einstein professzor unokaöccse.

Azt hittem, hogy Dubert légionáriusként, és megnövesztett bajusszal megszabadulhatok a múlt árnyaitól. De nincs menekvés, és nem is lehet. Talán nem baj, ha akárhová megyek, a legváratlanabb helyeken bukkannak fel a Frau Müllerek, a *gursienne*-k vagy a púpos Dr. Pollak. *Le bon Dieu est un metteur-de-scène raffiné.*

Elmentem Castelneu-ba Darrault atyához. Elmondtam neki Einstein halálát. Beszéltem Frau Müllerről meg a *bistro*-ban látott beteg német lányról – mindenről. Azt mondta, Simeon kerékpárján minden nap átmege Navarrenx-ba és Gurs-ba; van a német menekültek meg a *gursienne*-k között néhány pártfogoltja; keményen dolgozik, hogy a katolikus hitre térítse őket. *Est-ce que c'est le moment?* – kérdeztem. – Igen, – felelte – ez a megfelelő pillanat; a szívük a nyomorúság legfenekén nyitva áll a kegyelem befogadására. – Aztán elvitt a kis *ermitage*-ba, és Ézsaiással meg az Evangéliummal győzködött arról, hogy Isten Országá akkor jó majd el, ha az utolsó zsidó is igaz hitre tér. A különös az, hogy nem is fanatikus, csak dialektikus – gondolkodása hihetetlenül hasonlít S.-éhez a Le Vernet-i táborból, ahogy a Hitler-Sztálin paktumot védelmezte; ugyanaz a kvázi-skizofrén logika: egy zárt rendszer, amely önmagában tökéletesen koherens és logikus, az igazsággal szemben pedig tökéletesen vízhatlan és megtámadhatatlan, mert minden érv lepattan róla és érintő irányban elrepül. A szocialisták kudarcának talán épp az a legfőbb oka, hogy észérvekkel próbálták meghódítani a világot. És Hitler géniusza talán mégsem a demagógia meg a hazugság, hanem az, hogy alapvetően irracionális módon közeledett a tömegekhez; a logika előtti, totemisztikus mentalitás vonzereje. (Jung archetípusai.) Ha az emberi agy úgy működne, mint egy óramű, egy év alatt fel lehetne építeni Utópiát. A helyes kép azonban nem óraművet, inkább egymást átfedő mágneses mezőket mutat.

Pétain – *Philippe le Gaga* – ismét új kormányt alakított.

Július 16.

A *Le Temps*-ban megjelent Raymond Millet egy cikke, melyben a Vichy-ben uralkodó hangulatot ismerteti. A Pétain gerjesztette hősi atmoszféra dicsőítésével kezd, majd így folytatja: *Am ugyanakkor van a városnak néhány vonása, ami a Hiúság Vásárára emlékeztet. ... Csipcsup ambíciók, kurtizánok és intrikák ... a puritanizmus és a frivolság különös keveréke.* – Vajon hogy engedhette ezt át a cenzúra?

A *cantonement*-ünkből vagy húsz embert leszereltek, a többi lázas izgalommal vár. Teljes közöny az újságok, rádió, vagy a politika iránt. Csak haza.

A rádió azt mondja: az angolok engednek Japánnak, és lezárják a burmai utat. Rossz hír. Szerencsére itt senkit nem érdekel – de azért lehet, hogy érzik: nincs egészen rendben, ha valaki a szabadságért harcol, és közben cserbenhagyja a kínaiakat.

Július 17.

A gyarmati katonák ma éjjel kihajóztak Riversaltból. Meghívtam René-t egy búcsúitalra. René egy korzikai strici; nagyon csinos, a szeme szénfekete. Tizenkilenc éves korában hat hónapot ült, aztán beállt az *Infanterie Coloniale*-ba. „Dolgozott” Marseilles-ben, és élvezettel mesélte hogy is mentek a dolgok: az ember felszedett egy lányt, vele élt egy-másfél hónapig, aztán amikor a lány már minden hidat felégetett maga mögött, akkor eladta egy bordélynak száz és ezer frank közötti összegekért. René majdnem írástudatlan; mesélte, hogy a sógora, aki szintén korzikai, Bastiában felcsípett egy angol turistánőt, aki azóta is rendszeresen pénzt küld neki. – Az apja lord; – valami *sénaireur* – egyszer ő adta kölcsön az autóját a királynak. Nem tudom, miért nincs a királynak autója; talán olyan fene nagy a demokrácia arrafelé? Mindenki kölcsönadja neki a sajátját, *il se débrouille*. – hat hónapot kapott, mert megkéselte egy kollégáját. *Quand il s’agit de pognon, la vie ne compte pas.*¹

Elmentem Navarrenx-be; nincs cigaretta, nincs gyufa, nincs dohány, semmi sincs.

Július 18.

Találtam egy tizenhatodikai *Le Temps*-t; a címlapon (csak egy oldalon jelenik meg) két hasábon virít Churchill beszéde, de a felületnek több, mint a fele üres; a cenzúra kihúzta. A címsor: *Kitartunk*. Igazán bátor a *Le Temps*.

Moog egy hosszú történetet mesél egy *aspirant*-ról, aki a fronton a legkeményebb bombázás közben minden reggel megborotválkozott és beillatosította magát. *Hát ilyenek voltak a tisztjeink*. Gillevic és Lebras egyetértenek. Különös – gondoltam – a rendíthetetlenség ily mutatványa akár imponálhatna is nekik; Angliában bizonyosan így lenne. Aztán valaki elmesélte, hogy a visszavonuláskor hiába próbált felkérkedni egy kocsira, s végül úgy állította meg egy tiszt autóját, hogy puskát fogott rá.

Este a *bistro*-ban. Jules apró történeteket mesél a Rethel körüli csatákról, mintha csak egy másik háborúról beszélne; egy csapatról, akik 75-mm-es puskákkal órákig feltartóztattak egy tankoszlopot, és majdnem az utolsó szálig meghaltak – meg más efféléket. Azt mondja: egy szavukat se hidd. Mindent sárba taposnak, *parce qu’ils ont le cœur plein*.² Ha a vezérkar nem árulja el őket, szép munkát csinálhattak volna. Ahol a tisztek jók voltak, ott az emberek úgy harcoltak, mint a vadállatok, de tíz tiszt közül ha kettő volt ilyen.

Július 19.

A rádió és az újságok Anglia küszöbön álló megszállásáról beszélnek. A falusi iskolában megtaláltam az angol Kék könyv³ francia kiadását a náci koncentrációs táborokról; odaadtam a

¹ Ha stekszről van szó, az élet nem számít.

² mert tele vannak gonddal, szarban vannak

³ A parlament elé terjesztett könyv, amely a különböző diplomáciai jegyzékeket tartalmazza.

kapitánynak, és mondtam neki, hogy ennek rövidesen igazi ritkasághoz méltó értéke lesz, mert most majd megkezdődnek a nagy könyvégetések. Azt mondta: csak nem gondolja komolyan, hogy Franciaországban megtörténhet ilyesmi?!

Július 20.

Frau Müller azt mondja: Gurs-ba megjött a Gestapo, hogy elvigye az utolsó náci internáltakat. Egy zsidó *émigrée* megkérdezett egy német tisztet, hogy mi van az ő szeretett Drezdájával, aztán panaszkodott a rossz élelmezésre, amit a franciáktól kapnak. Azon az estén a barakk többi lakója összeverte ezt az asszonyt, és elhatározták, hogy többé nem beszélnek vele; másnap pedig Navarrenx-be vitték, fogdába. Eddig a Gestapo csak azokat az asszonyokat vitte el, akik vissza akartak térni Németországba, de bármelyik nap visszajöhetnek a többiekért is, a Gurs-i tábor parancsnoka mégsem hajlandó szabadon engedni őket. Ugyanez a helyzet Le Vernet ben. Néhány asszonynak sikerült Gurs-ból megszöknie, Le Vernet-ből eddig még senkinek.

Július 21.

Folytatódik a leszerelés, de a megszállt területen élőkre nem vonatkozik. A demarkációs vonalon még az erősen korlátozott közlekedés is megszakadt. Franciaországot a pánik és menekülés napjaiban kettévágták; rengeteg család is szétszakadt, és az emberek most kétségbeesetten keresik egymást. A *Dépêche* meg a *Petit Gironde* lapjainak közel felén apró betűkkel szedve efféle hirdetések olvashatók:

André Roure, aki június 17-én Azay-le-Rideau közelében tűnt el, keresse szüleit a Le Temps-en keresztül, Clermont-Ferrand.

A Neuilly-i Combier, Durand és Scholer-családok Cusset-ben, Allier-ben vannak.

A Revigny (Meuse) 5me Cie C.R.M. a Vichy (Allier) zsandárságon van.

És így tovább, ezrével naponta. Mintha egy gigantikus robbanás az egész országban szétrepítette volna a családokat.

Július 22.

Franco Gibraltárt követeli. Pétain kirúg egy csomó köztisztviselőt – a *Front Populaire*-korszak túlélőit. Egy új rendelet szerint a tisztogatás időszakában – mostantól október 31-ig – nyugdíj vagy végkielégítés nélkül ki lehet rúgni minden köztisztviselőt. Egy másik rendelet: katonák nem ülhetnek a kávéházak teraszán. Egy harmadik – még előkészületben – szabályozni fogja a fürdőruhák engedélyezett hosszát; bokától felfelé és csípőtől lefelé, hüvelyekben. Szép új világ finom részletekkel: rasszista fasizmus Németországban, klerikális fasizmus Spanyolországban, a szenilisek fasizmusa Franciaországban.

Szegény öreg kapitány táviratot kapott: a felesége haldoklik. Holnap elmegy. Mutatta a mai újságokat: Laval felügyeli a sajtót, a rádiót, propagandát – aztán Hitlert dicsőítő, visszataszító töredékeket olvasott fel egy kommentárból. Mi mást várt? – kérdezem. – Valami mást. – feleli. – *Je ne comprends plus rien.*¹

Július 23.

Tízen elmentek Pau-ba, hogy leszereljenek. Mindenki a leszerelésről, hazamenésről beszél, arról álmodik – lázban ég. Hazamenés. Nekem hol van a haza? Nem tudom nem irigyelni őket. Keserű felismerni, hogy száz hozzám hasonló teremtményből kilencvenkilenc úgy lábol át az özvényn, amely teljes életüket elmosza, hogy még a lábuk is alig lesz nedves. Nem bánom, ha másokkal együtt elveszek, de azt nagyon is bánom, ha kivétel, és világ bolondja vagyok.

Elmentem Navarrenx-ba, hogy Carl Einstein emléke ellenére megfürödjem a Gave-ban. Aztán a napon szárítkozva olvastam, hogy a balti államok az Oroszországhoz való *Anschluss* mellett szavaztak – meg Hitler beszédét. Álszocializmus és álheroizmus. Előző este elküldtük M. Pitrel kislányát – kilencéves, ideges, vibráló kislány; úgy hívtuk: *szöcske* – egy liter borért. A gyermek nem jött vissza, és fáklyás kutatócsoportot kellett szerveznünk; aztán megtalálták, egy árokban lapult, és nem mert hazajönni, mert eltörte az üveget. Ott reszketett és zokogott az árokban a fáklya-fényben – ez igazi volt; a gyermek magányának és érzelmeinek hófoka, míg a tömegek érzései mindig torz álmintázatok mentén nyilvánulnak meg.

Július 24.

Misler írja a *La Garonne*-ban: *Franciaország azon buzgólkodik, hogy küzzön elméjéből mindenfajta ideológiát. Már túl sokat hazudtak neki.*

Lebras mesélt egy elképesztő történetet arról, hogy miért volt Bretagne-ban Doriot fasiszta pártja annyira népszerű. 1936-ig a kistermelők hetven frankért adták el a búzájukat a szövetkezetnek, amely a piacot monopolizáló nagy földbirtokosok magánvállalkozása volt. Amikor a Népfront hatalomra jutott, létrehozta az Office de Buré-t, s ez a köztes hasznok kizárásával száznyolcvan frankot fizetett a hetven helyett. Ezután Doriot lapja, amit ingyen küldött meg minden kistermelőnek, kampányba kezdett: *A kormány ellopja a pénzeteget; követeljetek száznyolcvan frank helyett kétszázat!* ... Lebras a maga lassú módján, hamiskásan mosolyogva folytatta: *Merde alors*, megbeszéltük a dolgot, és arra jutottunk, hogy ha a kormány a hetven helyett száznyolcvanot fizet, akkor itt valami bizonyosan nincs rendben; tud az fizetni kétszázat is. De Blum és a zsidai elutasították, és akkor mindenki Doriot-ra szavazott (akinek a pártját elsősorban a nagybirtokosok szövetkezete pénzelte).

¹ Most már semmit nem értek.

Azt hittem, ismerem a proletariátust – most rájöttem, hogy azok, akikkel a pártgyűléseken meg a kommunista pártsejteken találkoztam, kivételek voltak; a válogatott élcsapat, a legkevésbé sem a nagy tömegek képviselői. Három hét alatt többet tanultam a tömegpszichológiáról, mint hét év kommunista sürgés-forgásában. Te jó Isten! Micsoda álvilágban éltem! Egészen előlről kell kezdeni – mindannyiunknak.

Július 25.

A *Petit Journal* (de La Rocque lapja) azt javasolja, hogy tiltsák be a fülsértő idegen kifejezéseket, mint például: *grill-room, lavatory, five o'clock tea*.¹

Egy új rendelet azt javasolja; állítsanak fel egy különleges bizottságot, amely felülvizsgálna mindenfajta 1927 után foganatosított honosítást. Az ettől az időtől kezdődően megkapott állampolgárságtól bárkit családostul meg lehetne fosztani.

A Navarrenx-i hídon sétálva hirtelen a nevemet hallottam – az igazit. A púpos Dr. Pollak volt. Kértem, hogy az Isten szerelmére, hallgasson, de nem tudtam megszabadulni tőle. Azt mondta, mindig kíváncsi volt, hogyan tudtam a Buffalo táborból megszabadulni. Őt néhány nappal később egy Bretagne-i táborba vitték. Ahogy a németek közeledtek, a tábor parancsnoka a teljes őrszemélyzettel együtt felszívódott egy éjszaka, a foglyok pedig szerteszét futottak. Pollak idősebb emberek egy csoportjával – főleg zsidókkal – dél felé indult. A második nap egy német oszlopba futottak. A parancsnok megkérdezte, miféle furcsa menet ez, és nekik magyarázatot kellett adniuk. A parancsnok azt mondta: ne féljenek, mi, a Reichswehr-ben szolgálunk, és nem törődünk a fajjal. Táborozzanak le itt, és délután ötkor legyenek a M.-i (a legközelebbi városka) *Mairie*-nél, aztán meglátjuk, mit kezdjünk magukkal – de pontosan ötkor, ne felejtsek.

Voltak vagy hatvanan; öreg zsidók, emigránsok és halálosan rémültek, de fegyelmezett németek, és pontban ötkor mindannyian ott voltak a *Mairie*-nél. Vártak negyed órát; az elképedt német katonák ott álltak és bámulták, de nem bántották őket. Aztán előkerült a parancsnok, és azt mondta, hogy lefoglalt egy teherautót egy francia sofőrrel, aki el fogja őket szállítani a meg nem szállt területre – és így is lett. Pollak most azért van itt, hogy kihozza a feleségét a Gurs-i táborból; a szabályzat szerint el kell engedni az internált asszonyokat, ha a férjük érvényes papírokkal értük jön. A Gurs-i táborvezetés azonban mindenféle nehézséget támaszt.

A távolból egész nap ágyúzást hallani. A németek gyakorolják a Biarritz-i francia haditengerészeti ágyúkkal a lövészetet.

Július 26.

Újabb rendeletek. Jean Zay-t, Viennot-t, és két másik *député*-t, akik a fegyverletételi tárgyalások idején Afrikába hajóztak, azt gondolván, hogy ott harcolnak majd tovább a gyarmatokért,

¹ grillbár, toalett, ötórás tea

dezertálásért hadbírótság elé állítanak. (Jean Zay, a korábbi oktatásügyi miniszter volt Blum 1936-os kabinetjének egyik valóban népszerű tagja.)

Minden franciát, aki a május tizedike és június harmincadika közötti időben *nyomós ok* nélkül hagyta el az országot, megfosztanak állampolgárságától, és javait elkobozzák.

Mutattam Gillevic-nek a rendeleteket. Azt mondta: nagyon helyes, *ils nous ont vendus*.¹ Reménytelen.

Különös, hogy az egész hadsereg mintha átvett volna a párizsi alvilági szlengből bizonyos kifejezéseket – még a Bretagne-i parasztok is, akik korábban soha nem találkoztak velük. Például a *mec*. Régebben a katonák közt a többieket, a másik katonát jelölő kifejezés a *copain* volt (haver, cimbora), később elterjedt a *type* (hapsi, pasas – halvány lekicsinylő felhanggal), végül a *mec* (strici) lett használatos. Le Bonnak² igaza van, amikor azt mondja, hogy a tömegmentalitás hajlamos a legalacsonyabb réteghez, mint legkisebb közös nevezőhöz igazodni.

Egy Sus-i *cantonnement*-hez tartozó katona belefulladt a Gave-ba. Holnap szerelték volna le.

Július 27.

Pitrelnek van egy mulatságos kis juhászcutyája, Médor; ma reggel Jules, a szakács kis kozmetikai műtétet hajtott végre rajta; késével levágta a farkát és a fülét. Médor vagy egy órán át nyüszített és vinnyogott, Pitrel, a kis szöcske hisztériás rohamot kapott, miözben a fél tábor ott állt és remekül mulatott a jeleneten.

A parasztok egyre jobban gyűlölnék minket, mert alig egy tucatnyian hajlandók közülünk ingyen, mindössze *crasse-croûte*-ért³ dolgozni a földeken. Nap mint nap panaszra mennek az *aspirant*-hoz (a vén százados már elment), és azzal vádolnak bennünket, hogy tyúkokat és tojást lopunk – ami nem igaz; kizárólag almát lopunk. Az almák egyébként gyatrák; ott hagyják rothadni őket a fák alatt, és csaka disznókat etetik velük, de van képük két frankot kérni tölünk egy fél kilónyiért. A kerítésen áthajolva hosszú, hegyes botokkal szurkáljuk fel a nyomorúságos gyümölcsöket a disznók orra elöl.

Esti hírek? Marokkóban letartóztatták Mandelt. A vád: az állam biztonsága elleni összeesküvés.

Július 28.

Maurice Prax a *Petit Parisien*-ben összegzi a fegyverletétel óta eltelt hónap eseményeit: ... *e rövid idősokban végbement egy lenyűgözö forradalom*. Kár, hogy nem vettük észre.

A *cantonnement*-ben hétről hétre új divatokat és hóbortokat szül az unalom. Először mindenki *manille*-t játszott, azután jött a horgászat a Gave-ban; most mindenki sétapálcákat farigcsál.

¹ eladtak minket

² Gustav Le Bon: *A tömegek lélektana* (1895).

³ száraz kenyérhéj

Spirálisan tekergő kígyót faragnak rájuk, alá levélmotívumot, aztán tüzes szöggel égetnek feliratot a kígyó feje köré: EMLÉK SUSMIOU-BÓL – AZ 1939-1940-ES HÁBORÚBÓL. Mindegyik bot egyforma. Valaki kitalálta a mintát, a többiek meg utánozták; senki meg se próbált változtatni rajta.

Újabb két katona fulladt a Gave-ba. Fürdősi tilalom.

Darrault atyát ma leszerelték. BúcsúvacSORa Simeonnál. Darrault nagyon boldog, hogy visszatérhet a kolostorba. Érdekes történetet mesélt egy marseille-i prostituáltról, aki menedéket keresett a zárdában; egy hét múlva egy csapat strici jelent meg egy amerikai autóval, és kérték, hogy az atya adja ki nekik a lányt. Elutasította őket, de később a távollétében visszatértek, és magukkal vitték. Egy héttel később a lány S.O.S. levelet írt egy Marseille-i bordélyból; szeretett volna visszatérni, de félt, mert súlyosan megfenyegették. Így aztán Darrault kieszelt egy tervet: egy kegyes barátjától kölcsönkért egy autót meg egy sofőrt, visszarabolta a lányt, és elvitte egy másik domonkos kolostorba a Massif Central-ba. Másnap megérkeztek a dühöngő stricik. Darrault atya mosolyogva behívta őket, hogy bátran kutassák át az egész kolostort. A gengszterek csalódottan távoztak; azt gondolhatták, hogy a lány egy rivális bandához csatlakozott.

Mondtam neki, hogy a történet beillene a *Contes Drolatiques*-be,¹ de természetesen nem olvasta. Megígértette velem, hogy ha bajba kerülök, felkeresem; ő majd elbújtat. Félútig elkísért Susmiou felé; csillagos éjszaka volt. Megkérdezte, megengedem-e, hogy – a saját megnyugtatóására – megáldjon. Nem utasítottam vissza; letérdeltetett a szekérúton, és latin szavakat mormolt fölöttem. Nem volt nevetséges, sőt megindultságot éreztem. Vajon mit szólna G. a jelenethez?

Július 29.

A rádió szerint csak napok vagy órák kérdése a britek elleni végső roham. Nem hiszem el; Hitler nem fogja kockára tenni a sikersorozatát. Öt liter borba fogadok Fontanin-nel, hogy a következő három hónapban nem tesznek kísérletet az invázióra. A megszállt zónában ismét felfüggesztették a közlekedést. Mindenki dühös, mert így megint késik a leszerelés.

Vigasztalásképpen a hírközlő szervek felhívást intéznek az *Opéra* és az *Opéra Comique* társulatához, hogy térjenek vissza Párizsba; különleges lehetőségeket garantálnak nekik. *Le boche s'amuse.*²

Hiányzik Darrault atya. Ő volt az egyetlen ember, akivel beszélgetni tudtam. Itthagytam nekem az *ermitage* kulcsát, úgyhogy este egy üveg borral odamentem, hogy elmélkedjem és megpróbáljak írni valamit – de hiába. Ez a napló a legnagyobb teljesítmény, amire képes vagyok.

Annyira hozzászórtam már, hogy Dubert vagyok, hogy egészen kísérteties volt, amikor tegnap a hídon az öreg Pollak utánam kiáltott. Néha meg olyan elveszettnek érzem magam, hogy

¹ H. de Balzac: *Pajzán históriák.*

² A német szórakozik.

félhangosan ismételnem kell a nevemet, az igazit – egészen valószínűtlenül hangzik. Soha nem gondoltam, hogy az ember ekkora jelentőséget tulajdonít a nevének, és micsoda különös amputációs fájdalom elveszteni.

Július 30.

Új rendelet: halálbüntetés vár mindenkire, aki arra biztat egy francia katonát vagy tengerészt, hogy egy ellenséges (?) hadsereghez csatlakozzon.

Július 31.

Támadás Dover ellen százhatvan német repülőgép részvételével, de úgy tűnik, hatalmas veszteségekkel kellett visszavonulniuk. A csűrben halvány érdeklődés. Lebras azt mondja: *La Er Ah Ef tappe pas mal sur le boches.*¹ A barakkban lévő nyolc ember közül hatan hisznek abban, hogy az inváziót visszaverik. De hogy felszabadítsák a kontinenst – az már más dolog.

Egy új tizedes, aki tíz nappal ezelőtt szökött meg a megszállt övezet egyik fogolytáborából, azt meséli, hogy a német asszonyokat és gyermekeket tömegesen evakuálják Németország bombázott területeiről Dél-Franciaországba. Azt mondja; az egész Ruhr-vidéken teljes a káosz. Mi ott a táborban sokkal többet tudtunk, mint ti itt, ti szamarak. Meséli, hogy ha Rooseveltet újraválasztják, az Egyesült Államok hadat üzen – és akkor Hitlernek vége. Kétkedés, és halvány vita. És akkor egyszer csak megértem. *Ezek az emberek félnek reménykedni, mert már túl sokszor csapták be őket. A remény kísértése ellen is védekeznek.*

Engem meglehetősen felizgatott a dolog. Elmentem dolgozni az *ermitage*-ba, de munka helyett (mint a sevillai börtönben) csak álmodoztam: lopnék egy repülőgépet, és meg sem állnék Croydonig. Vajon északnyugatra, vagy észak-északnyugatra kell menni? Az álom realiztikus véget ér: landolok Croydonban, és koncentrációs táborba csuknak. Áldott legyen az államférfiúi óvatosság.

Egyesek arra is lusták, hogy éjszaka lemásszanak a létrán; a csűr felső szintjén a sarokba vizelnek. Ott csorog le a falon. Vitatkozni sem érdemes velük.

Augusztus 1.

A négy spanyol visszajött a fogdából. Még zárkózottabbak; bizalmatlanok, megközelíthetetlenek – a Leprabarakk lakóit jutattják az eszembe – de az emberek most valamivel barátságosabbak irántuk. Jules délben dupla adag levest ad nekik.

Egy Vichy-ből származó hír szerint megalakult a Legfelső Ítélszék, amelynek célja felelősségre vonni mindenkit, aki a háború kitöréséért felelős. Sajtókommentár: *Bitóra! ... Nincs*

¹ A RAF (az angol légierő: Royal Air Force) veri a németeket.

kegyelem! ... Halál rájuk! Németország az 1918-as vereség után több nemességet tanúsított, de akkor persze szociáldemokrata forradalom volt.

Délután az *aspirant* megerősítette, hogy az egész *cantonnement* Géronce-ba költözik. Géronce innen nyolc mérföldnyire van a Navarrenx-Oloron-i úton. Most már csak mintegy nyolcvan van vagyunk, és a leszerelés előrehaladtával egyesítik a kisebb *cantonnement*-eket.

Augusztus 2. (Géronce – baszk Pireneusok)

Tegnap az esti levesnél Jules és Lefèbre meghívtak egy italra, hogy Susmiou-ból való távozásunkat megünnepeljük. Igen titokzatosak voltak; azt mondták, lesz valami meglepetés, de nem mondták meg, hogy hová megyünk. Vacsora után elindultunk, mentünk néhány mérföldet X.-be; egy olyan helyre, ahol még soha nem jártam. Megittunk két liter bort és dámáztunk, de semmi sem történt. Valamikor kilenc és tíz között bejött egy kövér civil, rákacsintott Jules-re, aztán eltűnt. Fizettünk és kimentünk. A kövér ember elvitt minket a tanyájára, lezárta a zsalugátereket; Jules azt mondta neki, hogy én vagyok az a svájci önkéntes, akiről korábban beszélt. A kövér ember az X.-i *Maire* volt. A francia nyelvű londoni adást akartuk meghallgatni. A *Maire* borral kínált minket, aztán vagy egy óra hosszat babrálta a rádiót, de egyetlen szót sem lehetett érteni; minden sivított és recsegett, de a dolog nagyon izgalmas volt; a régi, időkre emlékeztetett, amikor a Komintern rádióját hallgattuk Berlinben. Csak egy másodpercre hallottam meg a BBC-bemondójának megnyugtatóan tárgyilagos, hangját; mintha egy csapat értelmes iskolásfiúhoz beszélne, és hanghordozásával is kimutatná, hogy felnőtteknek tekinti őket. Hallottuk a *Marseillaise* néhány taktusát; pár szót az ellenállásról Francia Észak-Afrikában, meg hogy lelőttek kétszáznegyven náci repülőgépet. Vitakoztunk, hogy ezt a kétszáznegyvenet vajon egy nap, egy hét vagy egy hónap alatt... Mindenki nagyon vidám és nagyon részeg.

Augusztus 3.

Géronce-ban három *bistro* van; Susmiou-ban egy se volt – így aztán mindenki részeg. Reggel dohányt kaptunk és zsoldot – először, amióta katona vagyok; tíz frank ötvenet; huszonegy ötven centime-ost.

Tegnap, amint Susmiou-ból Géronce-ba meneteltünk, elhaladtunk a Gurs-i koncentrációs tábor mellett. Hatalmas: körülbelül egymérföldnyi szögesdrót-kerítés az út mentén. Láttuk a kunyhókat is; szürkék és feketék, akárcsak Le Vernet-ben, de az asszonyok tiritarka alsóneműje kihívóan lengedezik a szárítóköteleken sőt még a szögesdróton is. Az asszonyok csinosak, kívánatosak; sokan csak sortban vannak – a kép csalókan vidám. Tegnapelőtt megint itt volt a Gestapo.

A tűző napon, menetelés közben a BBC hangja csengett a fülemben, mint egy régi, családi dalocska; kicsit fölényes, fásult, unott és naiv. Elbűvöl az ország, ahol az iskolásfiúk úgy viselkednek, mint a felnőttek, a felnőttek meg, mint az iskolásfiúk.

Augusztus 4.

Szereztem egy köteg Marseille-ben nyomott *Paris Soir*-t – egészen kísérteties. Szenzáció a címdalán: *A marsall és a paraszt – modern legenda*. Pétain egy parasztembert látott vendégül *szívélyes, közvetlen beszélgetésre*. Távozáskor a paraszt könnyekben tört ki. *C'est un homme*,¹ egy egyszerű paraszt, akárcsak én. (Philippe le Gagának van valami birtoka a Riviérán, ahol káposztát termel, vagy ilyesmit.) Pétain kijelentette: *Ez a beszélgetés meggyőzött róla, hogy bírom a parasztság bizalmát*.

Egy másik címdal: *Francia Hollywoodot akarunk*. Színészek és filmszillagok gyűltek össze a Riviérán, és egy francia nemzeti filmközpont létrehozásáról beszéltek. Pletykák Suzyról, Lucyról, Marcelről és Maurice-ról: „sportkocsijaikat a garázsban hagyva kerékpárra ültek; arcukról sugárzott *La Patrie* nagy megpróbáltatásának mély átélése, de a már megkezdődött francia újjászületés boldogsága is.”

Ugyanaz a szám: *A francia morálért*. Általános lelkesedés az új rendelet miatt, amely Nizzában mindkét nemnek előírja a kétrészes, térdig érő fürdőruhák viselését. Nincs többé sort; a francia nők többé nem álcázzák magukat férfiaknak. – „*la Révolution Nationale marche*.”²

Kisebb cikkek: De Gaulle-t hazaárulásért halálra ítélték. – Minden „idegen hadseregben” szolgáló francia halálbüntetéssel sújtható. – Diplomata újabb csoportját menesztették. – Paul-Boncourt³ a chilei nagykövet irigylésre méltó tisztjére jelölték.

Idézet a katolikus *La Croix*-ből: „A győzelem nem minden esetben jelenti azt, amit az átlagember gondol... A mi győzelmünk talán éppen 1940 júniusában kezdődött.”

Kíváncsi lennék, vajon mit szól ehhez Darrault atya. Küldött egy lapot Lourdes-ből. Ma vasárnap van, és mindenki még a rendesnél is részegebb. Kár, hogy nem hallgathatom újra a londoni rádiót; X túl messze van Géronce-tól.

Augusztus 6.

A megszállt zónával július 31. óta minden összeköttetés megszakadt. Az emberek azt mondják, hogy végleg; Franciaországot a háború idejére kettévágták.

Antiszemita hangok a Vichy rádióban. Munkatáborok francia fiataloknak; minden tizenkilenc éves fiúnak hat hónapot kell dolgoznia. Új élelmiszer-fejadagok: fél kiló cukor, huszonöt deka

¹ Ez egy *ember*

² A nemzeti forradalom halad előre.

³ Korábban belügyminiszter volt.

pâtes (makaróni, meg ilyesmi), tíz deka rizs, tizenkét deka szappan, húsz deka margarin vagy más zsiradék – *havonta*. Ez talán felébreszti őket egy kicsit; idáig valamiféle álomvilágban éltek. Vezércikk a *Le Temps*-ban: *Az új rend a kontinentális együttműködésen alapul; a határmódosításoknak nincs jelentőségük; a nemzetek megértik egymást, hiszen mindannyian egy korporatív, tekintélyelvű és totalitárius kormányzat alatt élnek.*

A *cantonnement*-ben nagyon rossz a hangulat. A mindig nyugodt és elegáns Chevalier *crise de nerfs*-t¹ kapott. Reimsben volt könyvkötő; hónapok óta nem kapott hírt a feleségéről, aki várandós volt, és mostanában volt a szülés ideje. Éjszaka el akart szökni, keresni egy német őrhelyet, és megkérni őket, hogy küldjék haza. Gillevic nyugtatgatta; estére mindketten berúgtak és Chevalier telehánnya a szalmát. Az élelmezés rosszabb, mint Susmiou-ban; azt beszélnek, hogy az új kapitány és a szakács lopja a krumplit meg a húst, és eladják a parasztnak. Az új főszakács légionárius; – az első, akivel életemben találkoztam – belga származású és tizenegy évet szolgált Afrikában. Nem valami biztató ízelítő. Azt mondja, hogy még négy évet szolgál, aztán kap havi három fontnyi nyugdíjat, elvesz egy özvegyet és nyit vele egy *bistro*-t.

Augusztus 7.

Ma reggel az új hadnagy összehívott minket és felolvasta a hadosztályparancsnokság idióta rendelkezéseit: kötelező elsötétítés a *cantonnement*-ekben. Csak bámultunk rá; azt hittük, megháborodott. Mindenki dühöng. Azt gondolják, a tisztjeink halogatják a leszerelést, hogy egy-két hónappal tovább kapják a fizetésüket.

Az újságok azt írják, hogy az új munkatörvény felszámolja a szakszervezeteket, és bevezeti az ötvenegy órás munkahetet. Abetz² párizsi német kövévé nevezték ki – pofon Pétain-nek. Jules kommentárja: *Le plus on leur baise le cul, le plus ils nous chient sur la tête.*³ A *Paris Soir* (a Marseille-i kiadás) tanácsokat ad a szülőknek, hogyan találják meg elveszett gyermekeiket ebben a káoszban. Azt mondja, a francia utakon ezrével csavarognak a hat-nyolc éves gyermekek. Rengeteget beszélnek az oktatási reformról. *A francia tanárnak ismét paraszttá kell válnia, és tanítani a jövő kis parasztokat, a francia szüzek pedig főzni és szőni tanuljanak, ne pedig matematikát és latint.*

Délután a dombok közt sétáltam, és találkoztam egy csoport *spaniard*-dal; favágóként dolgoztak zsandárok őrizete alatt. A Gurs-i táborban élnek – van ott egy részleg férfiaknak is – a spanyol visszavonulás óta, napi tíz órát dolgoznak fizetség nélkül, de még egy szál cigarettát sem kapnak. Emlékszem, Frau Müller hasonló dolgokat mesélt; minden német *émigré*, aki a háború idejére belépett a francia hadseregbe, most Marokkóban van; a legnehezebb testi munkát végzik;

¹ idegösszeomlás

² Otto Albetz német politikus

³ Minél jobban nyalják a segged, annál inkább szarnak a fejedre.

követ fejtenek vagy utat építenek a gyilkos hőségben, fizetséget nem kapnak, éjszaka szögesdrót mögött tartják, és nem szerelik le őket – rabszolgák *sine die*.¹ A kifejezést, hogy Európa visszacsúszik a rabszolgaság korába, oly sokszor használták a túlzásokban lubickoló propagandisták, hogy nem vesszük észre, mennyire igaz. Az ilyen munkázászlóaljak minden tekintetben rabszolgacsapatok. A Le Vernet-i vagy Gurs-i foglyok sokkal rosszabb körülmények között élnek, mint az ókori Róma rabszolgái. A munka keményebb, mint az, amit Cato vagy Varro ismertet, az élelem bizonyosan hitványabb, és esély sincs arra, hogy összegyűjthetnék a *peculum*-ot.² Teljes a szexuális böjt, míg a régi rabszolgák házasodhattak, vagy promiszkuitásban éltek. Tökéletes öncsalás elhinni, hogy az iskoláskönyvek antik rémtörténetei relatív vagy abszolút értelemben rosszabb világról szólnak, mint a mai realitás. Bőven vannak tények és bizonyítékok, de a tudatos felismerés elmarad; a képzelet könnyebben szárnyal a múltban, mint hogy felfogja a jelent.

Chevalier újabb összeroppanása. Furcsa, hogy a mi Le Vernet-i csapatunkban az embereknek, akiknek öt-tíz évnyi üldöztetés után sokkal megviseltebbek voltak az idegei, mégis több önuralmuk és önfegyelme volt, mint ezeknek az egészséges, sokkal kevésbé megviselt *poiluk*nek. Fountain elmesélt egy történetet: tojást vett Susmiou-ban, és megkérte a gazda feleségét, hogy főzze meg őket neki; az asszony öt sou-t, vagyis félnapi munkabért kért tőle, amiért az amúgy is égő tűzhelyre feltette a két tojást. Erre Chevalier hirtelen ordítani kezdett: *Oh, les salauds, les salauds, oh, ils nous enmerdent...*³ – és sírva fakadt. Nagyon kellemetlen volt.

Augusztus 8.

Jabo meghalt. Értesítés a *Dépêche de Toulouse*-ban: „Vichy, augusztus 7. M. Vladimir Jabotinsky, író, újságíró, az Új Cionista Szervezet elnöke ötvenkilenc éves korában New Yorkban elhunyt. Azért tartózkodott Amerikában, hogy létrehozzon egy Zsidó Légiót, amely harcba szállt volna az angolok oldalán.”

A század egyik nagy, tragikus alakja észrevétlenül távozott. Az orosz és lengyel zsidók tömegeinek bálványozott hőse, a Palesztinát meghódítani segítő első zsidó légió létrehozója, akit tizenöt évnyi kényszermunkára ítélték, mert megszervezte a jeruzsálemi arabok pogromjával szembeni zsidó ellenállást, aki modern héberre fordította Dantét és Shakespeare-t, aki nyolc nyelven beszélt és írt, és a legnagyobb szerűbb szónok, akit valaha hallottam. Megdöbbentő hasonlóság Radekkel – amúgy mindketten ogyesszai zsidók. Egy kiváló baráttal kevesebb – már nem sok maradt szabadon, sértetlenül. Először nem értettem, mit törődik a Vichy sajtó egy halott zsidóval, aztán másodszor is átolvasva a cikket, felfedeztem a propagandista rejtett célját: hangsúlyozta, hogy a zsidók az angolokkal vannak, tehát franciaellenesek.

¹ bizonytalan ideig

² rabszolgák összegyűjtött pénze (latin)

³ A piszkos gazemberek leszarnak minket...

Még több szöveg az oktatási reformról: az iskolafelügyelőket többé nem versenyvizsgákon választják ki, hanem a minisztérium fogja őket kijelölni, amely így közvetlen ellenőrzést gyakorolhat erkölcsi hozzáállásuk felett.

Sport, és megint csak sport. *Az új nemzedéknek hősi légkörben kell nevelkednie.*

Augusztus 9.

Ma reggel Desmet eljött Oloronból, hogy meglátogasson minket. Nyafka kis ember, doriotista, és egyik fülére süket. Nem leszerelhető, mert a B zónában lakik (ez egy zárt terület északon), úgyhogy egy héttel ezelőtt elküldték; csatlakozzon az újonnan alakult oloroni Francia Munkázászlóaljhoz. Elmentünk a *bistro*-ba: Desmet, Lebras, Lepetit őrmester és én. Desmet azt mondja, hogy a munkázászlóalj még nem dolgozik, és ha tényleg igaz, amit mondanak, hogy a fizetés napi hetvenöt centime lesz, úgyis mindenki dezertálni fog. Azt mondta, hogy a háború kitörésekor Franciaországnak mindössze tizenhat repülőgépe volt; a többit ellopta a *Front Populaire*, vagy elküldték őket Spanyolországba. Szóltam, hogy talán téved; talán egy bizonyos típusból volt tizenhat – azt felelte: nem, *összesen* tizenhat volt, egy *Independent* című, Bordeaux-ban kiadott újságban olvasta. Mondtam, hogy a filmhíradókban saját szemével láthatta őket százával a gyakorlatokon, satöbbi. Azt válaszolta, hogy azok valószínűleg angol gépek voltak, meg hogy a filmeket meghamisították, de a tizenhatos szám – az hivatalos. Lebras és Lepetit bólogatott. – Így van, így igaz. Nincs semmink. *On nous a vendu. – Vous êtes un bande d’idiots.* – mondtam nekik. Mire Desmet: *Et toi, tu es moitié boche.* – Hát így. *A la recherche de la fraternité.*¹

Az a tragédia, hogy ördögi körben forgunk: tömegoktatás nélkül nincs politikai haladás; politikai haladás nélkül nincs tömegoktatás.

Augusztus 10.

A hadnagy tájékoztatott, hogy minden külföldi önkéntest a Tarne-et-Garonne-i Septfont-i táborba kell küldeni – leszerelés céljából. Holnap indulok, együtt a négy spanyollal. Mondtam neki, hogy én öt évre elszerződtem és nem vagyok leszerelhető – azt mondta: *il s’en fout,*² idegen az idegen. Rajta voltam a listáján. Én is, *je m’en fous*; államköltségen utazom, és torkig vagyok Géronce-szal. De a légionárius-szakács marad; nyilván kiügyeskedték valahogy.

Néhány *demobilisé* itthagya az egyenruháját; egy nagy kupacban hevernek az iskolában. Éjszaka betörök a tanterembe, keresek egy jó, majdnem egészen új zubbonyt szép piros tűzérségi fegyvernemjelzésekkel, új övet, új lábszárvédőt és hátizsákot; kifejezetten csinos vagyok.

¹ Eladtak minket. – Hülye banda vagytok. – És te, te meg félig német. – A testvériség nyomában...

² füttyül rá

Ismét *en route*.¹ Az utolsó éjszaka Lebras-val, Gillevic-vel és Chevalier-vel (Moog kórházban van). Bánkódás nélkül megyek el, tele kíváncsisággal; vajon most merre visz az út? G.-vel álmodtam. Ott ült Mme. Corniglion konyhájában a nagy tűzhely mellett; én beléptem – nagyon fáradt voltam –, ő meg zsörtölődve megjegyezte: késtél, mint mindig.

II.

Az utazás három hónapig tartott. G.-vel végül nem Corniglionék konyhájában, hanem Londonban találkoztam, és én mondtam neki, hogy *késtél, mint mindig* – egy riadó miatt kialakult közlekedési dugó tartotta fel.

Hosszú, fárasztó út volt a baszk pireneusi Géronce-ból a Tarn-et-Garonne-i Septfont-ba; Septfont-ból Marseille-be, Marseille-ből egy bizonyos afrikai kikötőbe, onnan egy másik afrikai kikötőbe, onnan Lisszabonba, és végül Lisszabonból Londonba.

Az út Géronce-tól Septfont-ig tartó első szakasza volt a legrövidebb, de majdnem ez tartott a legtovább. Hatásos ízelítő volt a megszállatlan Franciaország közlekedési viszonyaiból. A távolság nem volt több, mint 175 mérföld, de a megtétele három napba került, és öt alkalommal kellett átszállnunk.

Nyolcan voltunk, a négy spanyol, egy török házaló, aki egy normandiai francia nőt vett feleségül, egy román diák, jómagam és egy őrmester, a különítményünk parancsnoka. A román és a török zsidó volt, így nem térhettek vissza a megszállt zónába, ezért elhatározták, hogy hetvenöt centime-os napi bérért csatlakoznak a munkazászlóaljhoz, addig a ködös távolban lebegő napig, amikor majd a zsidók ismét emberi lénynek számítanak. A spanyolok abban reménykedtek, hogy leszerelik őket, és hogy megkapják az ezerfrankos juttatást (öt font), ami jár minden elbocsátott katonának. Később megtudtam, hogy csakugyan leszerelték őket, de sem az ezer frankot nem kapták meg, sem a szabadságukat nem nyerték vissza, hanem visszavitték őket Gurs-ba, aztán más koncentrációs táborokba, ahonnan kilenc hónappal ezelőtt eljöttek, hogy életüket kockáztassák a vendégszerető Franciaországért. Kettejük meg is sebesült.

Augusztus 13-án este érkeztünk Septfont-ba; a regisztrációs irodában a tiszt azt mondta, – én már régóta tudtam – hogy a Géronce-beli hadnagy egy idióta, és engem az Idegenlégió Marseille-i laktanyájába kellett volna küldenie. Új menetparancsot írt, és kitöltött egy Marseille-ig szóló új vasúti igazolványt. Két nappal később érkeztem Marseille-be, augusztus 15-én.

¹ út közben

Reggel kilenc óra volt, amikor hátamon a málhazsákkal kísértél a Gare St. Charles-ról. A nagy kikötőváros utcáinak emberforgataga megzavart és felizgatott. A fegyverletétel óta egyfajta transzban éltem a távoli pireneusi falvakban; most olyan volt, mintha hosszú álomból ébrednék fel.

Az első Marseille-i nap csupa meglepetés volt. alig száz méterre jutottam a pályaudvartól, amikor kiáltást hallottam: *Halt, Genosse Kästler!*¹ – és amikor a döbbenetből magamhoz tértem, Dr. Breitscheid, a Weimari Köztársaság legendás napjainak belügyminisztere állt előttem. A Hotel Normandie előtt beszélgetett egy barátjával. Feltűnően magas ember volt, hajadonfőtt állt; fehér haja messzire virított az emberek feje fölött.

Mi ez a maskara? – kérdezte, ahogy végigmustrált, és a hangsúlyából éreztem, hogy a külsőm alaposan megváltozott. Utoljára Párizsban találkoztunk, a haja még nem volt ősz, és arcára se feszült még az az éles viasz-maszk, ami most. Felmentünk a szálloda harmadik emeletén lévő szobájába; Frau Breitscheid kávé csinált nekünk egy spirituszfőzőn. Elmeséltem nekik a történetemet, aztán átkopogtunk a falon a szomszéd szobába, és megjelent Genosse Dr. Hilferding – háziköntösben. Hilferding volt azokban a régmúlt napokban a pénzügyminiszter; jó barátja Dr. Breitscheid-nek – mindketten a Német Szociáldemokrata Párt vezetői.

Körbeültünk a parányi hotelszobában, és elmesélték nekem a legújabb híreket.

Feuchtwangernek kalandos módon sikerült Amerikába menekülnie. Ernst Weiss a regényíró Párizsban öngyilkos lett; veronált vett be. A színműíró Walter Hasenclever egy Avignon közelében fekvő koncentrációs táborban vágta fel az ereit. Kayser, a *Pariser Tageszeitung* szerkesztőségi tagja egy másik táborban sztrichninnel végzett magával. Willy Münzenberg, aki egy ideig a Komintern nyugat-európai propagandaosztályának vezetője, később a Harmadik Internacionálé első számú Ellensége, és a német emigráció tulajdonképpeni vezéralakja volt, egy Savoy melletti koncentrációs táborban tűnt el a német előrenyomulás idején; azóta senki nem hallott felőle. (Néhány hónappal később aztán megérkezett a hír: Münzenberget felakasztva találták egy Grenoble melletti erdőben. Valószínűleg soha nem fogjuk megtudni, hogy a Gestapo, az OGPU vagy a kétségbeesés ölte meg.)

Ott ültünk az ágyon a kicsinyke szobában, kávé ittunk és szőlőt csipegettünk. Nekik mindkettejüknek volt vízumuk az Egyesült Államokba, a francia kiutazási engedélyt azonban nem kapták meg. A németek még nem kérték a kiadatásukat, de a franciák igen szolgálatkészen vártak az üzletre, és készenlétben tartották az árut. Megkérdeztem Breitscheid-et, miért nem próbál engedély nélkül elutazni. Bizonyára van lehetőség hamis papírokat szerezni, vagy egy őrizetlen hágón átkelni a Pireneusokon; tudtam, hogy ez néhány embernek már sikerült. De Breitscheid hallani sem akart róla; még mindig remélte, hogy Vichy megadja neki a kiutazási engedélyt – egyes francia hivatalnokoktól ígéreteket is kapott. Ő és Hilferding a Szociáldemokrata Párt hagyományain nőttek fel; a törvényesség és jogszerűség, a német demokrácia egyedülállóan nagyszerű

¹ Állj, Koestler elvtárs!

eredményeinek világában. A szociáldemokraták hittek Hindenburg marsall becsületességében, a marsall pedig eladta őket Hitlernek; Breitscheid és Hilferding bíztak egy másik marsall tisztességében, és ez a másik marsall eladta őket a Gestapónak. Sorsuk tükrözi hazájukét – a hiszékenység és az illúziók tragédiája.

Egy óra múlva hagytuk el az Hôtel Normandie-t. Breitscheid azt mondta: – Eddig még nem követelték a kiadatásunkat, és nem hiszem, hogy valaha is fogják. Ez elképzelhetetlen. A szerződés 19. paragrafusa merő formalitás, az a célja, hogy megalázzák a franciákat, de alkalmazni nem fogják soha.

Ez 1940 augusztus 15-én történt. Hat hónappal később, 1941 február 11-én a francia hatóságok további húsz politikai menekülttel együtt átadták Dr. Breitscheid-et és Dr. Hilferdinget a Gestapónak.²

A nap második meglepetése a Fort St. Jeannál, az Idegenlégió anyaországi központjánál várt. Éppen ebédidőben érkeztem, és miután átadtam egy tisztnek a papírjaimat, egy nagy étkezőhelyiségbe vezettek, ahol a falakat a Légió véres algériai, marokkói, indokínai és szenegáli hőstetteit ábrázoló festmények díszítették. Leültem egy asztalhoz, ahol már tizenöten ültek, mind civilruhában; az első mondat, amit meghallottam, ez volt:

Ebből a kurva levesből már megint hiányzik az a kurva só. – és angolul. Aztán valaki más azt mondta. *Kurva só vagy nem kurva só, ebben a kibaszott országban én még nem ettem egy tisztességű levest.* A szomszéd asztalnál ülő tizenhat ember hasonló témát taglalt, szintén angolul és jobbra meg balra a többi asztalnál is ez volt a helyzet. Voltak vagy hatvanan. Mindannyian a BEF, a Brit Expedíciós Hadsereg tagjai voltak, és St. Valéry-nél fogták el őket a németek; mindannyiuknak sikerült megszökniük, de franciák végül a Fort St. Jean-ba internálták őket.

Egy hatalmas, külön hálóteremben laktak, s a tíz napot, amíg a Fort St. Jean-ban voltam, szinte végig velük töltöttem. Szökésükről szóló történeteik megtöltenék a Dekameront; legnépszerűbb az

² Hogy mindez hogyan történt, azt valamivel később egy angol lapból tudhattuk meg.

...Február 8-án, szombaton éjjel három magasrangú francia rendőrtiszt érkezett az Arles-i szállodához, és elvitte őket a helyi rendőrszóra. Azt mondták, hogy a németek megtudták a tartózkodási helyüket, és egy órán belül értük jönnek, hogy letartóztassák őket. Mi megvédjük Önöket – mondták. – Néhány napra elrejtjük Önöket, aztán kapnak spanyol vízumot, és segítünk a kiutazásban is. – Most hová visznek? – kérdezte Dr. Breitscheid. Legnagyobb rémületére a tiszt azt felelte, hogy Vichy-be mennek, egy különleges rendőrségi központba. – Ez azt jelenti, hogy kiadnak minket. – jelentette ki Dr. Breitscheid. – Ön igen rossz véleménnyel van a franciákról. – felelte megnyugtatólag a tiszt. Frau Breitscheid ragaszkodott hozzá, hogy elkísérje őket, így aztán két autóval mentek az éjszakában Vichy felé.

Vichyben őrizetbe vették őket. Személyes holmijaikat elvették, ahogy minden olyan tárgyat is, amivel öngyilkosságot követhettek volna el. Nem mosakodhattak és nem borotválkozhattak. Másnap este közölték velük, hogy kiadják őket a németeknek. Azok először december 17-én, s azóta három ízben kérték a kiadatásukat. Dr. Breitscheid és Dr. Hilferding nagy bátorsággal és önuralommal vették tudomásul a borzalmas hírt.

Frau Breitscheid megpróbált kihallgatást kérni a belügyminiszertől. A hivatalos beadványon indokként ezt tüntette fel: *Dr. Breitscheid és Dr. Hilferding kiadatása.* A tisztviselő felnézett és megkérdezte: csak nem gondolja komolyan, hogy én ezt átadom a miniszternek? – és eltépte az iratot. Február tizedikén, miután két óra hosszat várakoztatták, Frau Breitscheidnek megengedték, hogy utoljára még találkozhasson a férjével. Dr. Breitscheidet és Dr. Hilferdinget másnap reggel két autóval szállították a zónahatárra, ahol átadták őket a németeknek.

az epizód volt, aminek a címe ez lehetne: *H. hadnagy átkel a Somme-on*. H. hadnagy és R. hadnagy – előbbi londoni ügyvéd, utóbbi a Londoni Egyetem hallgatója – éjjel menekült el egy német *Gefangenerlager*ből,¹ civilruhát szereztek, és egy gazdátlan csónakon épp át akartak kelni a Somme-on, amikor a parton német tisztek jelentek meg, és rossz franciasággal elmondták nekik, hogy szeretnének átkelni a folyón. H., aki éppolyan rosszul beszélt franciául, mint németül, egy gáláns gesztust tett, és azt felelte: *s'eel vous play*; a németek beszálltak, ők pedig áteveztek velük. A túlparton, amikor a tisztek kimásztak a csónakból, és elmondták hálás *Danke schön*-jeiket, H. azt mondta: *s'eel vous play, deux francs* –két ujjával mutatva is a számot. A németek fizettek, aztán: *bon shour*;² H. és R. azt felelték: *Merci* – és elmentek.

A Fort St. Jeanba való megérkezésem napja meghatározónak bizonyult, mert két héttel később H.-nak, R.-nek és nekem sikerült kicseleznünk az erőd parancsnokát, a kikötői hatóságokat és a Német-Olasz Bizottságot, és megkezdtük kalandos utazásunkat Anglia felé.

Külön-külön indultunk el, de egy bizonyos afrikai városban találkozót beszélünk meg, és útközben felszedtünk a Fort St. Jean-i hálóteremből való további két társukat; egy skót egészségügyi hadnagyot és egy utász őrmestert a Royal Engineers-től. Ősz derekára mindannyian biztonságban célba értünk.

A hosszú utazás története csak annyi álnévvel és ferdítéssel lenne elmesélhető, hogy elveszítené a valóságosság zamatát. Van azonban egy másik, és még fontosabb oka annak, hogy elhallgatom. A Marseille-be való megérkezés napjától kezdve a szerző személyes története el kell, hogy halványuljon. Elmesélte addig, ameddig saját kalandjai egyben annak az embercsoportnak a kalandjai is voltak, amelybe tartozik; a száműzötteké, a kiteszítottaké; Európa üldözöttjeié, azoké az ezreké és millióké, akik fajuk, nemzetiségük vagy meggyőződésük miatt lettek a Föld söpredéke. Az elbeszélés egyes szám első személye; e személy gondolatai, reményei és félelmei, de még következtelenségei és ellentmondásai is az európai lakosság túlnyomó részének gondolatai, félelmei, reménységei, következtelenségei és ellentmondásai.

Ez azonban a történet utolsó részére nem igaz. A tény, hogy a szerző megmenekült, és a mód, ahogyan ez sikerült neki, már korántsem tipikus, hanem merőben véletlenszerű, illetve szerepet játszott benne számos személyes összetevő is. Azok akik megmenekültek, kivételek voltak, és ez a könyv a nagy többséghez tartozó emberekkel foglalkozik, azokkal, akiknek nem sikerült megmenekülniük.

III.

¹ fogolytábor

² helyesen: *s'il vous plaît* – bon jour (tessék parancsolni, két frank, jónapot)

A szökés és menekülés szerteágazó előkészületei mintegy két hetet vettek igénybe – a Franciaországban eltöltött utolsó két hetet.

1940 augusztusának második fele volt; az a két hét, amikor a munkásság érdekeire hivatkozva feloszlatták a francia szakszervezeteket, amikor az antialkoholizmus nevében megtiltották, hogy a *bistro*-kban szeszesitalokat árusítsanak, és az embereknek egy egész üveggel kellett a boltokban megvenniük; amikor a Nemzeti Forradalom jelszavaival Lyonban és Marseille-ben elkezdték betörni a zsidók üzleteinek kirakatait, és amikor a Párizsi Opera ismét megnyitotta kapuit elsősorban német tiszték által álló közönség előtt – Berlioz művét játszották; a *Faust elkárhozását*.

Ugyanezekben a hetekben érték el első csúcspontjukat a Nagy-Britannia elleni légitámadások, és minden nap várható volt az invázió. A Marseille-ben nyomtatott *Paris Soir* nap mint nap vastag fekete betűkkel ordította: *Kezdetét vette a döntő ütközet! ... A themzei dokkok megsemmisültek! ... London halott város! ...* A francia népnek szánt vigasz volt ez, és egyben egyfajta mentegetőzés: *Látjátok, mi történik azzal, aki nem kapitulál...* De a hátsó oldalon, és sokkal szerényebb betűkkel néha a címlapon is megjelentek más hangú tudósítások is: *Boulogne lángokban ... A RAF visszavág – bombázták Berlint ... A rossz időjárás miatt késedelmet szenved az invázió ... Az angolok bejelentették, hogy egy nap alatt száznyolcvan repülőgépet semmisítettek meg.*

A kávézóknál és a villamosokon, a hentes vagy a tejbolt előtti sorokban álló emberek véleménye valamelyest megváltozott. A változás rendkívül finom volt – maguk a beszélgetők aligha vehették észre – de félreismerhetetlen. Két, az emberekre tudat alatt ható tény segítette életre ezt a változást. Az első, hogy Nagy-Britannia szemmel láthatóan folytatta a küzdelmet, holott két hónappal korábban mindenki meg volt győződve róla, hogy csupán a látszat kedvéért akar néhány hetet nyerni, mielőtt meghódolna Hitler előtt. A második pedig az volt, hogy ha Nagy-Britannia folytatja a harcot, talán van némi esélye a győzelemre is; ha mégoly csekélyke is ez az esély. És – ameddig az ember számolni és okoskodni tudott – ez volt az egyetlen esély arra is, hogy Franciaország a *boche*-októl és a *maccaronik*-tól megszabaduljon.

Ez a két tény olyannyira nyilvánvaló volt, hogy még a legelvakultabb, legzavarosabb, legapatikusabb elme is fel kellett, hogy ismerje őket. Az emberi ész érzelmi rétege erőteljesebb, mint a racionális réteg, s ezek a megfontolások nem eredményeztek volna szemléletváltozást, ha korábban már nem következett volna be bizonyos érzelmi átrendeződés.

Ez pedig még kevésbé volt tudatos, de sokkal nagyobb jelentőséget hordozott. Nehéz pontosan meghatározni egy ilyesféle érzelmi állapotváltozás karakterét. Nem bármiféle lelkesedés volt az angol politika vagy háborús elképzelések iránt, sem pedig azok iránt a franciák iránt, akik az ő oldalukon harcoltak. De Gaulle tábornokról csak kevesen hallottak, mielőtt Reynaud meghívta őt a kormányába, és azok a kevesek akik véleményt formálhattak róla, mind bátor férfiak és

nagyszerű szakembernek tartották, de neve korántsem volt harcba hívó, lelkesítő jelszó. És egyáltalán: nagyon is korán volt még bármiféle harcba hívó, lelkesítő jelszóhoz. Túl friss volt még az elszenvedett csapás.

Nem, az Anglia iránti érzések megváltozása sokkal szubtilisebb dolog volt, és a politikához egyáltalán nem volt semmiféle köze. Az embernek el kellett vetnie minden „történelmi” előfeltevést, és inkább a villamosokon és kávéházakban elhangzó beszélgetésekre volt tanácsos odafigyelnie, hogy végül megértse: ez az érzés, amely együttérzést és rokonszenvező magatartást eredményezett, egyszerű *Schadenfreude* volt; – más szavakkal: a titkos gyönyörűség, amely felebarátjának nyomorúsága láttán tölti el az embert. Franciaországnak ebben az évszázadban már három inváziót kellett elszenvednie – Angliának egyet sem. Franciaország az első és a második világháború idején, 1914-ben és 1939-40-ben megtapasztalt minden elképzelhető szenvedést; Anglia gyakorlatilag érintetlen, fensőbbes és megközelíthetetlen maradt. A német propaganda virtuóz módon használta ki ezt az irigységet és keserűséget; ehhez hozzájárult a találkozás a francia *poilus*-nál hússzor jobban fizetett, jobban ruházott és jobban táplált brit katonákkal, akik a kantinokban felvásároltak minden csokoládét, s a falvakban minden hozzáférhető leányt; s végül hivatalosan is szentesítették őket Vichy vádjai, melyek szerint Nagy-Britannia kergette bele a háborúba, s aztán cserben hagyta Franciaországot. Most azonban Anglia is *megkapta*; most, a tűz és a bombák zivatarában *les Anglais* is megízlelték mindazt, amit Franciaország 1915-ben és 1939-ben; a franciák szemében most ezek a halvérű, hallgatag, beképzelt szigetlakók is *emberek* lettek azáltal, hogy ők is megélték ugyanazokat a nyomorúságokat. Most végre megfizették a számlát; asszonyaik többé nem arrogáns turista-ladyk voltak, akik *bidet* helyett fürdőkádat követeltek, hanem anyákká váltak, akik halálos rettegésben élnek gyermekeikkel a pincékben és a földalatti alagútjaiban, s az angol gyerekek azokkal az obszcén, pucér térdeikkel és a nevetséges kalapjaikkal most *des pauvres gosses*¹ lettek, akik a nadrágjukba pisilnek, ha egy bomba valahol a közelben talál becsapódni.

Vagyis a francia átlagember elérzékenyült volna a szánakozástól? Nem. Volt elég oka, hogy inkább saját magát sajnálja, és apróhirdetéseket adjon fel az újságokban, hogy megtalálja saját elvesztett feleségét és gyermekeit, akik talán a megszállt zónában maradtak, vagy útközben vesztek el valahol. Nem a szánalom, hanem valamilyen igazságérzet volt ez; mégpedig nem az abszolút értelemben vett igazság felismerése, hanem a mélységesen emberi vágy, hogy ha az én házam leégett, hát legalább égjen le a szomszédé is. Az angolok megfizettek, és most kvittek vagyunk. Vezeklésük meghozta a feloldozást. Mindez persze nem azt jelenti, hogy az emberek hirtelen túláradó lelkesedést kezdtek volna érezni irántuk, csupán azt, hogy leomlottak a saját érdekeik világosabb felismerése útjában álló érzelmi akadályok, és most végre tiszta, nyílt út vezetett a felismeréshez: Franciaország érdeke is, hogy az angolok nyerjék meg a háborút.

¹ szegény kölykök

E felismeréstől a pozitív cselekvésig még igen hosszú az út. Fontos lépés; a tömegpszichológia értékrendjében talán a legfontosabb lépés azonban, ha az emberek végre felismerik a saját érdekeiket. Ha minden ember megélné ezt a felismerést, karnyújtásnyira lenne Utópia.

IV.

A hajó éjfél körül hagyta el a Marseille-i Quay de la Juliette-t. Újhold volt; erős, éles fénnel ragyogtak a csillagok. A part gázlámpafüzére lassan távolodott, halványodott és zsugorodott. A víz fölé magasodó világítótornyok lassan forgó vörös és zöld fényei utolsó őrszemei voltak a kontinentális Franciaországnak, amint ott szunnyadt a csillagfényben, mérhetetlen, megbecstelenített meztelenségében, megalázva, nyomorultul és szeretetten.

Nagy utazás volt, és hosszú volt a hiábavaló elmélkedéseket felindító éjszaka ott a fedélzeten. Hiábavaló, mert minden gondolat a múlt felé; még pontosabban a történelmi fatalizmus kérdése felé irányult. Vajon Franciaország tragédiája véletlenszerű; valamely szerencsétlen csillagállás következménye volt? Vagy éppen a fajok és nemzetek felemelkedésének és bukásának még felfedezetlen törvényei irányították az eseményeket? Meg lehetett volna menteni Franciaországot?

Ha az ember elfogadja a Vichy-i hazafiaknak a balvégzetre vonatkozó magyarázatait, a válasz: *nem*. Szerintük a vereség oka a munkásosztály, valamint általában az alsóbb osztályok – más szavakkal: a francia nép – mohósága és lustasága; a hatalom iránti gyűlölete és egy demokratikus uralomra való vágyakozás – más szavakkal: történelmi hagyományaik legalapvetőbb lényege. Pétain marsall véleménye szerint Franciaország 1789-ben vesztette el a csatát, amikor megrohamozták a Bastille-t, s ez a sajnálatos esemény a francia nemzeti karakter romlottságának bizonyítéka volt. A további okok pedig: az alkoholizmus, a születések csökkenő száma, és a családok széthullása.

Mindez megerősítette a francia faj degenerációjával kapcsolatos német elméletet. A hanyatlás klinikai tüneteiként a lustaságot, az önzést, az alkoholizmust és a gyermekek számának csökkenését szokás megjelölni. A vesztes ország vezetőinek a győztesek filozófiájához való csatlakozása nem meglepő, de az a veszély fenyegetett, hogy a meggyőződés áttérjed a világ más részeire is. Mert azóta már nyilvánvalóvá vált, hogy Amerika, sőt még Anglia közvéleményének számottevő része is elfogadta Franciaország bukásának fenti megokolását; elhitte a nemzet degenerációjának elméletét, és úgy tekintette a romlást, mint valamely biológiai sorsszerűség beteljesülését.

A biológia pedig a szociológia fasiszta behelyettesítője. A rasszizmus talán éppen azért jelent oly nagy vonzerőt még azokra is, akikből a tudatos totalitáriánus szimpátiának még a szikrája is hiányzik, mert filozófiai ellenpontja, a materialista iskola gazdasági szükségszerűsége éppily kevésbé ad kielégítő magyarázatot. Órültség lenne tagadni – amint utóbbi tette oly soká – a faji

tényező hosszú távon érvényesülő hatásait, és nagyon is elképzelhető, hogy a jövő történésze – mondjuk – 3941-ből visszatekintve felfedez majd bizonyos fajbiológiai szintű fejlődési és okozati láncolatokat, amelyek további kulcsokkal és magyarázatokkal szolgálnak majd arra nézvést, hogy mi is történt korunk Európájában. Ám a rövid, évtizedes vagy akár évszázados távon sorakozó események magyarázatában a fajbiológia tökéletesen alkalmatlan és használhatatlan. A történelem szociológiai fogalmakban íródik, a biológia fogalmainak felhasználási köre pedig a dzsungelbeli történésekre kell, hogy korlátozódjék – legalábbis amíg a fasizmus nem győz véglegesen, és a történelmet dzsungelregénnyé nem alakítja.

Meg lehetett volna menteni Franciaországot? Természetesen. Nem a faj romlása, hanem egy társadalmi jelenség előtt kellett térdre esnie, mely jelenséget *Kínai Fal-pszichózisnak* is nevezhetünk.

A Maginot-vonal, akárcsak a Kínai Nagy Fal, arra volt hivatott, hogy a mohó barbárok betörésétől óvjon és védelmezen egy magasan fejlett, stagnáló civilizációt. Franciaország stagnált, mert az utolsó évszázad második fele, az iparosodás versenyszerű fellendülése és előretörése óta messze lemaradt hatalmas szomszédai, Németország és Nagy-Britannia mögött. Ennek oka pedig elsősorban termőföldjeinek gazdagsága volt, melynek jóvoltából megmaradhatott a Kenyér és Bor országának abban a környezetben, amely már a Gőz és az Acél korszakában élt.

A francia individualizmus a telítettség következménye volt; a francia konzervativizmus pedig a parasztságban, elsősorban a középbirtokos rétegben, a nemzet gerincoszlopában gyökerezett. Eképpen tehát lényegileg provinciális konzervativizmus volt, és nélkülözött minden agresszív, imperialista indulatot. Franciaországnak voltak gyarmatai, de világbirodalma soha. A *La Patrie* fogalmaiban gondolkodott, ami a parasztságnak az anyaföld és termőföld iránti ragaszkodó szeretetét jelentette, és semmi köze nem volt a britek kereskedő szellemű birodalom-tudatához. Fő célja a *status quo* megőrzése volt; egy német újságíró egyszer úgy írta le Franciaországot, mint aki a robogó mozdonyok és autók áradatában boldogan utazik egy kicsiny számárkordén Európa végzete felé. Ez az idilli visszamaradottság tette a francia életformát kívülről nézve oly elbűvölővé, s belülről ez volt az oka a stagnálásnak is. És ennek a tizenkilencedik századi idillnek e megmentésére tett utolsó, grandiózus erőfeszítés a Kínai Fal megépítése volt.

Ugyanennyi pénzből Franciaország modern, motorizált, háromdimenziós hadsereget teremthetett volna. Vajon miért találtak süket fülekre De Gaulle és Reynaud figyelmeztetései, holott ők már a harmincas évek elején hangoztatták, hogy egy erődvonal építése régen elavult gondolat, és hangsúlyozták egy mozgékony, motorizált, önmagukban is hatékony, független egységekből felépülő haderő létrehozásának fontosságát. A felületes válasz: azért, mert szklerotikus vénemberekből álló vezérkar efféle újsütetű eszméssel még foglalkozni sem volt hajlandó. Ám éppen azért nem voltak hajlandók, mert a Kínai Fal valóban a nemzet legmélyebben gyökerező érzésének

kivetülése volt; annak a vágnak, hogy hagyják őt békén. De Gaulle erős, támadó hadseregének megvalósításával talán megvédhető lett volna a béke, hiszen így valódi hitele és jelentése lehetett volna a francia-lengyel és a francia-cseh szövetségnek. Ebben az állapotban azonban Franciaország nem volt alkalmas arra, hogy *megvédje a békét*; csupán annyit akart, hogy *békén hagyják* – ez a pszichikai nüansz volt mindennek az oka, s végül sorsát is ez pecsételte meg.

A Bor és Kenyér áldásai váltak hát Franciaország végzetévé. Ha a nemzet evolúciójának bonyolult szövedékéből megpróbáljuk elkülöníteni a meghatározó szálát, – egészen durva közelítéssel – nagyjából a következő vonalat kapjuk: jóllakottság – individualizmus – stagnálás – elszigetelődés – a háborgatástól való neurotikus félelem – Kínai Fal-pszichózis.

De hogy lehetett volna megóvni Franciaországot? A könyörtelen imperialista terjeszkedés világában egy hangsúlyozottan kenyér-bor-orzágnak hosszú távon semmi esélye nem volt pozíciójának megvédésére a szomszédos gőz-acél országokkal szemben, míg egy nemzetközileg együttműködő és szolidáris világban nemhogy esélye, de garanciái is lettek volna a fennmaradásra. Természetesen csak vágyálom, a gyengék vágyálma lehet, hogy a világ rendjét szabályozó könyörtelenséget szívélyességgé változtassuk, Franciaország pedig lakosságának számát és ipari potenciálját tekintve is a gyengék közé tartozott. 1918-ban megadatott neki az a bizonyos egyetlen esély, de Versailles-ban eljátszotta. És nem a Wilson elnököt önkívületi boldogságban köszöntő francia nemzet játszotta el, hanem az uralkodó osztály. Marne és Verdun egy életerős faj diadalai voltak, Compiègne és Versailles¹ pedig egy degenerált osztály büntettei.

A francia nemzetnek nincs nagyobb felelőssége az öngyilkos ostobaságban, mint amekkora az amerikainak van abban, hogy támogatták Coolidge-t,² vagy az angoloknak, amiért elhitték Münchent – sőt egy erőteljesebb érv is mellettük szól. A *sécurité* politikájának elfogadására való hajlandóságát nagyban erősítette a félelem is attól, hogy el kell szenvednie ugyanazon évszázadon belül egy harmadik inváziót, és azzal a mentális deformációval fizetett érte, amely a Kínai Fal mögötti élet következménye volt. A *laissez-faire* individualizmusa *je m'en fou*-izmussá, a *joie de vivre*³ hedonizmussá, a tolerancia felelőtlenéssé degenerálódott. Amikor a Nemzeti Front 1936-ban hatalomra jutott, Blum volt az, aki kezdeményezte a meg nem támadási szerződést és ezzel aláírta spanyolországi barátainak halálos ítéletét, mert elhitték vele, hogy ha segíti a spanyol kormányt, háborúra tüzeli Németországot. A francia baloldal inkább volt francia, mint baloldali, és feláldozták a munkásosztállyal való szolidaritást, hogy a Kínai Fal mögött maradhassanak.

A *Front Populaire*-korszak a maga sikertelenségével megrémítette Franciaország vezetőit, és világszemléletükben alapvető változást idézett elő. Új veszély fenyegette biztonságukat, ráadásul

¹ Az USA elnöke az első világháború alatt; az akkor fontos szerepet játszó francia folyó, illetve város; a fegyverszüneti okmány, illetve a békeszerződés aláírásának színhelye

² 1923-tól az USA elnöke

³ életöröm

sokkal inkább, mint a külső barbárság, mert ez ellen nem lehetett Maginot-vonalat építeni. És a külső barbárság éppen ebben az időszakban kezdett valóban civilizált eszméket kialakítani; a szakszervezetek szétverését és a baloldali pártok felszámolását. Hitler egyetlen hibája az volt, hogy németnek született, máskülönben jobb záloga lehetett volna a szerzett jogok biztonságnak, mint a fel-fegyverzett, fegyelmezetlen franciák.

A francia uralkodó osztály dilemmája éppoly valós volt, mint a francia kommunistáké. Mindkettőnek két ördöggel kellett szembenéznie és mindkettő habozott, hogy melyik a kevésbé rossz; mindkettő egyre mélyülő ellentmondásba keveredett saját „pártvonalával”, mindkettő mind lejjebb csúszott a hazaárulás síkos lejtőjén, és olykor mindkettő esetében lehetetlen megállapítani, hol húzódik a határ a tudatos árulók és a gyanútlan bűnrészesek között.

A francia uralkodó osztály esetében a lejtő főbb állomásai a következők: Rajna-vidék, Ausztria, München, Bordeaux, Vichy. Azt lehetne mondani: öngyilkosság havi részletekben. A harcias hetvenkedésekkel meg-megszakított folyamatos meghátrálás ennek a megoldhatatlan dilemmának a megnyilvánulása volt. Csak kevesen jutottak olyan messzire, hogy nyíltan kimondják, amit a *Cagoulard*-ok,¹ a legmagasabb pénzügyi körök leendő rohamcsapata: *inkább Hitler, mint a Front Populaire*. Ők a jobboldal *enfant terrible*-jei voltak, de élvezték e jobboldal titkos vagy éppen kevésbé titkos helyeslését és támogatását. A korrupt politikusok kisebb része és az osztálygyűllettől elvakított tisztviselők egy része vált a háború idején Hitler Ötödik Hadoszlopává; e *milieu bien pensant*² nagyobbik fele pedig gyanútlan és tudatlan eszközükké vált.

A jobboldal pártjainak semmi okuk nem volt, hogy gyűlöljék Hitlert, s amikor belekényszerültek a háborúba, nem a fasizmus ellen, csak a status quo fenntartásáért harcoltak. Nem tudták, mi *ellen* küzdenek, csak azt tudták, hogy *miért*.

A baloldal, és legkivált a munkásosztály számára a dolog éppen fordítva jelentkezett; tudták, hogy mi *ellen* harcolnak, de nem tudták, hogy *miért*. E háborúban semmi jel nem mutatott arra, hogy a győzelem az ő helyzetük jobbra fordulását eredményezheti. Így hát a jobb- és a baloldal egyaránt félszívvvel harcolt, s e két félnek nem sikerült találkoznia.

Mert az utolsó húsz év alatt a Kínai Fal-szindróma alapvetően megváltozott. Többé nem a nemzet közösségének, csupán egy romlásnak indult osztálynak a védelmét célozta; a fal összezsugorodott, s a nemzet legnagyobb része *extra muros*³ maradt. Odabent egy XIV. Lajos kori széken valaha gyönyörű, mogyoróbarna haján parókával egy öregedő, kemény arcú Marianne ült, és a kinti nép lármájától halálra rémülten várta a barbár herceget, aki majd megvédelmezi. Tudta – természetesen – hogy mekkora árat kell ezért fizetnie, s míg azzal győzködte magát, hogy a barbár herceg úriemberként fog viselkedni, pirulva készült a gyalázatára. Amikor pedig a dolog be-

¹ szélsőjobboldaliak akciócsoportja

² jóindulatú, megbízható

³ a falakon kívül (latin)

következett, s a megmentő durván lerántotta róla a frígiai sapkát s a parókát, borzadállyal bámult a tükörbe, a világ pedig iszonyodva nézte ábrázatát.

És azután?

Egyik legutolsó augusztusi számában a *Gringoire*, Pétain kedvenc, a meg nem szállt zónában megjelenő hetilapja címlapján egy karikatúrát közölt, amelyen Winston Churchill volt látható, mint gumizsinóron lógó apró bábu; a zsinór végét egy irdatlan méretű, fekete hajú, fekete szakállú, kampós orrú, vigyorgó figura; Sion Öregje tartotta ujjai között.

A vichyi propaganda szorgalmasan építette az új sárkányt, felhasználva John Bull, a zsidó világalom, a szocializmus, a plutokrácia, Blum, Rotschild, De Gaulle, a szabadkőművesek, az idegenek és a Szabad Franciák¹ vonásait; a sárkányt, amely csíkos volt, mint egy zebra, és éppoly veszedelmes is.

Persze veszélyes dolog alábecsülni a propaganda, még a legidétlenebb fajta hatását is egy reményevesztett nemzetre, amely a világ többi részétől teljesen elszigetelődött. Egy-egy jelszó kétségtelenül pozitív reakciókat váltott ki a társadalom egyes rétegeiből, például a szakszervezet-ellenes szlogenek a parasztságból és a középosztályból, és az antiszemitizmus, a fasiszta feketemágia szélteben terjedt az országban, még a munkásosztály köreiből is. Hosszú időnek kell még eltelnie, amíg a Vichy (és az azt megelőző évtized) okozta szellemi kártétel nyomai begyógyulnak; az a nézet, hogy Hitler bukása automatikusan Franciaország regenerációját fogja eredményezni, csak a szociális és pszichológiai realitások optimista semmibe vételén alapul.

A fődologban, Franciaországnak a háborúhoz való hozzáállásában azonban a Vichy propaganda veszedelmes hatása csak az utolsó fejezetben taglaltakra korlátozódott. Az angolelles kampány okai – az önigazolás és a német nyomás – túlságosan maguktól értetődőek, és az utca embere amúgy is sokkal erőteljesebbnek vélte a rádióra és a sajtóra gyakorolt német nyomást, mint amilyen az valójában volt; valahogy úgy képzelhette el a dolgot, hogy pisztollyal a kezében egy-egy *boche* áll minden szerkesztőségben és minden mikrofon mögött. Talán elhitte, hogy a zsidók és a szabadkőművesek tették tönkre Franciaországot, de nem hitte el a mindenkori háborús helyzetről szóló kommentárokat és jelentéseket. Az átlagfrancia lassan alkot véleményt e zavaros világ dolgairól, de ha egyszer kialakította a véleményét, hát vakon és bután ragaszkodik hozzá – s az egyszerű igazság, hogy a *boche*-októl való megszabadulásához Nagy-Britanniának meg kell nyernie a háborút, egyfajta szilárd sziklaként meredezett elméjének zűrzavarában.

A pusztaság persze terméketlen, amíg a cselekvés késlekedik. Hogy pedig a cselekvés mikor következik be, azt csak kisebb részben a propaganda, nagyobb részben a katonai helyzet alakulása befolyásolja. Amíg nem kapnak a csupasz tényektől bátorítást, a franciák megmaradnak elfogult, de passzív szemlélődőknek; téved, aki másként vélekedik. Túlságosan mélyen kiábrándultakká váltak

¹ ellenálló szervezet

ahhoz, hogy a biztos győzelem tudata nélkül ismét kockáztassák az életüket. Megint meg kell tanulniuk reménykedni, ahogy a hosszú betegségből felgyógyult embernek járni kell újra megtanulnia. Ha majd a siker Anglia mellé szegődik, Franciaország városaiban is kinőnek az utcák kövezetéből a barikádok, a manzárdablakokban újra meg fognak jelenni az orvlövészek, s mint a régi, dicsőséges napokban, úgy küzd majd megint a nép – de előbb nem.

V.

A hosszú utazás utolsó állomása Lisszabon volt. Hat hetet kellett várnom a lehetőségre, hogy Angliába jussak, s ezalatt a hat hét alatt, 1940 késő őszen utoljára láthattam az áthaladó számkivetettek elvonulását.

Lisszabon volt Európa palackjának szűk nyaka; a kontinens felületének túlnyomó részén elterpeszkedő koncentrációs tábor utolsó kijárata. A véget nem érő vonulást látva az ember felismerte, hogy az Új Rend idején üldözött cselekedetek, vélemények és tulajdonságok katalógusa hosszabb, mint azt akár a szakértő is feltételezte volna; a sor az *ausztriai* monarchistáktól a *zsidó* cionistákig az egész ábécét átíveli. A menetben minden európai nemzet, vallás és párt megjelent, beleértve a német fasiszták Strasser-féle ellenzéki frakcióját és a kegyvesztett olasz fasisztákat is.

A földrész tragédiájának legkirívóbb része a Franciaországban csapdába esett német emigránsok története volt. A megmenekült kevesektől származó és a különböző lisszaboni bizottságok által összegyűjtött információmorzsák alapján nem készíthető statisztika, de az összképet a szórványos mozaikdarabkák is felismerhetően kirajzolják.

A német politikai menekültek túlnyomó része még a Le Vernet-hez hasonló koncentrációs táborokban élt, vagy második-harmadik börtönbüntetését töltötte, várva a fegyverletételi szerződés 19. paragrafusára alapján való kiadatását. Ahogy az öngyilkosságok száma egyre növekedett, a francia hatóságok különleges biztonsági intézkedéseket foganatosítottak, hogy az átadásig épségben megőrizték őket.

A német emigránsok egy másik csoportja már korábban csatlakozott a francia hadsereghez – a háború idejére. Ezeket az embereket nem szerelték le, hanem a marokkói kényszermunkaszázlójukba küldték őket, ahol az ókori rabszolgák életére emlékeztető körülmények között bányákban és kőfejtőkben kellett dolgozniuk.

Egy további csoport a háború utolsó szakaszában segédszolgálatra jelentkezett. Ezeket úgynevezett *compagnie de prestataire*-ekbe gyűjtötték; ezek a brit utászok megfelelői voltak. Sorsuk attól függött, hogy éppen melyik egységhez kerültek. Egyes, brit parancsnokság alá helyezett csapatok a BEF-fel¹ hajókra szálltak, és feltehetőleg elérték Angliát. Néhányukat, akiket

¹ British Expeditionary Force (idegen földön harcoló brit sereg)

nem tudtak felvenni a hajókra, az angolok távozásuk előtt elláttak járművekkel és üzemanyaggal, hogy biztonságban elérhessék a meg nem szállt területeket. Egy nappal azelőtt értek Nantes-ba, hogy a várost megszállták volna a németek; a franciák lerángatták őket a teherautókról, bezárták őket a helyi börtönbe, s amikor a németek megérkeztek, átadták nekik mindannyiukat.

A *prestataire*-k egy másik egységével valahol Soissons környékén árkot ásattak. Őrizet alatt dolgoztak, s nem volt egyenruhájuk, sem bármiféle személyi iratuk. A német előrenyomulás idején egy éjszaka az egész keret – tisztek, legénység, járművek – felszívódott. A társaság, képtelenek lévén meghatározni, hogy merre induljanak, kisebb csoportokra szakadt. Az egyik csoportot elkapták a németek, a másik elért egy kis francia falut, ahol német ejtőernyősöknek nézték őket, többüket agyonlőtték, agyonverték, a többit pedig elvitték egy Párizs melletti koncentrációs táborba. Negyvennyolc órával Párizs eleste előtt még ott voltak; későbbi sorsuk nem ismeretes.

A német menekültek elenyésző kisebbsége, akiknek sikerült elmenekülniük, kalandos úton érte el Franciaország meg nem szállt területének déli részét. Kicsiny falvakban rejtőzködtek a mediterrán partokon, vagy a Pireneusok vidékén a Gurs-i tábor körül, ahol asszonyaikat tartották fogságban. Sorsuk a helyi zsandár, polgármester vagy *préfet* kezében volt; ezek bármelyikének hatalmában állt minden törvényes eljárás nélkül börtönbe vagy koncentrációs táborba vitetni őket.

Végül pedig néhányuknak sikerült eljutnia Marseille-be, és vízumot szerezni az Egyesült Államokba, vagy más amerikai országba. Ezek voltak a jómódúak és az értelmiségi *élite*; a külföldi kapcsolatokkal rendelkező kevesek: írók, újságírók, tudósok – néhány száz ember a talán tíz és tízezer közül. Az amerikai vízumot annak alapján kapták meg, hogy nevük szerepelt a kiemelkedő értelmiségiek listáján, amelyet New York-i bizottságok állítottak össze. De még ennek a jól ismert személyiségek szűk csoportjának is hetekig, hónapokig tartó levelezésbe, irkálásba, sorbanállásba és megaláztatásba került, hogy a mágikus pecsét belekerüljön az útlevelükbe. És amikor már mindez megvolt, újabb hetet vagy heteket kellett a portugál átutazó vízumért várniuk és sorbanállniuk, majd az utolsó megpróbáltatás következett a különböző menekültügyi bizottságok szervezetlenségével, fejtelenségével és alkalmatlanságával, hogy kieszközöljék a Lisszabonból New Yorkba való utazáshoz szükséges engedélyeket. Aztán, mindezek után, amikor már karnyújtásnyira látszott a csodás menekülés, a francia hatóságok megtagadták tőlük a kiutazási engedélyt. Arra ugyanis nem számítottak, hogy a Nemzeti Forradalom betartja a szerződéseket.

Néhányuknak sikerült a Pireneusok őrizetlen hágóin átkelnie. Volt közülük, akit a spanyolok letartóztattak, és visszaküldtek Franciaországba. Volt, akit Spanyolországban börtönöztek be, és volt, akit átadtak a Gestapo spanyolországi ügynökeinek. És voltak, akik eljutottak Portugáliába, és elhozták a híreket.

További letartóztatások: H.-t, a pszichoanalitikust, akivel Párizsban pókerezni szoktunk, Marseille-ben fogták el, amikor megpróbált fellopakodni egy Indokína felé tartó hajóra. S.-t, a

filmkritikust már egy Oranba induló hajó fedélzetén tartóztatták le, D.-t, az építészt pedig akkor, amikor hátán hátizsákkal kapaszkodott felfelé a Pireneusokban. Az eladásra szánt árut készen és kéznél kell tartani.

És újabb öngyilkosságok: Otto Pohl, veterán szocialista, Ausztria volt moszkvai konzulja, a *Moskauer Rundschau* egykori szerkesztője. Walter Benjamin, író és kritikus, szomszédom a párizsi rue Dombasle 10-ben; a szombati pókerpartik negyedik játékosa; az egyik legbizarrabb és legszellemesebb ember, akit valaha ismertem. Utoljára Marseille-ben találkoztam vele és H.-val a távozásom előtti napon, és Walter azt kérdezte tőlem: *Van mit bevenned, ha rosszra fordulnak a dolgok?* Mert azokban a napokban, mint a ponyvaregényekben az összeesküvők, mindannyian magunknál tartottunk valamilyen *anyagot* – a ponyvaregényeknél csak a valóság volt rettenetesebb. Nálam nem volt semmi ilyesmi, és ő megosztotta velem az övét; hatvankét tablettányi altatót, amit a Reichstag leégését követő héten szerzett Berlinben. Vonakodva fogadtam el, mert nem voltam benne biztos, hogy elég lesz-e neki szükség esetén a megmaradó harmincegy tabletta – de hát elég volt. Elindulásom után egy héttel vágott neki a Pireneusoknak – ötvenegy évesen és szívbetegen. Port Bou-nál tartóztatta le a *Guardia Civil*, és közölték vele, hogy másnap visszaküldik Franciaországba. Amikor érte mentek, hogy a vonathoz vigyék, már halott volt.

És akikről nem tudunk? Öreg zsidók és az ifjú antifasiszták egy-egy óvatlan pillanatban kijátszották öreiket, és sietve, titokban végeztek magukkal, úgy lopkodva ki az életükből, ahogy a szögesdróton és a határokon szöktek át, miután megtagadták tőlük a végső kiutazási engedélyt.

És a reménytelen menet haladt tovább és tovább, kiáramolva az utolsó nyitott kapun, Európa kitért száján, és öklendezve a megmérgezett gyomor tartalmát. Jöttek együtt a lengyel arisztokrata és a zsidó házaló, a német pacifista és a francia hazafi, a katolikus pap és a kommunista; felsorakoztak kettesével a Bárka előtt, Sém fiai és Jáfet fiai;¹ hím és nőstény – kettesével minden fajtából, aki a Földön lélegzik és él. Mert feltárultak a nagy mélységnek kútjai, és az égnek ablakai megnyílottak vala. És özönvíz vala a világon negyven napig, és víz borította a földet, de nem vala szivárvány a felhők fölött.

¹ Szém és Jáfet, Noé fiai

EPILOGUS

Levél Blimp ezredesnek

Kedves Blimp ezredes,

... Köszönöm levelét, melyben üdvözöl, hogy megérkeztem ebbe az országba, amely – mint írja – *a szabadság és tisztesség sziklajaként áll szemben a Kontinens szégyenével*. Kérem, bocsássa meg, amiért késlekedve válaszolok; a késés oka egy bizonyos formáság; a hatheti börtön Pentonville-ben, amelyen érkezésem után még mindenképpen át kellett esnem. A dolog nem különösebben érdekes; én, s a magamfajták már egészen hozzászoktunk. Biztosíthatom, hogy ez volt a legrendesebb börtön, ahol ezidáig megfordultam; ha valaha megírom az európai börtönök útikalauzát, három csillaggal fogom kifejezni elismerésemet.

Az ok azonban, amiért tényleg nem bánom a Pentonville-i börtönben eltöltött he-tekét, az, hogy bár a légiriadók alatt is be voltam zárva a második emeleti, vaksötét magánzárkába, a háború kitörése óta először *biztonságban* éreztem magam. Kérem Önt, szenteljen egy kis időt arra, hogy eltöpreng e különös lelki jelenség felett. Mert nekem s a magamfajtának a *biztonság* szó csupán egyvalamit jelent; osztani a háború közös veszedelmeit, és ment lenni a személyes üldöztetéstől, a megkínzástól, és a halál még megalázóbb formáitól. Egy osztrák költő, Rilke írta egyszer a következő imát: *Nem kérlek, Uram, hogy a magam életét élhessem, de könyörgök, Neked, engedd, hogy halhassam a saját halálomat. Amen.*

Marseille-i tartózkodásom idején, a kapituláció után, egy országban, amely megélte a megaláztatás legalsó bugyrait, augusztus 15-én éjfélkor kéthónapi hallgatás után hirtelen megszólaltak a légitámadást jelző szirénák. Csupán próbariadó volt, megelőzendő, hogy a csövek berozsdásodjanak, de a hang furcsa, honvágyszerű sóvárgást ébresztett bennem a régi jó háborús napok iránt, amikor még nem volt minden elveszve. Egy villamoson ültem épp, és láttam a körülöttem lévő emberek arcán, hogy hasonló gondolataik támadtak nekik is. És egy pillanatra megértették, hogy az ember lehet boldogabb a záporzó tűz és bombák között, mint a *Pax Swasticana*¹ alatt, pedig nekik csupán méltóság és nagyobb élelmiszer-fejadagok kérdése volt a dolog, nekünk pedig a puszta létezésé.

Ha Ön megérti mindezt, megérti azt is, hogy mit jelent számunkra Anglia. Anglia a mi ellenségeink ellensége, és egy nap talán a szövetségesünk is lesz.

Ne hallgasson azokra, akik azt állítják, hogy máris így áll a helyzet, vagy azokra a menekülttársaimra, akik lepracsengőkel járkálnak szerteszét, és fennen hirdetik, hogy szívük leghőbb vágya meghalni a Brit Birodalomért. Nem; nem hazudnak, de annyira megzavarta őket a bánat és a nyomorúság, hogy azt hiszik, Ottawa itt van Európában. Nem. Én és a magamfajták nem akarunk meghalni Ottawáért, sem egy harmadik Ver-sailles-ért (az elsőt 1871-re teszem), sem

¹ a horogkereszt békéje

az európai vendetta örökkévalóvá tételéért, sem pedig egy olyan békéért, amely csupán a következő generációnak szóló hadüzenet. Nem él bennünk lelkesedés egy gazdasági rendszerért, amely elégeti a megtermelt gabonát, és csak egy olyan libára emlékeztet, amelyik aranytojás helyett minden nap egy időzített bombát tojik, majd boldogan rájuk telepszik, hogy kiköltse őket.

Mindez persze ne zavarja Önt; a közös ellenség elleni harcban életre-halálra hozzá vagyunk láncolva Önökhöz. Ha elvesznek, mi is elveszünk, s nem győzhetnek, ha a mi barátaink odaát a kontinensen nem segítenek.

Különös történelmi konstelláció kötött össze bennünket, s mindketten az indiai menyasszony helyzetében vagyunk; ha egyikünk meghal, tetemével együtt az európai civilizáció nagy halotti máglyáján elevenen hamvasztják el a másikat is.

Őszinte híve

ARTHUR KOESTLER